

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY

İNSAN BİLİMLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HUMANITIES

e-ISSN: 2717-8072

YIL/YEAR 2023

Cilt/Volume

4

Sayı/Issue 1

Haziran/June

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

İNSAN BİLİMLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HUMANITIES

e-ISSN: 2717-8072

Volume/Cilt: 4 Issue/Sayı: 1

Haziran/June 2023

Samsun

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD) yılda iki sayı (Haziran ve Aralık) olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi'ne aittir.

Yayımlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar.

Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities is an international peer-reviewed journal and published biannually, in June and December.

Authors bear the sole responsibility for their published Works in terms of language, content and legality in the Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities.

Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities has the sole ownership of copyright to all published works.

No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities.

The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts.

Yazışma Adresi/Corresponding Address

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun/Türkiye

Tel: +90 362 312 1919/1838
0505 359 01 97

e-mail: insanbilimleri@omu.edu.tr

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>

İBD

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi/Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 1, Haziran/June 2023-Samsun*

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İNSAN BİLİMLERİ DERGİSİ**

e-ISSN: 2717-8072
2023 Cilt: 4 Sayı: 1

**Ondokuz Mayıs Üniversitesi Adına Sahibi/
Owner on Behalf of Ondokuz Mayıs
University**

Yönetim Kurulu Adına Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Müdürü
Prof. Dr. Ali TABAK

Editör/Editor
Prof. Dr. Ahmet TABAK

Editör Yardımcıları/Vice Editors
Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU
Doç. Dr. Okay PEKŞEN

İngilizce Dil Editörü/ English Language Editor
Doç. Dr. Emrah EKMEKÇİ

Türkçe Dil Editörü/Turkish Language Editor
Doç. Dr. Ömer SARAÇ

Kapak Tasarımı/Cover Design
Cemre ASLAN

**ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY
JOURNAL OF HUMANITIES**

e-ISSN: 2717-8072
2023 Volume: 4 Issue: 1

Mizanpaj/Layout
OMÜ Yayın Koordinatörlüğü

Mizanpaj Editörleri/Layout Editors
Kismet AYDIN
Özlem TEKİNER
Gülbeyaz BOZKURT

Sekreteryası/Secretary
OMÜ LEE Sekreterliği/OMU IGS Secretary

Yayın Yeri ve Tarihi/Publication Place and Date
Samsun, Haziran/June 2023

Alan Editörleri/Section Editors

Archaeology: Dr. Akin TEMÜR
Art History: Dr. Nadire Tuba YİĞİTPAŞA
Communication Sciences: Dr. Onur BEKİROĞLU
Divinity: Dr. Bekir ÖZÜDOĞRU
Economics and Administrative Sciences: Dr. Fatih Çağatay CENGİZ
Geography: Dr. Muhammet BAHADIR
History: Dr. İbrahim SERBESTOĞLU
Law: Dr. Osman Serkan GÜLFİDAN
Philosophy: Dr. Mustafa Sait KURŞUNOĞLU
Psychology: Dr. Hatice KUMCAĞIZ
Sociology: Dr. İlyas SUCU
Tourism: Dr. Yasin KELEŞ
Turkish Language and Literature: Dr. Selçuk ÇIKLA

Tarandığı İndeksler

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ASOS
indeks

**YAYIN DANIŐMA KURULU /
ADVISORY BOARD**

Prof. Dr. Abdullah Őevki DUYMAZ
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Abdülkerim EMEKSİZ
İstanbul Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Abidin TEMİZER
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ahmet ÇAKIR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ali UZUN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Bozkurt KOÇ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Burhanettin TATAR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Cenksu ÜÇER
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Damir MATANOVIĆ
Osijek J. Strossmayer Üniversitesi/Hırvatistan

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Emina Berbić KOLAR
Osijek J.J. Strossmayer Üniversitesi/Hırvatistan

Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Dokuz Eylül Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Fahri SAKAL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Hasan ABDİOĞLU
Karadeniz Teknik Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Hasan BABACAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Hasan GÜL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Hüseyin ÖZER
Atatürk Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETen
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Latif TOKAT
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Lokman ÇİLİNGİR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Lolita NİKOLOVA
Open Global Research Academy/ABD

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet EVSİLE
Amasya Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet İŐIKLI
Atatürk Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Metin İKİZLER
Atatürk Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Samsun Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mücahit Kaçar
İstanbul Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Niyazi USTA
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Nuray KESKİN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Osman KÖSE
Milli Savunma Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Önder DUMAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Süleyman ERKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Şaban SAĞLIK
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Şahin KÖKTÜRK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Türkan ERDOĞAN
Pamukkale Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Vedat KELEŞ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Vygantas VAREİKIS
Klaipėda Üniversitesi/Litvanya

Prof. Dr. Zafer GÖLEN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Onur BEKİROĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Yetkin BULUT
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Davut YIĞİTPAŞA
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Kamale SALAMOVA
Sumgayıt Devlet Üniversitesi/Azərbaycan

Doç. Dr. Kemal ÖZKURT
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Nihada Delibegović DŽANIĆ
Bosna-Hersek Tuzla Üniversitesi/Bosna-Hersek

Doç. Dr. Özlem GENÇ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Serhat YENER
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Sibel MURAD
Amasya Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Turan AÇIK
Aksaray Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
Atatürk Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Zübeyde Güneş YAĞCI
Balıkesir Üniversitesi/Türkiye

BU SAYININ HAKEMLERİ /
ADVISORY BOARD (THIS ISSUE)

Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Doç. Dr. Abdullah BAY
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Doç. Dr. İsmail ÖZER
Ordu Üniversitesi

Doç. Dr. Nurgul YILDIRIM
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Hakan TAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular,

İnsan Bilimleri Dergisi'nin 7. sayısını yayımlıyoruz. Dergimizin bu sayısında da kıymetli araştırmacılarımızın değerli çalışmalarını bulacaksınız. Amacımız bilime, kültüre, sanata ve insana gereken ve hak ettiği değeri vermektir.

Dergimizin Haziran sayısına çalışmalarlarıyla katkı sağlayan değerli bilim insanları Ercüment Yıldırım, Kübra Betül Kesler, Mustafa Işık, Uğur Uçar ve Yunus Emre Tekinsoy'a teşekkür ediyoruz. Ayrıca bu sayının hazırlanmasında emeği geçen editör yardımcılarımız Prof. Dr. İbrahim Serbestoğlu ve Doç. Dr. Okay Pekşen'i, dil editörlerimiz Doç. Dr. Ömer Saraç ve Doç. Dr. Emrah Ekmekçi'ye teşekkür ederiz. Derginin bu sayısında makaleleri akademik açıdan tetkik ederek katkıda bulunan sayı hakemlerimize ve yayın kurulumuza dergimiz adına şükranlarımızı sunuyorum.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Editör

FROM THE EDITOR

Dear Readers,

We are publishing the 7th issue of the Journal of Humanities. You will find helpful works of valuable researchers in this issue. We aim to give science, culture, art, and humanity the necessary and deserved value.

We would like to express our gratitude to the esteemed scientists Ercüment Yıldırım, Kübra Betül Kesler, Mustafa Işık, Uğur Uçar, and Yunus Emre Tekinsoy for their contributions to the June issue of the Journal. In addition, we would like to extend our gratitude to our assistant editors, Prof. Dr. İbrahim Serbestoğlu and Assoc. Prof. Dr. Okay Pekşen, and our language editors, Assoc. Prof. Dr. Ömer Saraç and Assoc. Prof. Dr. Emrah Ekmekçi contributed to the preparation of this issue. On behalf of the Journal, we express our gratitude to the peer reviewers who contributed by examining the articles in this issue from an academic perspective and our editorial board.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Editor

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi/Research Article

Eski Mısır'da Asur Hakimiyetinin Başlangıcı ve Sonrasında Oluşturulan İdari Organizasyon..... 1-18

The Beginning of the Assyrian Domination in Ancient Egypt and the Administrative Organization Created After

Ercüment YILDIRIM

Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar..... 19-46

Emigrant Children in the Ottoman Empire

Kübra Betül KESLER

İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Sonrası Irak Petrolleri Konusunda İtilaf Devletlerinin Anlaşma Çabaları..... 47-76

According to the British Archive Documents, the Environment's Efforts on Agreement on Iraq Oil After World War I

Mustafa IŞIK

Yüksek Denetim Kurumu Olarak Umumi Murakabe Heyeti..... 77-100

Supreme Auditing Board As a Public Supervisory Council

Uğur UÇAR, Yunus Emre TEKİNSOY

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi
Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities

e-ISSN: 2717-8072, İBD Haziran 2023, 4(1): 1-18

Eski Mısır'da Asur Hakimiyetinin Başlangıcı ve Sonrasında Oluşturulan İdari Organizasyon

The Beginning of the Assyrian Domination in
Ancient Egypt and the Administrative
Organization Created After

Ercüment YILDIRIM¹

¹Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş
· neshali@gmail.com · ORCID > 0000-0001-5376-4061

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 04 Kasım/November 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 23 Aralık/December 2022

Yıl/Year: 2023 | **Cilt – Volume:** 4 | **Sayı – Issue:** 1 | **Sayfa/Pages:** 1-18

Atf/Cite as: Yıldırım, E. "Eski Mısır'da Asur Hakimiyetinin Başlangıcı ve Sonrasında Oluşturulan İdari Organizasyon" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), Haziran 2023: 1-18.

ESKİ MİSİR'DA ASUR HAKİMİYETİNİN BAŞLANGICI VE SONRASINDA OLUŞTURULAN İDARİ ORGANİZASYON

ÖZ

Bronz Çağı'nın güçlü krallıklarını ortadan kaldıran Ege Göçlerinden sonra Asur Krallığı, askeri ve siyasi açıdan hızla güçlenerek Ön Asya'nın tek siyasi ve askeri gücü olmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Asur kralları her yıl komşu bölgelere askeri seferler düzenlemiştir. Bu seferlerin sonucunda, Asur hegemonyası doğuda Hazar Denizi'ne kuzeyde Van Gölü'ne batıda Akdeniz'e ulaşmıştır. Mısır Krallığı, Asur karşısında mücadele verebilecek tek siyasi güç olarak kalmıştır. Asarhaddon döneminde başlatılan ilk Mısır seferi başarılı olmasa da üç yıl sonraki geri dönüşte Asur ordusu Memfis kenti dahil olmak üzere Delta bölgesini ele geçirmeyi başarmıştır. Sonrasında Asarhaddon, Delta bölgesindeki şehirleri hakimiyetinde tutan Mısır kökenli soylu ailelere vergi ödemeleri karşılığında siyasi güçlerini korumalarına izin vermiştir. Asur'un birçok bölgede uyguladığı bu idari organizasyonda, el geçirilen bölgeler küçük yönetim birimlerine ayrıldıktan sonra her birinin başına Asur'a sadakat sözü vermiş kişiler atanmıştır. Asur krallarına bağlı, bu yerli yöneticilerin en önemli görevi yıllık vergiyi toplayıp krala teslim etmektir. İsyan etmediği sürece göreve devam eden bu yöneticiler eli ile geniş coğrafyalar idare edilebilmiştir. Asarhaddon'un ele geçirdiği bölgeler önce Nübye Kralı Taharka sonra Tanutamun tarafından geri alınmaya çalışılmıştır. Asur kralına isyan olarak kabul edilen bu girişimler askeri seferler ile bastırılmıştır. Asarhaddon'dan sonra Asur Kralı olan Asurbanipal, ilk denemesinde ele geçiremediği Teb kentinin surlarını aşmayı başarıp, şehri yağmalatmıştır. Asurbanipal'ın bu başarısına rağmen Mısır'ın güneyi uzun süre elde tutulamamıştır. Fakat Asur metinlerine göre Delta ve Vadi bölgelerine çok sayıda vekil yönetici atanmıştır. Asur krallarının kuzeyden gelen Kimmer akınları ile uğraştığı dönemlerde Asur'a bağlı bir yönetici olan I. Necho, diğer vekil yöneticilerin üstünde bir konum elde etmeyi başarmıştır. I. Necho'nun oğlu I. Psamtik ise Delta ve Vadi bölgelerini bir yönetim altında toplayıp bağımsız bir Mısır kralı olmayı başarmıştır. Bu çalışma, Asur ordularının Mısır'a düzenlediği seferleri Mısır kaynakları üzerinden aktarmaya gayret göstermiş ve Mısır'ın, Asur yönetimine girmesinden sonra oluşturulan vekalet ile idare organizasyonunun nasıl geliştirildiğini açıklamayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Asarhaddon, I. Necho, Memfis, I. Psamtik.

THE BEGINNING OF THE ASSYRIAN DOMINATION IN ANCIENT EGYPT AND THE ADMINISTRATIVE ORGANIZATION CREATED AFTER

ABSTRACT

After the Sea People Migrations that eliminated the powerful kingdoms of the Bronze Age, the Assyrian Kingdom rapidly strengthened militarily and politically and tried to become the only political and military power in Near East. For this purpose, the Assyrian kings organized military expeditions to neighboring regions every year. As a result of these campaigns, Assyrian hegemony reached the Caspian Sea in the east, Lake Van in the north, and the Mediterranean Sea in the west. The Kingdom of Egypt remained the only political power that could fight against Assyria. Although the first Egyptian expedition launched during the reign of Asarhaddon was not successful, the Assyrian army managed to capture the Delta region, including the city of Memphis, on its return three years later. Later, Asarhaddon allowed the noble families of Egyptian origin, who dominated the cities in the Delta region, to maintain their political power in exchange for paying taxes. In this administrative organization, which Assyria implemented in many regions, after the seized regions were divided into small administrative units, people who pledged loyalty to Assyria were appointed to head each of them. Attached to the Assyrian kings, the most important task of these native rulers was to collect the annual tax and deliver it to the king. As long as they did not rebel, wide regions could be managed by the hand of these rulers who continued to serve. The regions captured by Asarhaddon were first tried to be retaken by the Nubian King Taharka and then by Tanutamun. These attempts, which were considered a rebellion against the Assyrian king, were suppressed by military expeditions. Ashurbanipal, who became the King of Assyria after Asarhaddon, managed to overcome the walls of Thebes, which he could not capture at his first attempt, and plundered the city. Despite this success of Ashurbanipal, the south of Egypt was not held for a long time. However, according to Assyrian texts, a large number of deputy rulers were appointed to the Delta and Valley regions. During the periods when the Assyrian kings were dealing with the Cimmerian raids coming from the north, Necho I., who was a ruler attached to Assyria, managed to achieve a position above other proxy rulers. Necho's I. son Psamtik I., on the other hand, managed to gather the Delta and Valley regions under one rule and become an independent Egyptian king. This study has tried to transfer the campaigns organized by the Assyrian armies to Egypt through Egyptian sources and aimed to explain how the organization of administration was developed by proxy, which was created after Egypt came under Assyrian rule.

Keywords: Asarhaddon, Necho I, Memphis, Psamtik I.

1. GİRİŞ

Eski Mısır tarihinin en parlak zamanlarından biri kabul edilen Ramsesler döneminin son kralı olan XI. Ramses'in ölümünden sonra Yeni Krallık Döneminin sona erdiği ve Üçüncü Ara Dönemin başladığı kabul edilmektedir. Mısır bilimcilerinin yaklaşık üç bin yıl kesintisiz biçimde devam eden Mısır monarşisini anlayabilmek için yapmış olduğu dönemsel ayrımların en keskinin Üçüncü Ara Dönem olduğu düşünülmektedir. Bu dönem öncesinde ya Aşağı Mısır'dan ya da Yukarı Mısır'dan bir kral ülkeyi yönetmişken ilk defa Nübye ve Libyalı kralların Mısır'ın bir kısmını idari hakimiyetleri altına aldığını görmekteyiz. Komşu ülke krallarının Mısır üzerinde hakimiyet kurabilmesinin temelinde şehirlerin idaresinin ruhban sınıfı mensuplarına geçmesiyle merkezi kralların siyasi ve askeri gücünün azalması bulunmaktadır.^[1]

Üçüncü Ara dönemin genel yönetim anlayışı güçlü tek bir kral yerine tek bir tanrıya bağlı birçok kral karakteristiğine sahipti. "Amon Kralıdır" biçiminde sistematize edilebilen bu sistemde şehirler tapınaklar vasıtasıyla ruhban sınıfı mensupları tarafından yönetilmekteydi. Bu yönetim biçiminde, tapınaklar, günümüz belediyeleri gibi hizmet vermekteyken krallar ve ordular için bütçe ayrılmadığından halkın refah seviyesi yükselmekteydi. Ramsesler döneminde, Mısır'ın Ramses ismini taşıyan güçlü kralları komşu bölgeleri kesin itaat altına aldıklarından dolayı yakın gelecek için askeri önlem alma ihtiyacı ortadan kalkmıştı. Bu nedenle şehirlerin idaresi Tanrı Amon'un ruhbanları tarafından yürütülmüş ve askeri güç ile var olan kralların öncelikle gelirleri sonrasında emir güçleri azalmıştır. Nübye ve Libya coğrafyalarında ise toplanan vergiler ile oluşturulan güçlü orduları komuta eden kralların siyasi hakimiyet alanları Mısır aleyhine genişlemiştir.^[2]

Eski Mısır'da MÖ 1070 – 945 yılları arasına tarihlenen XXI. Hanedanlık, Delta bölgesinin doğusunda yer alan Tanis kenti merkez olarak hakimiyetini sürdürürken, Vadi bölgesini Teb kentindeki Amon rahipleri idare etmekteydi. MÖ 945 yılından sonra Libya kökenli Meshwesh kabilesinin şeflerinin XXII. Hanedanlığı kurduğu görülmektedir. Bu hanedanlık döneminde Doğu Akdeniz'deki şehirlere uzanan askeri seferler yapılmış olduğu bilinmesine rağmen kalıcı olunamamıştır.^[3]

^[1] J. E. Bennett, *The Archaeology of Egypt in the Third Intermediate Period*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, ss:1-12; Miroslav Bárta, "Kings, Viziers, and Courtiers: Executive Power in the Third Millennium BC", Ed. J. C. M. García, *Ancient Egyptian Administration*, Brill, Leiden 2013, ss:153-175; K. A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt*, Aris & Phillips, Warminster 1973, ss. 10-23.

^[2] Thomas Schneider, "Contributions To The Chronology Of The New Kingdom And The Third Intermediate Period", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant*, 20, 2010, ss. 373-403; G. P. F. Broekman, "Libyan Rule Over Egypt. The Influence of the Tribal Background of the Ruling Class on Political Structures and Developments during the Libyan Period in Egypt", *Studien Zur Altägyptischen Kultur*, 39, 2010, ss. 85-99; Julien Cooper, "Kushites Expressing 'Egyptian' Kingship: Nubian Dynasties In Hieroglyphic Texts And A Phantom Kushite King", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant*, 28, 2018, ss. 143-168.

^[3] G. A. Wainwright, "The Meshwesh", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 48/1, 1962, ss. 89-99; A. M. Black-

MÖ 837–728 yılları arasında Delta ve Vadi bölgelerinin büyük kısmını egemenliği altına almış olan XXIII. Hanedanın kralları, askeri başarılar sağlamış olmalarına rağmen mevcut gerileyişi sonlandıramamışlardır.^[4] Yaklaşık yirmi yıl devam eden ve bilinen iki kralı olan XXIV. Hanedan döneminde Yukarı Mısır'da Nübye, Aşağı Mısır'da Libya krallarını askeri baskıları ve siyasi nüfuzları artmıştır.^[5]

Üçüncü Ara Dönemin sonunu temsil eden ve Eski Mısır'ın neredeyse tamamında yaklaşık yüzyıl (MÖ 744-656) hüküm süren XXV. Hanedan, Nübye kökenlidir. Günümüzde Sudan'ın kuzeyinde yer alan Kuş kentini merkez alan bir kabilenin Mısırlılaştırmış temsilcilerin olan XXV. Hanedanın ilk yöneticileri, Mısır'ı sahip oldukları askeri güç ile ele geçirilmiştir. Bu galibiyet için Zafer Stelini diktiren bu yöneticiler aralarından Piye isimli kişiyi önce Mısır kralı sonra Tanrı Ra'nın oğlu ve Tanrı Amon'un gözdesi ilan etmişlerdir. Böylece Yukarı ve Aşağı Mısır'ın yönetimi Piye'nin ele geçmiştir. Piye, bir taraftan Mısır'ı hakimiyeti altına almaya çalışırken diğer taraftan Mezopotamya'dan yükselmekte olan Asur'un gücünü bastırmak için günümüz Gazze yakınlarında Asur'a karşı çıkan isyanı desteklemiştir.^[6] Piye'den sonra Mısır kralı olan Şebitku ve Şabaka da benzer bir yönetim sergilemiştir. Şabaka'dan sonra Mısır kralı olan Taharka döneminde Asur'un Mısır'a karşı yürüttüğü askeri seferler başlamıştır.^[7]

Bu çalışmada, Asur Kralları Asarhaddon ve Asurbanipal'in Mısır'ın bir kısmını ele geçirmesi süreci Eski Mısır metinleri üzerinde aktarılmaya gayret edilmiştir. Ayrıca Asur krallarının vekil yöneticileri eli ile kurdurmaya çalıştığı idari organizasyon açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın hazırlanmasında Mısır kaynakları temel alınarak, Mısır coğrafyası özelinde Asur'un egemenlik süreci incelenmiştir.

---

man, "The Stela of Shoshenk, Great Chief of the Meshwesh", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 27/1, 1941, ss. 83-95.

^[4] M. J. Adams, "Manetho's Twenty-third Dynasty and the Legitimization of Kushite Rule over Egypt", *Antiquo Oriente: Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente*, 9, 2011, ss. 19-46.

^[5] Nicolas Grimal, *A History of Ancient Egypt*, Blackwell, Oxford 1992, ss. 330-333; Dan'el Kahn, "Divided Kingdom, Co-Regency, Or Sole Rule In The Kingdom (S) Of Egypt-And-Kush?", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant*, 16, 2006, ss. 275-291.

^[6] Pnina Galpaz-Feller, "The Stela Of King Piye: A Brief Consideration Of 'Clean' And 'Unclean' in Ancient Egypt And The Bible", *Revue Biblique*, 1946, 102/4, 1995, ss. 506-521; Robert Morkot, *The Egyptians: an Introduction*, Routledge, London 2004, ss. 33-45; Leo Depuydt, "The Date of Piye's Egyptian Campaign and the Chronology of the Twenty-Fifth Dynasty", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 79, 1993, ss. 269-274; A. B. Lloyd, *Ancient Egypt: State and Society*, Oxford University Press, Oxford 2014, ss. 78-79; Pascal Vernus ve Jean Yoyotte, *The book of the Pharaohs*, Cornell University Press, Cornell 2003, s. 94.

^[7] J. J. Bodine, "The Shabaka Stone: An Introduction", *Studia Antiqua*, 7/1, 2009, ss. 1-21; Margaret Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Infobase Publishing, New York 2014, s. 369; R. S. Bianchi, *Daily Life of the Nubians*, Greenwood Publishing Group, Santa Barbara 2004, ss. 165-169.

2. MİSİR'İN ASUR HAKİMİYETİNE GİRİŞİ

Eski Mısır'ın ara ve çöküş dönemlerindeki olayların tarihsel seyrinin belirlenmesi, hiyeroglif metinlerin varlığının azlığından dolayı daha zor olmuştur. Asur krallarının, Mısır Krallığı'nı ele geçirdiği dönemde iç çatışmalar devam ettiğinden ve güçlü Asur ordusunun ilerleyişinden dolayı bu döneme ait Eski Mısır kaynakları azdır. Olayların gelişimi, hiyeroglif yazıtlara kıyasla Asur metinlerinden daha ayrıntılı açıklanmıştır. Ayrıca Asurluların, MÖ 671 yılında Memfis kentini ele geçirmesi ve MÖ 633 yılında Teb kentinin yağmalanması, Mısırlıların tarihsel olayları yazmasına müsaade etmediği gibi eskilerin de tahrip olmasına yol açmıştır. Asur ile Mısır Krallıkları arasındaki mücadele, Asur'un, Doğu Akdeniz kıyılarındaki şehir devletlerini hakimiyeti altına alıp Sina Yarımadası'na ulaşması ile başlamıştır. Asur ordularının Mısır'a ilk seferinin ise MÖ 674 yılında Asarhaddon tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu seferin gelişimi ve sonuçları ile ilgili bilgiler, Babil Kroniklerinden almıştır. Bu kroniklere göre Asarhaddon, daha önce bilmediği bu sıcak coğrafyada karşılaştığı Taharka komutasındaki Mısır ordusuna yenilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.^[8]

Asarhaddon, başarısız ilk seferinden üç yıl sonra MÖ 671 yılında, muhtemelen daha kalabalık ve teçhiz edilmiş yeni bir ordu ile Sina çölünü geçerek Mısır'ın Delta bölgesine girmiştir. Mısır kralları, Hiksos işgalinden beri, binyıllar boyunca krallığın kuzeydoğusundaki geçiş bölgelerindeki şehirleri savunmak için tahkimatlar ve kaleler yaptırmıştır. Fakat bu önlemlerin Asur ordusunun ilerleyişini durduramadığı açıktır. Asarhaddon komutasındaki Asur ordusu, Nil Deltasındaki kentleri birer birer ele geçirerek ilerleyişine devam etmiştir. Nübye Kralı Taharka, muhtemelen kalabalık Asur ordusu ile bir meydan savaşı yapmak yerine kraliyet kenti Memfis'i korumaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Kısa bir kuşatmanın sonrasında Memfis kenti Asur askerleri tarafından yağmalanmıştır.^[9]

Memfis kentinin surları Asur askeri tarafından aşıldıktan sonra şehirdeki tapınaklarda bulunan değerli eşyalar da dahil olmak üzere büyük bir yağma gerçekleşmiştir. Memfis kenti düştüğü esnada yaralanmış olan Nübye Kralı Taharka ise yanındaki küçük askeri bir birlik ile güneye kaçmayı başarmıştır. Asur Kralı Asarhaddon, Taharka'nın hazinesini ele geçirdikten sonra geride kalan kraliyet ai-

^[8] Antony Spalinger, "The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assyrian Conquest", *Chronique d'Égypte*, 53/105, 1978, ss. 22-30; D. J. Wiseman, "The vassal-treaties of Asarhaddon", *Iraq*, 20/1, 1958, ss. 3-9; B. N. Porter, "Images, Power and Politics: Figurative Aspects of Asarhaddon's Babylonian Policy", *American Philosophical Society*, 208, 1993, ss. 153-157; Hayim Tadmor, "Philistia Under Assyrian Rule", *The Biblical Archaeologist*, 29/3, 1966, ss. 86-102.

^[9] G. S. Goodspeed, "A Sketch of Assyrian History, with Special Reference to Palestine, from the Division of the Kingdom", *The Biblical World*, 9/6, 1897, ss. 401-414; Israel Eph al, "Asarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda", *Journal of Cuneiform Studies*, 57/1, 2005, 99-111; M. H. Feldman, "Nineveh to Thebes and Back: Art and Politics Between Assyria and Egypt in the Seventh Century BCE", *Iraq*, 66, 2004, 141-150; Anthony Spalinger, "Asarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt", *Orientalia*, 43, 1974, ss. 295-326.

lesi üyelerini Asur topraklarına sürgüne göndermiştir. Memfis kentinin düşmesi ile Mısır coğrafyasındaki Asur hakimiyeti fiili olarak başlamıştır. Asur Kralı Asarhaddon, öncelikle Delta bölgesinin önemli kentlerine yeni yöneticiler atamış ve Asur'un asimilasyon geleneğinin bir parçası olarak bu şehirlerin isimlerini değiştirmiştir. Sonrasında bu yöneticiler eli ile yıllık toplanacak olan haracı veya vergiyi belirlemiştir. Böylece Mısır'ı idari ve iktisadi olarak Asur'a bağlamıştır.^[10]

Binyıllar boyunca Mısır coğrafyasını Mısır kökenli krallar yönettikten sonra ilk defa dış bir siyasi güç olan Asurlular, Delta bölgesi idare etmeye başlamıştır. Bu esnada güneydeki vadi bölgesinin ve Teb kentinin hala Taharka'nın yönetiminde olduğu bilinmektedir. Nübye Kralı Taharka, bir yandan egemenliği altındaki toprakları bir arada tutmaya çalışırken diğer yandan Asur ilerleyişinin devamını engellemek için hazırlıklar yapmaktaydı. Memfis kentinin yağmalanmasından ve Asur'un vekil yöneticilerin göreve başlamasından yaklaşık iki yıl sonra (MÖ 669) Asarhaddon, Mısır'daki düzeni sağlamak ve yeni topraklar ele geçirmek için ordusu ile ilerlemeye başlamıştır. Fakat yolda kralın ölümü üzerine seferden vazgeçilmiş ve ordu tekrar kraliyet kenti Ninova'ya dönmüştür. Bu durumu fırsat bilen Taharka, hazırladığı ordu ile kuzeye ilerleyip önce Memphis kentini daha sonrada Delta bölgesindeki şehirlerin bir kısmını yeniden otoritesi altına almayı başarmıştır.^[11]

Asur Kralı Asarhaddon'un ölümünden sonra tahta geçen Asurbanipal, tahta kaldığı süre boyunca bölgeye düzenlediği iki seferden ilkinde; tahta çıkışından hemen sonra oluşturduğu ordu ile MÖ 667 yılında, hızla Mısır üzerine ilerlemiştir. Teknik açıdan Mısır ordusundan daha gelişmiş olan Asurbanipal'in ordusu, Mısır askeri birliklerinin bir kısmını acımasızca imha edince geri kalan birlikler Taharka'nın yönetiminde Mısır'ın güneyine çekilmeye mecbur kalmıştır. Nübye Kralı Taharka ve askerleri Teb kentine kadar geri çekilirken Delta bölgesi ve Vadi bölgesinin kuzeyindeki kentler yeniden Asur hakimiyetine geçmiştir. Memfis kenti güvence altına alındıktan sonra Asur Kralı Asurbanipal, Nil Nehri kıyısından güneye ilerlemeye başlamıştır. Fakat bu ilerleyişte daha önce bilinmeyen yeni bir coğrafya ile karşılaşmış ve iklim hatlarının yetersizliğinden dolayı dikkatli davranılmıştır. Asurbanipal'in Taharka'yı izleyişinin yaklaşık kırk gün sürdüğü ve ordusu ile Teb kentine ulaştığı bilinmektedir. Fakat tecrübeli Asurlu komutanlar, şehri kuşatma durumunda yeterli destek alamayacaklarını öngörmeleri nedeniyle Teb

^[10] Dan'el Kahn, "The Assyrian Invasions of Egypt (673-663 BC) and the Final Expulsion of the Kushites", *Studien zur altägyptischen Kultur*, 34, 2006, 251-267; Stephen Ruzicka, *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire 525-332 BC*. Oxford University Press, Oxford 2012, 7-8; Felix Höftmayer, "Assyria in Egypt: How to Trace Defeat in Ancient Egyptian Sources", Ed. Katharina Streit ve Marianne Grohmann, *Culture of Defeat Submission in Written Sources and the Archaeological Record. Proceedings of a Joint Seminar of the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna, October 2017*. Gorgias Press, London 2021, ss. 192-193.

^[11] D. B. Redford, "Sais and the Kushite Invasions of the Eighth Century BC", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 22, 1985, ss. 5-15; R. A. Lobban, *Historical Dictionary of Ancient and Medieval Nubia*, Scarecrow Press, Maryland 2003, ss. 47-48; Herbert Verreth, "The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources", *Journal of the American Oriental Society*, 119/2, 1999, ss. 234-247.

kenti alınmadan delta bölgesine geri dönmüştür. Asurbanipal'in bu askeri seferi Asur ordusunun ilk defa bu kadar uzak bir coğrafyaya ulaşmış olması nedeniyle önemli olmasına rağmen krallığın doğal sınırlarına ulaşması açısından büyük bir gösterge olmuştur.^[12]

Asur Kralı Asurbanipal'in Teb kenti önüne kadar ilerlediği büyük seferden yaklaşık üç yıl sonra MÖ 664 yılında Kral Taharka ölmüş ve yerine halefi olan Tanutamun tahta geçmiştir. Genç kral Tanutamun, kendini askeri olarak ispatlamak ve halkının Asur işgali dolayısı ile yaşadığı mahcubiyeti sonlandırmak için yeni bir sefer hazırlıklarına başlamıştır. Bu sefer için güney bölgesine kaçan askerler ile Nübye bölgesinden getirilen askerlerden oluşan bir yeni ordu oluşturmuştur. Nübye Kralı Tanutamun, ordusu ile güneye ilerlerken bölgenin korunması için geride bırakılan Asur birliklerini yenmiş ve Memfis kentini ele geçirmiştir. Tanutamun'un bu fethi, Nübyeli bir kralın Aşağı ve Yukarı Mısır'ın yeniden bir idare altına alması açısından yerel halk gözünde büyük bir başarı olarak algılanmıştır.^[13]

Nübye Kralı Tanutamun'un Memfis'i ele geçirmesi üzerine Asur Kralı Asurbanipal, genelde beşinci, kendisinin ikinci Mısır seferi için kaynaklara göre dönemin en büyük ordularından birini oluşturup Doğu Akdeniz kıyısı ve Sina Yarımadası yolu ile Mısır üzerine ilerlemeye başlamıştır. Daha öncekiler ile kıyaslandığında çok şiddetli geçen bu sefer, Asur için cezalandırma amacını taşımaktaydı. Asur kralları, hakim oldukları toprakların bir başka toplum tarafından ele geçirilmesini ve otoritelerine isyan edilmesini Baştanrıları olan Asur'a karşı gelmek olarak algılamakta ve askeri ilerleyişlerine dini motivasyon katmaktaydılar. MÖ 663 yılında Ninova kentinden ayrılan Asurbanipal de benzer amaçlar ve inanışlar ile yaklaşık 2000 km sürecek uzun bir sefere çıkmıştır. Asur Kralı Asurbanipal, Sina Yarımadasını aşmış Delta bölgesine girdikten sonra hızla Memfis üzerine ilerleyip kenti ele geçirmiştir. Nübye Kralı Tanutamun, ovalar ve vadiler boyunca yayılmış olan kalabalık Asur ordusuna vur-kaç taktiği ile küçük saldırılar yapmış olsa dahi bir sonuç alamamış ve Asur kralının güneye ilerlemesine engel olamamıştır. Daha önceki seferden Nil Nehri boyunca güneye ilerleyen yolları ve coğrafyayı öğrenmiş olan Asurlu komutanlar, orduyu Teb kenti önüne getirip büyük bir ordugah kurduğunu başarmıştır. Kısa süren bir kuşatma ve çatışmanın ardından Ön Asya'nın

[12] Anthony Spalinger, "Assurbanipal and Egypt: A Source Study", *Journal of the American Oriental Society*, 94/3, 1974, ss. 316-328; Verreth, *The Egyptian Eastern Border Region*, ss. 234-247; D. E. Kahn ve O. Tammuz, "Egypt is Difficult to Enter: Invading Egypt - A Game plan (Seventh-fourth Centuries BCE)", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*, 35, 2008, ss. 37-66; Spalinger, *The foreign Policy of Egypt*, ss. 30-33. Klaus Baer, "The Libyan and Nubian Kings of Egypt: Notes on the Chronology of Dynasties XXII to XXVI", *Journal of Near Eastern Studies*, 32/1-2, 1973, ss. 4-25.

[13] Christopher Naunton, "Libyans and Nubians", Ed. A. B. Lloyd, *A Companion to Ancient Egypt*, Wiley-Blackwell, Malden 2010, ss. 126-127; Höflmayer, *Assyria in Egypt*, ss. 193-194; Lobban, *Historical Dictionary of Ancient and Medieval Nubia*, ss. 382-384; Toby Wilkinson, *Eski Mısır*, Say Yayınları, İstanbul 2016, 529-533; L.G. Gökçek, *Asurlular, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara 2015, 192-201; W. H. Stiebing Jr, *Ancient Near Eastern History and Culture*, Routledge, London 2009, ss. 282-284; Dan'el Kahn, "Taharqa, King of Kush and the Assyrians", *JSSA* 31, 2004, ss. 109-128.

en zengin kentlerinden biri olan Teb kenti düşmüş ve Asur askerleri büyük bir yağmaya başlamıştır. Asur kaynaklarına göre hesapsız miktarda altın, gümüş, değerli taşlar, kumaşlar, gösterişli atlar, egzotik hayvanlar yağmalanmıştır. Bunun ötesinde Mısır krallarına ait olan iki dikilitaş, zafer hatırası olarak Ninova'ya götürülmüştür. Ayrıca Teb kentinde yaşayan zanaatkar sınıfından pek çok kişi köle olarak Ninova'ya götürülerek saray ve tapınakların inşasında çalıştırılmıştır.^[14]

3. ESKİ MISIR YAZITLARINA GÖRE ASUR İŞGALİ

Eski Mısır'da Asur hakimiyetinin oluşumu ile ilgili geniş bilgi Asur kral yıllıklarında yer almasına rağmen bu yıllıklar, tanrılara kralların başarısını aktarmayı amaçladığı için abartılı bir üsluba sahipti. Ayrıca Asur kral yıllıklarında askeri seferler hakkında yazılan uzun bölümlerde, düşman olarak nitelendirilen krallıklar daima geri kalmış ve haksız bir saldırı gerçekleştirmiş biçimde yansıtıldığından dolayı ele geçirilen bölgeler ile ilgili yanlış izlenimler ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle Asur işgali sırasında ve sonrasında Eski Mısır'da idari organizasyonun nasıl değişime uğramış olduğu Mısır yazıtlarından daha iyi takip edilebilmektedir. Eski Mısır'da Asur işgaline atıfta bulunulan az tahrip olmuş sadece üç metin mevcuttur. Bunlardan ilki Kral Taharka'nın Karnak Tapınağında yer alan bir dua metnidir. Nübye Kralı Tanutamun'a ait bir metin olan rüya steli Asur işgali ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu kraliyet yazıtlarının dışında tek kaynak Teb kenti yöneticilerinden olan Montemhet'in biyografisidir. Kişisel bir dua metni olan Taharka'nın yazıtının, Memfis kentinin ilk yağmasından sonraki bir dönemde yazılmış olduğu düşünülmektedir. Metin Tanrı Amon'un Yukarı ve Aşağı Mısır'ın yönetimini Kral Taharqa'ya bıraktığının belirtilmesi ile başlamıştır. Sonrasında Kral Taharka: “*Sen, onların bulmasına sebep oldun, sen onların (ülkeme) girmesine sebep oldun, onlar (Asurlular?) beni bilmiyorlardı (ve) bana ait değillerdi.*” sözleri ile simetrik biçimde Tanrı Amon'a seslenmiştir.

“Onların hepsini (düşmanlarımı) benim (emrim) altına koy (...)
beni acıdan kurtar beni kötü sözden kurtar. Daha önce hiçbir krala
yapmadığını yap (beni yücelt), ben hizmetkarın olarak seninle bir-
likteyim. Benim (hatırıma) için onları (Asurlular?) topraklarımdan
kovacaksın (...) Senden başka onları topraklarımdan uzak tutacak
kimse yok. Ey Amon, (senin iznin ile) Nübye ülkesinde ne yapmış-

^[14] Aidan Dodson, *Afterglow of Empire: Egypt from the Fall of the New Kingdom to the Saite Renaissance*, Oxford University Press, Oxford 2012, ss. 169-174; Robert Morkot, *The A to Z of Ancient Egyptian Warfare*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2010, 234-235; Tonio Mitto ve Jamie Novotny, “Ashurbanipal, the King Who Is Resplendent like a Bright Light”, *State Archives of Assyria Bulletin*, 27, 2021, ss. 133-158; Dan’el Kahn, “Tirhakah, King of Kush and Sennacherib”, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, 6/1, 2014, ss. 29-41; Jhon Taylor, “The Third Intermediate Period”, Ed. Ian Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ss. 330-368), Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 353-354; Gregory Cook, “Ashurbanipal’s Peace and the Date of Nahum”, *The Westminster Theological Journal*, 79/1, 2017, 137-145.

tım, senden yüz çeviren Khor ülkelerinin (Doğu Akdeniz kıyılarındaki şehir devletleri) haracını toplamamış mıydım?^[15]

Kral Taharka'nın Tanrı Amon için yaptıklarını sayıp bunun karşılığında yardım dilendiği bu bölümde Kral, tanrısı Amon'dan gelen Asurlu düşmanı kovmaya ancak kendisinin gücünün yetebileceğini belirtmektedir. Eski Mısır kralları, binyıllar boyunca Nil Nehri'nin sağladığı tarımsal getiri ile büyük ordular besleyip krallığın merkezi topraklarını koruyabildiği gibi Nübye, Libya ve Doğu Akdeniz kıyılarındaki bölgeleri de kontrolleri altında tutmayı başarmıştır. Fakat zamanla tarımsal getiri ile asker besleyip ordu kurma sistematığının yerin Asurluların öncülük ettiği yağma seferleri ile zenginleşip ordular oluşturma biçimi alınca Mısır Krallığı, Asur ordularının gücü karşısında çaresiz kalmışlardır. Bunun ötesinde Mısır askerleri geleneksel savaş biçimlerini ve silahlarını kullanmayı sürdürürken Asurlular, bozkır coğrafyasından gelen atlı savaşçılar ile yüzyıllar boyu mücadele ettiklerinden dolayı bu savaşçı toplumların sahip olduğu askeri teknolojiyi tanımış ve büyük ölçüde benimsemiştir. Bu durum Asur ordularının uzak mesafeler aşarak geldiği bu coğrafyada büyük zaferler kazanmasına yol açmıştır.^[16]

Asur Kralı Asurbanipal'in Teb kentini ele geçiremeyip çekilmesinden ve Nübye Kralı Tanutamun'un Memfis'i kontrolü altına almasından sonra yazılmış olduğu düşünülen stelin yazdırılma amacının, meşruiyetini ispat etmek isteyen Kralın rüyasının ve askeri başarısının halkına ilanı olduğu kabul edilmektedir.

“Kraliyetimin ilk yılında efendiniz gece bir rüya gördü. Biri sağında diğer solunda duran iki yılanı gördü. Uyandığında onları aradı ama bulamadı. Efendiniz (Kral Tanutamun) (rüya yorumlamayı bilenlere) -Bu benim başıma niçin geldi- diye sordu. Sonra (onlar) şöyle cevap verdiler: Güney diyarı (Vadi bölgesi-Yukarı Mısır) zaten sizindir, şimdi kuzeyi (Delta bölgesini-Aşağı Mısır'ı) ele geçirmeniz gerek. (Savaşarak alacağınız) bu topraklar (tanrılar tarafından) uçtan uça size verilecek, seninle onu (Mısır topraklarını) hiç kimse paylaşamayacak.”^[17]

Kral Tanutamun'a ait olan rüya anlatısının ilk bölümünde rüyanın nasıl görülmüş olduğu açıklanmıştır. Eski Mısır'da rüya yaşanan hayatın içerisinde bir

^[15] Höflmayer, *Assyria in Egypt*, s. 200.

^[16] L. G. Gökçek ve F. Akyüz, *Asur Ordusu, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54, 2013, ss. 41-62; Henri Willia Frederick Saggs, “Assyrian Warfare in the Sargonid Period”, *Iraq*, 25/2, 1963, ss. 145-154; Tamás Dezső, “The Reconstruction of the Neo-Assyrian Army. As Depicted on the Assyrian Palace Reliefs, 745-612 BC.”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/1-3, 2006, ss. 87-130; John Marriott ve Karen Radner, “Sustaining the Assyrian Army Amount Friends and Enemies in 714 BCE.”, *Journal of Cuneiform Studies*, 67/1, 2015, ss.127-143; Okay Pekşen, “Asurlularda Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi ve Halka İlanı”, Ed. Abidin Temizer ve İbrahim Serbestoğlu, *Multidisciplinary Studies - 4*, Institutza Geografiju, Montenegro 2018, ss. 549-565.

^[17] Höflmayer, *Assyria in Egypt*, s. 203.

hakikat olarak kabul edilmiş ve tanrıların seçtiği insanlara ulaşmak için kullandığı bir yol olduğuna inanılmıştır. Günümüze ulaşan birçok kralının rüyalarına ait yazıtlardaki ana kurgu ya tanrıların kralın meşruiyetini tanıması ya da bir savaş durumunda krala tanrıların yol göstermesi olduğu görülmüştür. Kral Tanutamun'un rüyasında ise bu iki durum birden gerçekleşmiştir. Eski Mısır'da tapınaklarda yaşayıp büyük saygı gören rüya yorumcuları tarafından yorumlandığı belirtilen Kral Tanutamun'un rüyasında önceden bilinen ilahi semboller ortaya çıkmıştır. Bu ilahi sembolün sağ ve sol yanında duran yılanlar olduğu ve her bir yılanın Aşağı ve Yukarı Mısır'ı temsil ettiği görülmektedir. Kralın rüyasını yorumlayanlar, Tanutamun'un zaten hakkı olan toprakları almak için kuzeye bir sefer yapması gerektiğini belirtmiş ve bu toprakların kendisine tanrılar tarafından vaat edildiğini söylemiştir.

Metnin devamında Kral Tanutamun'un kuzeye çıktığı sefer esnasında yaşananlar anlatılmıştır. Kral halkına dindarlığını tanrılara ise hürmetini göstermek için Nil Nehri üzerindeki çağlayanlarda kurbanlar verip ayinler düzenlemiş ve büyük kentlerin tapınaklarına uğrayıp adaklar sunmuştur. Metne göre Kral Tanutamun Nil Nehri boyunca bir hac gerçekleştirir gibi ilerlerken ihtimalle hem asker hem de savaşa hazırlık için iâşe toplamıştır.

“Efendi Memfiş'e geldi. Onunla (Kral Tanutamun) savaşmak için şehirde bekleyen isyanın çocukları (isyankarlar) ortaya çıktı. Efendi onların hepsini öldürdü, kanları ile banyo yaptı. Sonra efendi (tekrar) kuzey ülkesinin şefleri (Delta bölgesindeki şehir yöneticileri) ile savaşmak için kuzeye yelken açtı. Oralarda efendi çok zaman harcadı, (şehirleri ele geçirmek için kuşattı). Şehirlerdeki askerlerden hiçbiri savaşmak için surların ötesine çıkmaya cesaret edemedi. Efendi, güneye, Memfiş'e yelken açıp geri döndü ve sarayına yerleşip rahatlamış kalbi ile planlar kurmaya başladı. (...) Sonra efendiye bir haberci geldi ve ona (kuzey şehirlerinin yöneticileri olan) asilzadelerin geldiğini haber verdi. Efendi, “savaşmaya mı yoksa hizmet etmeye mi geldiler” diye sordu. “Eğer hizmet ederlerse ancak hayatları bağışlanacak” dedi. Onlar efendinin huzuruna çıkıp, size hizmet etmeye geldik dediler.”^[18]

Rüya stelinin bu bölümü Nübye Kralı Tanutamun'un Memfis kentini ele geçirmesi ve Delta bölgesindeki kentleri nüfuzu altına almasını anlatmaktadır. Metinden anlaşıldığı kadarıyla, Asur otoritesi döneminde Delta bölgesindeki kentlere yönetici yapılan Asurlular ile Mısır kökenli yandaşları, bir süre Asur kralından yardım beklemiş olmalıdır. Fakat büyük ihtimal ile beklenen yardım gelmediğinden dolayı Kral Tanutamun'a itaat etmek zorunda kalmışlardır. Metnin devamında şehirlerin yöneticilerinin yüz üstü yatıp yeri öperek Kral Tanutamun'u selamlayıp

^[18] Höflmayer, *Assyria in Egypt*, ss. 204-205.

itaatlerini bildirdikleri aktarılmaktadır. Efendi ise bu tavır karşısında kendisine bir zamanlar isyan edip şimdi bağışlanma dilenenleri af etmiş ve şehirlerini onların yönetimine bırakmıştır. Af edilen bu kişilerin şehirlerine dönüp Nübye Kralı Tanutamun'a sadakat ile hizmet etmeleri ve topladıkları vergileri kralın hazinesine göndermeleri belirtilmiştir. Böylece Aşağı Ülkenin sahibi ve Teb kentinin kralı olan Tanutamun'un kuzey topraklarını Asur işgalinden nasıl kurtardığının anlatımı sona ermiştir. Fakat metinde belirtilmese dahi Asurlular tarafından kral olarak tanınan Necho, Tanutamun'a karşı yaptığı savaş esnasında öldüğü oğlu Psamtik'in ise Asur topraklarına kaçtığı bilinmektedir. Bu durumda metinde bahsedildiği gibi itaatın kolayca sağlanmadığını göstermektedir. Kral Tanutamun'a ait olan rüya anlatısının ana konusu olan Asur işgalinin geçici bir müddet ile savuşturulmasına dair olan anlatım, temelde Tanutamun'un meşruiyet kazanması ve yüceltilmesi için yazdırılmıştır. Bu sebeple Tanrı Amon tarafından seçilmiş olan kral figürü daima öne çıkarılmıştır. Fakat anlatımda gerçeklik payının olduğu inkar edilmemektedir.

4. VEKİL YÖNETİCİLER

Asarhaddon'un başarı ile sonuçlanan Mısır seferinden sonra Asur kralı tarafından yetki ve toprak verilen vekil Mısırlı yöneticiler, Taharka'nın, Delta bölgesini ele geçirmesinden sonra görevden alınmıştır. Fakat bu kişilerin MÖ 667-666 yıllarında gerçekleşen Asurbanipal'in ilk Mısır seferinin akabinde yeniden eski konumlarına yerleştirilmiş olduğu Asur metinlerinde belirtilmektedir. Fakat bu kişilerin bir kısmının geçiş döneminde Taharka tarafından öldürülmüş veya sürgüne gönderilmiş olduğu göz önüne alındığında Asur'a hizmet eden tüm vekil yöneticilerin yeniden göreve gelmediği düşünülmektedir. Asur metinlerine göre Asurbanipal, ilk seferinden sonra bölgenin en büyük iki kenti olan Memfis ve Sais'e Necho isimli bir yönetici atamıştır. Manetho'ya göre XXVI. Sülalenin ilk kralı olan I. Necho, 8 yıl boyunca hüküm sürmüştür. Fakat Asur kayıtları I. Necho dışında on dokuz farklı yönetici ve kraldan bahsetmektedir. Bunların bazıları Delta'nın şefleri olarak tanımlanmış ve Athribis kentinin yöneticisi Bakennfi, Herakleopolis kentinin yöneticisi Nahki ve ünlü Tanis kentinin yöneticisi olan Petubastis'in isimleri öne çıkarılmıştır.^[19]

Delta bölgesini şehir bazlı idari bölümlere ayırmış olan Asurlular, şehir yöneticilerinin aşırı güçlenmemesini sağlamak için vekil idareci sayısını artırıp haki-miyet alanlarını kısıtlanmışlardır. Güneyde yer alan Vadi bölgesindeki şehirlere de yöneticiler atayan Asur kralları, bu bölgede sadakati ancak askeri güç ile sağlayabilmiştir. Vadi bölgesinde Siut kentinin yöneticisi Djedhor, Hermopolis kentinin yöneticisi Nimlot, Thisis kentinin yöneticisi Nespamedu ve Teb kentinin yöne-

^[19] Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, s. 265; Michael Rice, *Who's who in Ancient Egypt*, Routledge, London 2002, s. 128; Ann Rosalie David, *Handbook to Life in Ancient Egypt*, Oxford University Press, Oxford 1999, ss. 39-40; D. B. Redford, *From Slave to Pharaoh: the Black Experience of Ancient Egypt*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2004, ss. 109-110.

ticisi Mentuemhat olmuştur. Güneydeki Vadi bölgesindeki kent yöneticilerinin kuzeydeki Delta bölgesindeki vekil yöneticileri gibi doğrudan Asur'a bağlı olmadığı daha özerk olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncenin temelinde Teb kentinin yöneticisi Mentuemhat'ın geleneksel Mısır yönetim anlayışını sürdürmekteki ısrarı yatmaktadır.^[20]

Teb kenti Eski Mısır tarihi boyunca güneydeki, Yukarı Ülkedeki, vezirlerin idari merkezleri olduğu gibi bu dönemde baş tanrı kabul edilen Amon'un da kült merkezi konumundaydı. Asur ordularının Nil'den güneye ilerlediği dönemlerde Teb kentinin yöneticilerinin takınacağı tavrın diğer kentlerin bağımsız yöneticileri için belirleyici olacağı bilinmekteydi. Teb kenti, Tanrı Amon'un başrahibi unvanını elinde bulunduran birkaç soylu ailenin denetiminde olup bu soylu ailelerin vereceği kararların Mısır'da geçerliliği olacağı düşünülmektedir. Asur kayıtlarında Teb kentinin yöneticisi Mentuemhat olarak gösterilmiş olsa dahi Mentuemhat'ın bir kral olmaktan çok kentin bayındırlık işlerini yürüten belediye başkanı konumunda olduğu dönemin kabartmalarından anlaşılmaktadır. Bu dönemde Taharka'nın yerine Tanutamun'un yeni kral olduğu ve Mısır'ın geneli adına Asur'a karşı mücadele ettiği bilinmektedir. Fakat Asurbanipal, siyasi ve askeri bir konumu bulunmayan ve Asur'a karşı isyankar bir tutum sergilemediği düşünülen Mentuemhat'ı Teb kenti yöneticisi olarak kabul etmiştir.^[21]

5. MISIR'DA ASUR HAKİMİYETİNİN SONA ERMESİ

Delta bölgesindeki şehir yöneticileri ile Asur arasındaki uzlaşma politikası zamanla ittifaka dönüşürken I. Psamtik'in babası olan I. Necho, diğer yöneticilerin önüne geçerek Asur'un gözünde bir kral hüviyeti kazanmıştır. I. Necho, Tanutamun'un kuzeye gerçekleştirdiği askeri sefer esnasında Asurlulara bağlılığını devam ettirmiştir. I. Necho ile Nübye Kralı Tanutamun'un orduları arasında yapılan savaş esnasında hayatını kaybeden I. Necho'nun oğlu Asur krallarına sığınabilmek için Doğu Akdeniz kıyılarındaki Asur'a bağlı kentlere sığınmıştır. Bu esnada Tanutamun'un Delta bölgesindeki kentlere kendisine bağlı kişileri görevlendirmekte ve gelecek Asur ordusu için hazırlık yapmaktaydı. Asur Kralı Asurbanipal, Tanutamun'un Delta bölgesindeki kentleri ele geçirmeye başladığını öğrenince hızla Mısır üzerine ilerlemiştir. Delta bölgesine büyük bir ordu ile giren Kral, Memfis kentini ele geçirerek Tanutamun'un tüm direnişini bir anda kırmıştır. Yaklaşık üç ay süren

^[20] H. J. Kantor, "A Fragment of Relief from the Tomb of Mentuemhat at Thebes (no. 34)", *Journal of Near Eastern Studies*, 19/3, 1960, 213-216; R. A. Fazzini, *Egypt, Dynasty XXII-XXV*, Brill, Leiden 1988, 27-29; Dodson, *Afterglow of Empire*, 174-176; M. F. Ayad, *God's Wife, God's Servant: The God's Wife of Amun (ca. 740-525 BC)*, Routledge, London 2009, 142-144; Karl Jansen-Winkel, "The Chronology of the Third Intermediate Period: Dyns. 22-24", Ed. Erik Hornung, Rolf Krauss ve David A. Warburton, *Ancient Egyptian Chronology*, Oriental Studies, Leiden 2006, ss. 234-264.

^[21] E. R. Russmann, "Mentuemhat's Kushite Wife (Further Remarks on the Decoration of the Tomb of Mentuemhat, 2)", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 34, 1997, 21-39; Ian Shaw, (Ed.). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2003, 360-366.

yürüyüşün ardından Asur ordusu, Teb kentine ulaşmıştır. Kısa süren kuşatmanın ardından Teb kenti Asurluların eline geçmiş ve kent yağmalanmıştır. Asur Kralı Asurbanipal'in Teb kentini bu kadar ağır bir yağmaya uğratması, iktisadi zenginliğin azalması ve yeni bir isyan girişiminin engellenmesi amacını taşımaktaydı. Mısır ve Nübye krallarının yüzyıllar boyunca topladığı hazinenin Asurluların eline geçmesi, bölgenin fakirleşmesine yol açtığı gibi I. Psamtik'in MÖ 656 yılında Teb kentini büyük bir direniş görmeden ele geçirmesine yol açmıştır.^[22]

Asurbanipal'in bölgeden çekilmesinden sonra Mısır, Asur'un geleneksel vekalet politikası ile yönetilmeye devam edilmiştir. Asur Krallığı'nın nüfuzunun ulaştığı tüm bölgelerden vekil yöneticiler eli ile düzenli biçimde vergi toplamaya devam edilmiştir. Fakat birden çok yönetici ile ilişki yürütmek zor olduğundan dolayı Asurlular sadakatinden emin oldukları I. Necho'nun oğlu I. Psamtik'i şehir yöneticilerinin başına kral olarak atamıştır. Mısır'ı hakimiyeti altına almayı başaran Asurlular, kuzeyden gelen Kimmer toplumunun yıkıcı akınları ile uğraşmaya başlayınca I. Psamtik daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Krallığının dokuzuncu yılında Teb kentini alarak Mısır'ı birleştirmiş ve tek kral olmuştur.^[23]

6. ASUR'UN MISIR'DA OLUŞTURDUĞU İDARI ORGANİZASYON

Asur Kralları Asarhaddon ve Asurbanipal ele geçirmiş oldukları Eski Mısır coğrafyasını idari olarak şekillendirirken oldukça dikkatli davranmışlardır. Asurlular, Anadolu'nun güneydoğusundaki Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi birçok yöneticiye şehirler verip idari bir bütünün oluşmasına izin vermeyerek parçalı bir yapının devamlılığını öncelikli amaç edinmişlerdir. Ayrıca Asur Kralı Asarhaddon'un Delta Bölgesine ilk girişinde kendisine karşı mücadele etmeyip anlaşma yoluna giden şehirlerin ileri gelenlerini doğal müttefik olarak kabul ettiği bilinmektedir. Böylece hakim olmaya çalıştığı bu yeni coğrafya hakkında genel bilgi edindiği gibi düşmanlık besleyenler ile isyan edebilecekler hakkında istihbarat da toplamıştır. Zamanla güvenilir soylu ailelerin sayısı arttıkça bölgenin yönetiminde Asur kökenlilerden çok yerel Mısırlılar görev almaya başladığı düşünülmektedir.

Mısır'daki Asur işgalini engellemek için mücadele veren fakat Asur kayıtlarında isyancıların başı olarak gösterilen Taharka ve Tanutamun'a karşı yürütülen askeri seferlerden sonra bağımlık gösteren yerel Mısırlı soylu ailelere dayalı bir idari vekalet sistemi kurulmuş olduğu açıktır. Fakat Taharka ve Tanutamun'un Mısır'ı yeni-

^[22] Shawn Zelig Aster, "Isaiah 19: The 'Burden of Egypt' and Neo-Assyrian Imperial Policy", *Journal of the American Oriental Society*, 135/3, 2015, ss. 453-470; J. D. Ray, "The Names Psammetichus and Takheta", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 76, 1990, ss. 196-99; David, *Handbook to Life in Ancient Egypt*, ss.41-42; B. G. Trigger, B. J. Kemp, D. O'Connor ve A. B. Lloyd, *Ancient Egypt: A Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, 346-347.

^[23] Anthony Spalinger, "Psammetichus, King of Egypt: I", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 13, 1976, ss. 133-147; Oliver Perdu, "Saites and Persians (664-332)", Ed. Alan B. Lloyd, *A Companion to Ancient Egypt*, Wiley - Blackwell. Malden 2010, ss. 140-158.

den ele geçirdiği dönemlerde Asur ile anlaşma yoluna giden kişiler ve ailelerinin durumu kaynak yetersizliğinden dolayı bilinmezliğini korumaktadır. Mısır bilimcilerin bir kısmı Taharka ve Tanutamun'un her türlü desteğe ihtiyacı olduğu için bu ailelerden asker ve işe aldığını iddia ederken diğerleri cezalandırılıp mallarına el konulduğunu ileri sürmektedir. Ne yazık ki mevcut kayıtlar bu konuda henüz doğrulama yapılacak bir seviyede değildir. Yine de tarımsal üretimin devamlılığının sağlanması için bu soylu ailelere ihtiyaç duyulduğundan dolayı hakimiyeti alan gücün anlaşma yoluna gitmesi daha akla yatkın gözükmektedir.

Mısır'ın güneyindeki Vadi bölgesi, Asur güçlerine coğrafi olarak daha uzak olduğundan dolayı başta Teb kenti olmak üzere birçok kent bağımsız davranırken kuzeydeki Delta bölgesindeki kentler Asur'un askeri ve siyasi baskısını daha fazla hissetmekteydi. Bu nedenle bu kentlerin yöneticiler varlıklarını devam ettirmek için Asur ile önce anlaşma sonrasında ise doğrudan müttefik olma yoluna gitmiş olmalıdır. Mısır, Asur krallarını bölgeye geldiği dönemde parçalanmış bir siyasi birliğe sahipti. Güney, yerelde Kuş; Asurlulara göre Nübye Krallığı olarak isimlendirilen Nübyelilerin hakimiyetinde iken kuzey, şehirlerdeki ileri gelen Mısırlı aileler tarafından yönetilmekteydi. Kuzeyin bu soylu aileleri neredeyse tüm Ön Asya'yı hakimiyetine almış olan Asur ile savaşmak yerine pek çok toplumun yaptığı gibi vergi vererek yaşama devam etmeyi öncelikli strateji haline getirmiş olmalıdır. Hatta bu soylu aileler, Asur krallarına sadakat gösterdikleri müddetçe ödüllendirileceklerine inanmışlardır. Bunun ötesinde Asur kralları hakimiyeti altındaki bölgelerde kendilerine isyan eden toplumlara katliama varan boyutta cezalandırmış ve bu cezalandırma yönetimi de bir korku aracı olarak diğer toplumlar üzerinde kullanmışlardır. Bu nedenle Mısırlı soylu ailelerin Asur'a karşı sadakati hem ceza hem de ödül ile sağlanmış olmalıdır.

7. SONUÇ

Ön Asya dünyasının Asur hegemonyasına girme sürecindeki son aşama olan Mısır'ın hakimiyet altına alınması bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Tarıma dayalı ilk idari organizasyonlar kurulduğunda etki alanları bir köy veya kasaba boyutunda idi. Mezopotamya ve Mısır'daki ilk krallıklar kurulduğunda bu etki alanı ülke boyutuna ulaşmış durumdaydı. Tarımdan elde edilen vergileri toplayan Mısır ve Mezopotamya kralları oluşturdukları ordular ile ancak krallıklarının sınırlarını göçebe işgalcilerden ve komşu krallıklardan korumayı başarmışlardır. Bir şehir devleti olan Asur'un demir çağında hızla gelişerek krallık boyutuna ulaştığı Yeni Krallık döneminde, askeri seferlerden elde edilen gelir ile büyük ordular teçhiz edilmiştir. Bu ordular ile daha fazla ganimet ve haraç almak için yeni seferler düzenlenmiştir. Bu seferlerde ele geçirilen bölgelerin yönetiminin nasıl gerçekleştirileceği aşılması gereken yeni bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Asur kralları, dönemin şartlarının izin verdiği ölçüde doğrudan merkeze bağlı yönetimi tercih

etmiştir. Fakat Asur nüfusunun bulunmadığı ve farklı etnik yapıya sahip toplumların idaresinde vekil tayin edilmiş yerel yöneticiler kullanılmıştır. Asur krallarının vekil yöneticiler vasıtası ile yönetimi devam ettirdiği en önemli coğrafyaların Anadolu'nun güneydoğusu, Doğu Akdeniz ve Mısır olduğu bilinmektedir. Bu üç bölge hem merkeze uzak hem de Asur halkının yaşamadığı coğrafya olduğundan dolayı yerel nüfuzlu kişiler, sınırları ve vergilendireceği alanların belirlendiği küçük şehirlere kral olarak atanmıştır. Bu yerel krallar vergilerini ödeyip isyan etmediği sürece kral olarak kalmışlardır.

Büyük krallıkların yıkılmasından sonra topraklarından göç ederek uzaklaşan toplumlar, şehir devletleri veya beylikler gibi küçük siyasi organizasyonlar kurmuşlardır. Mısır'da III. Ara dönemde güneyde hakimiyetini kaybeden Mısırlılar, Delta bölgesinde şehir krallıkları kurmuşlardır. Benzer biçimde, Hitit Krallığı yıkıldıktan sonra Anadolu'nun güneydoğusuna göç eden Hitit halkı da şehir krallıkları biçiminde örgütlenmiştir. Yönetimin doğası gereği oluşan bu durum küçük krallıkların birbiri ile mücadelesini ve dış güçlerin bunlar üzerinde kolay hegemonya kurmasını sağlamıştır. Anadolu'nun güneydoğusundaki Geç Hititlerde ve Mısır'ın Delta bölgesindeki şehir krallıklarında Asurlular, yerel kralların güçlenmesini ve birinin diğerlerinin önüne geçmesini yaptıkları seferler ile önlerken haraç ödedikleri müddetçe iktidarlarını korumalarını sağlamışlardır. Ayrıca Doğu Akdeniz kıyılarında birbirinden farklı etnik ve inanç yapısına sahip toplumların idaresinde de Asur kralları, vekil yöneticilerden oluşan bir idari organizasyon kurmuştur. Anadolu'nun güneydoğusundaki Hitit, Doğu Akdeniz'deki Filistin, Arami ve İbrani ile Mısır'ın Delta bölgesindeki halklar üzerinde kurulan idari organizasyon işletildiği dönemlerde her üç bölgeden büyük miktarda servet Asur'un kraliyet kenti Nino-va'ya taşınmıştır. Sulh döneminde alınan vergilerin ötesinde isyan durumu üzerine çıktıkları seferde hem ganimet alınmış hem de haraç toplanmıştır. Bu toplumların iktisadi olarak bu kadar ağır şartlara maruz bırakılmasının temelinde tekrar isyana cüret etmemelerini garantiye alma isteği bulunmaktadır.

Asur Kralları Asarhaddon ve Asurbanipal'in büyük bir cesaret ile giriştiği Mısır'ın ele geçirme mücadelesi, Asur ordularının ulaştığı en uzak mesafede olmasından dolayı oldukça zorlu geçmiştir. Asur orduları, Mısır'a girmeden önce Doğu Akdeniz kıyılarındaki kentlerde uzun süre devam edebilecek bir tedarik hattı kurmuşlardır. Lojistik sorunlarını çözen Asur kralları orduları ile Sina Yarımadası üzerinden Mısır'ın delta bölgesine girmişlerdir. Yeni geldikleri bu bölgede otoritelerine karşı mücadele verebilecek güçlü bir siyasi yapı ve askeri güç ile karşılaşmamışlardır. Mısır tarihçilerinin, Üçüncü Ara Dönem olarak isimlendirdikleri bu zaman diliminde Mısır'ın güneyi Nübye krallarının yönetiminde iken kuzeyi yerel şehir yöneticilerinin idaresi altındaydı. Asur kralları bu şehir yöneticilerinin bir kısmı ile savaşmış olmasına rağmen büyük kesimi Asur krallarını Nübye krallarının alternatifi olarak görmüştür. Asur kralları mevcut siyasi durumu kendi çıkarlarına kullanmış, birçok yerel yöneticiyi Asur kralının vekili yapmıştır. Bu

vekil yöneticilerinin isimleri, Asur kral yıllıklarında açıkça yazılarak Asur'un bölgedeki gücü gösterilmeye çalışılmıştır.

Deltadaki Mısır şehirleri üzerinde Asur'un hızlı biçimde idari organizasyon kurabilmesinin en önemli sebebi, bölgenin bataklık alanlardan oluşmasından dolayı daha kolay ele geçirilebilir ve elde tutulabilir olmasıdır. Asur orduları sahip oldukları üstün askeri güç karşısında savunmasız olan bu kentleri hızla ele geçirmiştir. Asur'un askeri kapasitesi önemli etken olmasına rağmen Güneyli Nübye Kralının hizmetine girmek yerine Mısırlı yerel ailelerin Asur ile ittifak kurmak öncelikli tercih olması Asur'un bölgedeki hakimiyetinin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Asur hakimiyetinin devam ettiği yaklaşık dönemde siyasi olarak parçalanmış Mısır'daki şehir kralları her yıl düzenli biçimde vergi ödemiştir. Güney Mısır'ı kontrol eden Nübye kralları Taharka ve halefi Tanutamun ise fırsat buldukları durumda Asur'a vergi göndermedikleri gibi isyan girişiminde de bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- ADAMS, M. J., "Manetho's Twenty-third Dynasty and the Legitimization of Kushite Rule over Egypt", *Antiquo Oriente: Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente*, 9, 2011, ss. 19-46.
- ASTER, Shawn Zelig, "Isaiah 19: The 'Burden of Egypt' and Neo-Assyrian Imperial Policy", *Journal of the American Oriental Society*, 135/3, 2015, ss. 453-470.
- AYAD, M. F., *God's Wife, God's Servant: The God's Wife of Amun* (ca. 740-525 BC), Routledge, London 2009.
- BAER, Klaus, "The Libyan and Nubian Kings of Egypt: Notes on the Chronology of Dynasties XXII to XXVI", *Journal of Near Eastern Studies*, 32/1-2, 1973, ss. 4-25.
- BÁRTA, Miroslav, "Kings, Viziers, and Courtiers: Executive Power in the Third Millennium BC.", Ed. J. C. M. García, *Ancient Egyptian Administration*, Brill, Leiden 2013, ss.153-175.
- BENNETT, J. E., *The Archaeology of Egypt in the Third Intermediate Period*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- BIANCHI, R. S., *Daily Life of the Nubians*, Greenwood Publishing Group, Santa Barbara 2004.
- BLACKMAN, A. M., "The Stela of Shoshenk, Great Chief of the Meshwesh", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 27/1, 1941, ss. 83-95.
- BODINE, J. J., "The Shabaka Stone: An Introduction", *Studia Antiqua*, 7/1, 2009, ss. 1-21.
- BROEKMAN, G. P. F., "Libyan Rule Over Egypt. The Influence of the Tribal Background of the Ruling Class on Political Structures and Developments during the Libyan Period in Egypt", *Studien Zur Altägyptischen Kultur*, 39, 2010, ss. 85-99.
- BUNSON, Margaret, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Infobase Publishing, New York 2014.
- COOK, Gregory, "Ashurbanipal's Peace and the Date of Nahum", *The Westminster Theological Journal*, 79/1, 2017, 137-145.
- COOPER, Julien, "Kushites Expressing 'Egyptian' Kingship: Nubian Dynasties In Hieroglyphic Texts And A Phantom Kushite King", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant*, 28, 2018, ss. 143-168.
- DAVİD, Ann Rosalie, *Handbook to Life in Ancient Egypt*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- DEPUYDT, Leo, "The Date of Piye's Egyptian Campaign and the Chronology of the Twenty-Fifth Dynasty", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 79, 1993, ss. 269-274.
- DEZSÓ, Tamás, "The Reconstruction of the Neo-Assyrian Army. As Depicted on the Assyrian Palace Reliefs, 745-612 BC.", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/1-3, 2006, ss. 87-130.
- DODSON, Aidan, *Afterglow of Empire: Egypt from the Fall of the New Kingdom to the Saite Renaissance*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- EPH'AL, Israel, "Asarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda", *Journal of Cuneiform Studies*, 57/1, 2005, 99-111.
- FAZZINI, R. A., *Egypt, Dynasty XXII-XXV*, Brill, Leiden 1988.
- FELDMAN, M. H., "Nineveh to Thebes and Back: Art and Politics Between Assyria and Egypt in the Seventh Century BCE", *Iraq*, 66, 2004, 141-150.

- GALPAZ-FELLER, Prina, "The Stela Of King Piye: A Brief Consideration Of 'Clean' And 'Unclean' in Ancient Egypt And The Bible", *Revue Biblique*, 1946, 102/4, 1995, ss. 506-521.
- GOODSPEED, G. S., "A Sketch of Assyrian History, with Special Reference to Palestine, from the Division of the Kingdom", *The Biblical World*, 9/6, 1897, ss. 401-414.
- GÖKÇEK, L. G. ve F. Akyüz, *Asur Ordusu, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54, 2013, ss. 41-62.
- GÖKÇEK, L.G., *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- HÖFLMAYER, Felix, "Assyria in Egypt: How to Trace Defeat in Ancient Egyptian Sources", Ed. Katharina Streit ve Marianne Grohmann, *Culture of Defeat Submission in Written Sources and the Archaeological Record. Proceedings of a Joint Seminar of the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna, October 2017*. Gorgias Press, London 2021, ss. 192-193.
- JANSEN-WINKELN, Karl, "The Chronology of the Third Intermediate Period: Dyns. 22-24", Ed. Erik Hornung, Rolf Krauss ve David A. Warburton, *Ancient Egyptian Chronology*, Oriental Studies, Leiden 2006, ss. 234-264.
- KAHN, D. E. ve O. Tammuz, "Egypt is Difficult to Enter: Invading Egypt - A Game plan (Seventh-fourth Centuries BCE)", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*, 35, 2008, ss. 37-66.
- KAHN, Dan'el, "Divided Kingdom, Co-Regency, Or Sole Rule In The Kingdom (S) Of Egypt-And-Kush?", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant*, 16, 2006, ss. 275-291.
- KAHN, Dan'el, "Tirhakah, King of Kush and Sennacherib", *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, 6/1, 2014, ss. 29-41.
- KAHN, Dan'el. "Taharqa, King of Kush and the Assyrians", *JSSEA* 31, 2004, ss. 109-128.
- KAHN, Dan'el, "The Assyrian Invasions of Egypt (673-663 BC) and the Final Expulsion of the Kushites", *Studien zur altägyptischen Kultur*, 34, 2006, 251-267.
- KANTOR, H. J., "A Fragment of Relief from the Tomb of Mentuemhat at Thebes (no. 34)", *Journal of Near Eastern Studies*, 19/3, 1960, 213-216.
- KİTCHEN, K. A., *The Third Intermediate Period in Egypt*, Aris & Phillips, Warminster 1973.
- LLOYD, A. B., *Ancient Egypt: State and Society*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- LOBBAN, R. A., *Historical Dictionary of Ancient and Medieval Nubia*, Scarecrow Press, Maryland 2003.
- MARRIOTT, John ve Karen Radner, "Sustaining the Assyrian Army Amount Friends and Enemies in 714 BCE", *Journal of Cuneiform Studies*, 67/1, 2015, ss.127-143.
- MİTTO, Tonio ve Jamie Novotny, "Ashurbanipal, the King Who Is Resplendent like a Bright Light", *State Archives of Assyria Bulletin*, 27, 2021, ss. 133-158.
- MORKOT, Robert, *The A to Z of Ancient Egyptian Warfare*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2010.
- MORKOT, Robert, *The Egyptians: an Introduction*, Routledge, London 2004.
- NAUNTON, Christopher, "Libyans and Nudians", Ed. A. B. Lloyd, *A Companion to Ancient Egypt*, Wiley-Blackwell, Malden 2010, ss. 120-139.
- NİCOLAS Grimal, *A History of Ancient Egypt*, Blackwell, Oxford 1992, ss. 330-333.
- PEKŞEN, Okay, "Asurlularda Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi ve Halka İlanı", Ed. Abidin Temizer ve İbrahim Serbestoğlu, *Multidisciplinary Studies - 4*, Institutza Geografiju, Montenegro 2018, ss. 549-565.
- PERDU, Oliver, "Saites and Persians (664-332)", Ed. Alan B. Lloyd, *A Companion to Ancient Egypt*, Wiley - Blackwell, Malden 2010, ss. 140-158.
- PORTER, B. N., "Images, Power and Politics: Figurative Aspects of Asarhaddon's Babylonian Policy", *American Philosophical Society*, 208, 1993, ss. 153-157.
- RAY, J. D., "The Names Psammetichus and Takheta", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 76, 1990, ss. 196-99.
- REDFORD, D. B., "Sais and the Kushite Invasions of the Eighth Century BC", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 22, 1985, ss. 5-15.
- REDFORD, D. B., *From Slave to Pharaoh: the Black Experience of Ancient Egypt*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2004.
- RİCE, Michael, *Who's who in Ancient Egypt*, Routledge, London 2002.
- RUSSMANN, E. R, "Mentuemhat's Kushite Wife (Further Remarks on the Decoration of the Tomb of Mentuemhat, 2)", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 34, 1997, 21-39.
- RUZİCKA, Stephen, *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire 525-332 BC*. Oxford University Press, Oxford 2012, 7-8.
- SAGGS, Henri Willia Frederick, "Assyrian Warfare in the Sargonid Period", *Iraq*, 25/2, 1963, ss. 145-154.
- SCHNEIDER, Thomas, "Contributions To The Chronology Of The New Kingdom And The Third Intermediate Period", *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant*, 20, 2010, ss. 373-403.
- SHAW, Ian, (Ed.). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2003.

- SPALİNGER, Anthony, "Assurbanipal and Egypt: A Source Study", *Journal of the American Oriental Society*, 94/3, 1974, ss. 316-328.
- SPALİNGER, Anthony, "Asarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt", *Orientalia*, 43, 1974, ss. 295-326.
- SPALİNGER, Anthony, "Psammetichus, King of Egypt: I", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 13, 1976, ss. 133-147.
- SPALİNGER, Antony, "The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assyrian Conquest", *Chronique d'Egypte*, 53/105, 1978, ss. 22-30.
- STİEBİNG JR, W. H., *Ancient Near Eastern History and Culture*, Routledge, London 2009.
- TADMOR, Hayim, "Philistia Under Assyrian Rule", *The Biblical Archaeologist*, 29/3, 1966, ss. 86-102.
- TAYLOR, Jhon, "The Third Intermediate Period", Ed. Ian Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ss. 330-368), Oxford University Press. Oxford, 2000, ss. 353-354.
- TRIGGER, B. G., Kemp, B. J., O'Connor, D. ve A. B. Lloyd, *Ancient Egypt: A Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- VERNUS, Pascal ve Jean Yoyotte, *The book of the Pharaohs*, Cornell University Press, Cornell 2003.
- VERRETH, Herbert, "The Egyptian Eastern Border Region in Assyrian Sources", *Journal of the American Oriental Society*, 119/2, 1999, ss. 234-247.
- WAINWRIGHT, G. A., "The Meshwesh", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 48/1, 1962, ss. 89-99.
- WILKINSON, Toby, *Eski Mısır*, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- WISEMAN, D. J., "The vassal-treaties of Asarhaddon", *Iraq*, 20/1, 1958, ss. 3-9.

Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar

Emigrant Children in the Ottoman Empire

Kübra Betül KESLER¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun

· kbetulkesler@windowlive.com · ORCID > 0000-0002-1571-241X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 17 Mayıs/May 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 09 Haziran/June 2023

Yıl/Year: 2023 | **Cilt – Volume:** 4 | **Sayı – Issue:** 1 | **Sayfa/Pages:** 19-46

Atıf/Cite as: Kesler, K. B. "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), Haziran 2023: 19-46.

Yazar Notu/ Author Note: Bu makale yazarın Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlamakta olduğu "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklar" başlıklı tezinden üretilmiştir.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLAR

ÖZ

XIX. yüzyıl tüm dünya üzerinde nüfus hareketliliklerinin en yoğun yaşandığı çağdır. Fransız İhtilalinin ardından hızla kendisine bir yer bulan milliyetçilik akımı bu dönemde tüm imparatorlukları etkilemiş ve ulus devlet bilinci toplumda kendisine bir yer bulmuştur. Aynı zamanda XIX. yüzyıl insan hakları, çocuk hakları gibi kavramların gelişim çağıdır. Bu dönemde psikoloji biliminin hızla ilerlemesi, pedagoji alanında yapılan çalışmalar çocuk ve çocukluk kavramlarının gelişmesini sağlamıştır. Tüm dünyayla paralel olarak Osmanlı toplumu da bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Çocuk ve çocukluk kavramının Osmanlı topraklarında hızla gelişmeye başladığı bu dönem arka arkaya yaşanan göçler neticesinde sekteye uğramıştır. Osmanlı topraklarına gelen çok sayıda muhacirin devlet desteğine muhtaç olması, devletin ekonomik durumunun oldukça kötü olması gibi sebepler göz önüne alındığında çocuklarla ilgili düzenlemeler noktasında hızlı çözümler aranmak zorunda kalınmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti, ortalıkta perişan halde kalan çocukları korumak adına çözüm yolları arayışına girmiştir. Bu çözüm yolları başlangıçta çocukları çeşitli yatılı mekteplere kayıt etmek ve evlat edindirmektir. Ancak süreç içerisinde kimsesiz çocukların sayısının yüz binlere ulaşması üzerine bu çözüm yolları yetersiz kalınca mevcut kurumların revize edilmesinin yanı sıra yeni kurumlar kurulmak zorunda kalınmıştır. Mevcut ekonomik yetersizliklerin yanı sıra süregelen savaşlar bu noktada ciddi mağduriyetler yaratmışsa da yetimhaneler, sanayi mektepleri, Darüşşafaka, Darülaceze gibi kurumlarla sorun en aza indirgenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma göç sonrası Osmanlı topraklarına gelmek durumunda kalan muhacir çocukların göç süreci ve sonrasında yaşadıklarını ele almış, çocukların toplumun bir parçası olma sürecine yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Muhacir, Çocuk, Göç, Besleme, Çocukluk.

EMİGRANT CHILDREN IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

The XIXth century is the era of the most intense population movements all over the world. The nationalism movement, which rapidly found a place for itself after the French Revolution, affected all empires in this period and the nation state consciousness found a place in the society. At the same time, the XIXth century is

the era of the development of concepts such as human rights and children's rights. In this period, the rapid advancement of the science of psychology and studies in the field of pedagogy led to the development of the concepts of child and childhood. In parallel with the rest of the world, Ottoman society closely followed these developments. The rapid development of the concept of child and childhood in the Ottoman lands was interrupted by successive migrations. Considering the fact that a large number of muhajirs coming to the Ottoman lands were in need of state support and the economic situation of the state was quite bad, quick solutions had to be sought in terms of regulations regarding children. Especially from the second half of the XIXth century onwards, the Ottoman Empire sought solutions to protect the children who were left in a miserable situation. These solutions initially included enrolling children in various boarding schools and adopting them. However, as the number of orphaned children reached hundreds of thousands, these solutions proved insufficient and new institutions had to be established as well as revising the existing ones. In addition to the existing economic inadequacies, the ongoing wars created serious victimization at this point, but institutions such as orphanages, industrial schools, Darüşşafaka and Darülaceze tried to minimize the problem.

This study focuses on the migration process and aftermath of Muhajir children who had to come to Ottoman lands after migration, and focuses on the process of children becoming a part of the society.

Keywords: Ottoman State, Emigrant, Child, Besleme, Childhood.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre çocuk “*bebeklik ve ergenliğin arasındaki dönemde bulunan kişi*” anlamına gelmektedir.^[1] 20 Kasım 1989 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme imzalamıştır. Bu sözleşmenin birinci maddesine göre “*her insanın on sekiz yaşına kadar çocuk sayılması*” kararlaştırılmıştır.^[2] Çocukluk kavramı üzerine çalışmalar XX. yüzyılda başlamıştır. Çocukluk kavramı üzerine ilk çalışmalar Fransız tarihçi Aries tarafından yapılmıştır. Aries'e göre Orta Çağ toplumlarında çocukluk algısından söz edilememesinin nedeni bebeklik ve yetişkinlik arasında kalan dönemin kavramsal olarak tanımlanmaması ile alakalıdır. Bunun bir sonucu olarak her çocuk bebeklik

^[1] Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Çocuk”, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.

^[2] UNICEF, “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, Erişim adresi: [unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme](https://www.unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme), Erişim Tarihi: 06.05.2023.

döneminin ardından yetişkinler dünyasının bir parçası olmaktadır.^[3] Yetişkinler dünyasına ait olan çocuklar da tıpkı yetişkinler gibi yaşamak durumunda kalmış; onlar gibi giyinmiş ve onlarla aynı ortamlarda bulunmuştur. Yetişkinler dünyasında yaşamak zorunda kalan çocuklar bu süreçte hırpalanmış, istismara uğramış ve hatta zaman zaman terkedilebilmişlerdir.^[4]

Batı toplumları arasında Hıristiyanlığın yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte Augustin öncülüğünde çocuk günahla ilişkilendirilmiştir. Augustin'e göre insanlar atalarının yapmış olduğu her şeyden etkilenmişlerdir. İnsanlığın ilk ataları olan Âdem ve Havva'nın aynı zamanda ilk günahla da ilişkilendirilmesinden hareketle, çocuk doğuştan günahkâr olarak kabul edilmektedir.^[5] Ayrıca Augustin'e göre etik kaygılar gütmeyen çocuk temel ihtiyaçlarının karşılanması konusunda oldukça açgözlü davranmaktadır.^[6] Müslüman toplumlarda ise tam tersine çocuğun günahsız olarak doğduğu kabul edilir ve İsrâ suresinin çocukların korunmasını vurgulamasıyla birlikte çocukların görece daha iyi bir durumda olduğu düşünülebilir.^[7] Avrupa'da XII. yüzyıldan itibaren rahipler eğitim verme görevi üstlenmiştir. XIII. yüzyıl itibarıyla ise eğitimde büyük atılımlar gerçekleşmiş üniversiteler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak Orta Çağ Avrupa'sında eğitim daha çok temel beceriler üzerine şekillenmektedir.^[8] Türk-İslam devletlerine bakıldığında Karahanlılar döneminde 6-7 yaşından itibaren çocukların mekteplere gönderilerek dini bilgilerin yanı sıra okuma-yazma öğrenmeleri desteklenmektedir.^[9] Selçuklular döneminde ise çocuğa verilen eğitim konusunda hassas bir tutum izlenmiştir. Nizamiye Medreselerinin kurulmasıyla birlikte ücretsiz eğitim alan çocukların eğitim konusunda fırsat eşitliğine sahip oldukları görülür.^[10]

Avrupa'da XIV. yüzyıl ile başlayan aydınlanma süreciyle birlikte çocuğun toplumdaki yeri belirginleşmeye başlamıştır. XVI. yüzyıl ile başlayan süreç için ise Postman; "*çocukluk fikri, Rönesans'ın en büyük icatlarından biridir*" demektedir.^[11] Bu döneme kadar kilise çocukların çeşitli zanaatları öğrenmelerini ve çalışmala-

[3] Philippe Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Alfred A. Knopf, New York 1962, s.128.

[4] Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.14-15.

[5] Dursun Ali Aykıt, "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2010, s.181.

[6] Kürşat Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayınları, İstanbul 1998, s.20-21.

[7] Kur'an-ı Kerim, 'İsrâ Suresi, 17:31.

[8] Havva Sebetci, "11.-12. Yüzyıllarda Orta çağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2/3, 2016, ss. 94-95.

[9] Fatih Demir, *Selçuklu Dönemi Medreseleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019, s.24.

[10] Mustafa Ergun, "Selçuklular Döneminde Eğitim ve Bilim", *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2018, s.13.

[11] Neil Postman, *Çocukluğun Yokluğu*, Kemal İnal (çev.), İmge Yayınevi, İstanbul 1995, s.8.

rını dini argümanlarla destekliyordu.^[12] Ancak XVI. yüzyıldan itibaren kiliselerin otoritesi bir nebze kırılmış, eğitim kurumları daha özerk bir statüye kavuşmuşur. Protestanlığın toplum içinde yaygınlaşmasıyla birlikte Luther çocuklar için eğitimin yetişkinlerin askerliği gibi zorunlu hale gelmesi konusunda çaba göstermeye başlamıştır.^[13] XVII. yüzyıla gelinceye dek çocuk yetişkin dünyasının bir parçası olmaya devam etti. Örneğin; bu dönemde çocuklar yargı karşısında yetişkinlerle aynı cezalara çarptırılıyordu ve bu durum yüzyılın sonuna kadar böyle olmaya devam etti.^[14] Yargı konusunda herhangi bir ilerleme olmazken toplumsal hayatta ise gelişmeler yaşanmış; çocuklara özgü kıyafetlerin ortaya çıkmasıyla çocuklar yetişkinlerden farklı bir görünüme kavuşmuşlardır.^[15] XVIII. yüzyılda ise Kant'ın çocuğun bireyselleşmesi konusunda ki söylemleri kendisine bir yer bulmaya başlamıştır. Kant, Hıristiyanlık öğretisinde ki günahkâr argümanını reddetmiş, ahlaki değerlerin çocuklarda belli bir yaştan sonra aranması gerektiğini iddia etmiştir.^[16] Aynı dönemde Müslüman toplumdaki çocuklar hakkında bilgiler oldukça kısıtlı olsa da Avrupa'nın XVIII. yüzyılda keşfettiği bu durum Müslüman toplumlarda çok eskilere dayanmaktadır. Arapça "meyz" kökünden gelen temyiz kavramı "iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmek" anlamına gelmektedir.^[17] İslam toplumlarında yaşayan çocukların toplum içindeki konumuna bakıldığında iki ayrı dönemin ele alındığı görülür. Gayr-i mümeyyiz ve mümeyyiz olarak adlandırılan bu dönemlerde çocuğun yedi yaşından itibaren doğruyu ve yanlış ayırbilecek yetiye sahip olduğu düşünülür ve yedi yaş temyiz çağının başlangıcı kabul edilir. Mümeyyiz çağına girmeyen çocuklar işlediği suçlar yüzünden cezalandırılmazken bu çocukların çalıştırılmalarının da önüne geçilmek istenmiştir.^[18]

XIX. yüzyılda hızlı sanayileşme insan gücüne ihtiyacı arttırmıştır. Özellikle İngiltere'de çocuk işçilerin sayısının arttığı bilinmektedir. Bu dönemde İngiltere'de maden ocağında çalıştırılan 8 yaşındaki Sarah Gooder isimli kız çocuğunun çalışma şartlarının duyulmasının üzerine çocuk işçiler konusunda bir dizi düzenlemeye gidilmiştir. Bu yasa sadece 10 yaşından küçük çocukların maden ocaklarında çalışmalarının yasaklanmasını sağlamıştır.^[19] Aslında bu dönemde çocuk hakları ve çocuklarla ilgili suçlara karşı uygulanan cezai yaptırımlara karşı tepkiler artık dile gelmeye başlamıştır. Örneğin; 1833 yılında Richard Oastler içinde buldukları

^[12] Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019 s.17

^[13] Mustafa Ruhi Şirin, "Değişen çocuk ve çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, s.10

^[14] Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, s.73

^[15] Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, s.50.

^[16] Özge Özcan, *Aydınlanma'nın Üç Düşünüründe (Rousseau, Kant ve Lucke) Çocuk Modernleşmesi ve Eğitim*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, ss.84-85.

^[17] İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009, s.1684.

^[18] Mehmet Âkif Aydın, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.8, s.362.

^[19] Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, s.72

dönemde hayvanları ve bitkileri korumaya yönelik kanunların olduğu halde çocukların haklarıyla ilgili kanunların olmayışını eleştirmektedir.^[20] Böylece devam eden süreçte başta İngiltere olmak üzere çocuk hakları kavramı hızla yayılmaya başlamıştır. Çocukların korunmasıyla ilgili gereklilik 1894 yılında Jules de Jeune tarafından dile getirilmiş bu amaçla Paris'te bir toplantı yapılmış fakat bir sonuç alınamamıştır. 1912 yılında İsviçre'de çocuk haklarıyla ilgili birtakım girişimler olduysa da araya I. Dünya Savaşı'nın girmesi bu adımı ertelemiştir.^[21] Osmanlı toplumuna bakıldığında burada da sürecin Avrupa ile paralel olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı toplumunda çocukların meslek öğrenmeleri için çeşitli zanaat-lara yönlendirilmesi sonucunda çocuk işçilerin çıraklık eğitimine başlama yaşları 5-6'ya kadar düşmüştür. Bunun önünü almak isteyen Osmanlı Devlet yetkilileri ise 1825 yılında bir ferman ile çıraklık uygulaması konusunda yeni düzenlemelere gitmiştir. Bu düzenlemelere göre; çocuğun çırak olarak yetiştirilmesi için önce kadı huzurunda bir onay alınması gerekmektedir. Bu onay için çocuk, ebeveyn ve çocuğun mektep hocası kadı huzuruna çıkar ve çocuk mektepte öğrendiği bilgilerin yeterli olup olmadığının anlaşılması için imtihana tabii tutulurdu.^[22] Ayrıca 1851 yılında Eytam Nezaretinin kurulmasının ardından buluş yaşınının 15, reşit olma yaşınının 20 olması kanunlaştırılmıştır.^[23]

XX. yüzyıla gelindiğinde artık çocuklar için daha iyi bir dünya oluşturmak çabası hız kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda çocuklarla ilgili çalışmalar artmış, pediatri bilimi bu yıllarda gelişmeye başlamıştır.^[24] I. Dünya Savaşı dünya genelinde çok sayıda kimsesiz çocuğun ortalıkta kalmasına neden olmuştur.^[25] Bunun üzerine uluslararası kurumlar başta olmak üzere pek çok sivil toplum kuruluşu ortalıkta sefil halde kalan çocuklar için harekete geçmiş, siyasi partiler çocuklarla ilgili problemleri ön plana almaya başlamıştır.^[26] XIX. yüzyıl itibarıyla başlayan eleştirilerin bir sonuca bağlanması ise 1924 yılında Cenevre Çocuk Hakları Beyannamesinin kabul edilmesiyle olmuştur.^[27] Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu durum benzerdir. Arka arkaya yaşanan savaşlar pek çok kimsesiz çocuğun ortalıkta kalmasına neden olmuştur. 1909 yılından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük politikasını ön plana çıkartmasıyla toplumun yanı sıra çocuklar da bu durumdan etkilenmişlerdir.^[28] Özellikle Trablusgarp ve Balkan

^[20] Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, New York 2021, s.113.

^[21] Rabia Dirican, "Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2/2, 2018, s. 44

^[22] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, s.277-279.

^[23] Veli İnanç, "Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması" *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç (der.), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2003, s.30.

^[24] Kemal İnal, "Modern Çocukluk Paradigması", *Cogito*, 21, 1999, s.64.

^[25] Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, s.30.

^[26] Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, s.144.

^[27] Ali Naim İnan, "Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1968, s. 203-204.

^[28] Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, s.46-47.

Savaşlarının ardından yaşanan süreç Türkçülük kavramının Osmanlı toplumunda kendisine bir yer bulmaya başlamasını sağlamıştır. Bu dönemde çocuklar için yayın yapan dergiler de çocuklara düşman algısının^[29] yanı sıra vatan ve bayrak kavramlarını aşılama misyon edinmiştir.^[30] I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte askerlik yaşı 15'e kadar düşmüştür. Bu dönemde kurulan *Osmanlı Genç Dernekleri*, *Osmanlı Güç Dernekleri* gibi derneklerin de etkisiyle çocuklara militarist bir kimlik kazandırılmak istenmiştir.^[31] İlerleyen yıllarda kimsesiz çocuk problemini çözmek için çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdüren Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin faaliyetlerine başlamasıyla çocuklar için daha müreffeh bir ortamın sağlanması hedeflenmiştir.^[32] İlerleyen yıllarda çocuk ve çocukluk kavramları gelişmeye devam etmiştir.

1. GÖÇ SÜRECİ VE ÇOCUKLAR

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ciddi toprak kayıpları yaşamıştır. Bu durumun sonucunda 1783 yılından imparatorluğun sonuna kadar olan süreçte yaklaşık 7 milyon Kafkasya, Kırım ve Balkan muhaciri Osmanlı topraklarına sığınmak durumunda kalmıştır.^[33] Halbuki 1850'lerde Anadolu'nun nüfusu 8-9 milyon iken yaşanan toprak kayıpları ve savaşlarda ölen insanlara rağmen bu sayı düşmek yerine 1910'larda 16-17 milyona yaklaşmıştır.^[34] Muhacirler gelmeye başladığında Osmanlı Devleti'nin net bir göç politikası bulunmamaktaydı.^[35] Gelen muhacirler konusunda organizasyonu sağlamak amacıyla 5 Ocak 1860 yılında Ticaret Nezaretine bağlı bir Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Sistemik bir göç hareketi beklenmediği için bu komisyon misyonunu tamamladığında kapatılmışsa da göçler gerçekleştikçe yeni komisyonlar kurmak mecburiyeti hasıl olmuştur. 1875, 1878, 1897 tarihlerinde farklı isimlerle kurulan muhacirin komisyonları ile ilgili sorun 1913 yılında yayınlanan İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi ile nihai bir çözüme kavuşmuştur.^[36]

[29] "Öç Türküsü", Çocuk Dünyası, Numara: 36, Sayfa:1, İstanbul, R. 14 Teşrin-i Sani 1329 (Miladi 27 Kasım 1913).

[30] "Yeşil Boncuk", Çocuk Dünyası, Numara:33, Sayfa:1, İstanbul, R. 24 Teşrin-i Evvel 1329 (Miladi 6 Kasım 1913).

[31] Müzeyyen Ezel Ünal, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri" *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2015, s.85; Bahsi geçen dernekler için ayrıca bkz. Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Gültekin Yıldız (ed), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.223.

[32] Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, s.323-324.

[33] Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Bahar Tırnakçı (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 95-96

[34] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.92.

[35] Ahmet Yüksel, "Göçmenlikten Vatandaşlığa Muafiyetten Mükellefiyete: Kafkas Göçmenlerin Sivas Vilayetinde İskanları", *Geçmişten Günümüze Göç*, c. 1, Osman Köse (ed.), Canik Belediyesi Yay., Samsun 2017, s.406.

[36] Mustafa Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, Değişim Yayınları, Sakarya 2021, s.245

Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan gelen muhacirler karayolu, denizyolu ve demiryolu gibi vasıtalarla Osmanlı topraklarına ulaşmaya çalışmışlardır. Gelen muhacirlerin yaş ve cinsiyetlerini bilmek mümkün olmasa da en az 3/1'inin çocuk olduğu tahmin edilebilir.^[37] Bu konuda rakamlara ulaşmak oldukça güç olmakla birlikte Dahiliye Nezareti 1915 yılında 100.000'e yakın kimsesiz çocuğun varlığından bahsetmektedir.^[38] Bu rakam şüphesiz oldukça iyimser bir yaklaşımın sonucudur çünkü o veya bu şekilde kayıt altına alınamayan, ailelerin yanına evlatlık olarak verilip takibi yapılamayan çocuklarla ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

Özellikle Kırım ve Kafkasya üzerinden gelen muhacirler göç için deniz yolunu kullanmışlardır. Buradan Osmanlı topraklarına ulaşmaya çalışan muhacirlerle ilgili örneklerden biri 1845 yılında Rusya'nın devriye gemilerinde görev yapan Teğmen Suşçov'un anılarında yer almaktadır. Suşçov anılarında oldukça hafif ve ahşaptan yapılan tekneleri kullanarak Anadolu'ya ulaşmaya çalışan 150 kişilik bir muhacir kafilesinden bahsetmektedir. Bu kafilenin çoğunluğu kadınlar ve çocuklardan oluşmaktadır. Suşçov, yakalanan kafiledeki kadınların ve kız çocuklarının esir alındığını anlatmaktadır.^[39] 1864 yılına gelindiğinde bölgede baskı uygulayan Rusya muhacirlere bölgeden göç etmeleri için bir ay gibi çok kısa bir süre tanımıştır.^[40] Bunun üzerine bölgedeki muhacirler Anapa ve Novorossiysk limanları başta olmak üzere pek çok limana sığınmış ve göç edebilmek için gelecek olan gemileri beklemeye başlamışlardır. Mevsim şartları erzak ve kalın giysileri olmayan muhacirlerin durumunu daha da zorlaştırmıştır. Bekleyen muhacirler arasında henüz yolculuk başlamadan ölümler baş göstermiştir. Rus gazeteci Abramov'un aktardıklarına göre bölgede tablo o kadar vahimdir ki ortalıkta kalan cenazeler arasında küçük çocukların hala ölü annelerinin memelerini emmeye çalıştıkları görülmektedir.^[41] Göç için gemilerin gelmesini bekleyen muhacirler göç yoluna çıktıklarında da oldukça sağlıksız ve güvensiz koşullarla karşılaşmışlardır. Mevcut gemiler bekleyen muhacir sayısının oldukça fazla olması nedeniyle kapasitelerinin üzerinde yolcu almak durumunda kalmışlardır. Hava muhalefeti nedeniyle erkek muhacirler gemilerin güvertelerinde taşınırken çocuklar ve kadınlar ise ambarlarda taşınmış; bu durum ambarlarda ki sıkışıklık nedeniyle çocukların ezilerek ölmelerine neden olabilmıştır.^[42]

^[37] Örneğin; 1860 yılında 1.866 kişilik Nogay muhacir kafilesinde bulunan kişilerden yaklaşık olarak 700'ünü 1-19 yaş aralığındaki çocuklar oluşturmaktadır. Bknz: BOA., MAD.d., 23106, H-29-12-1277 (M. 8 Temmuz 1861).

^[38] BOA, BEO, 4551/341252, H-09-04-1337 (M. 12 Ocak 1919).

^[39] İ.N. Suşçov, "Gelencik'te Esir Tutulan Çerkesler", Murat Topçu- Papşu (çev.), *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2020, ss. 339-341.

^[40] İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap*, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2006, s.85

^[41] Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017, s.85.

^[42] A. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)* Murat Papşu (çev.), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996, s.77-82.

Balkanlar üzerinden Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirler ise denizyolunun yanı sıra kara ve demiryolunu da kullanabilmişlerdir. Bölgedeki siyasi karışıklık zaman zaman göç sürecini de etkileyebilmiştir. Örneğin; 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi esnasında Tuna bölgesinin tehlike altında olduğu düşünüldüğü için bölgede göç kararı alınmış, Tuna valisi halkın Köstence'ye kadar çekilmelerini istemiştir.^[43] Savaş sürerken Rusya ile anlaşma sağlandığı bilgisinin alınmasının üzerine Zağra ve Çırpan'dan yola çıkarılan muhacirler durdurularak evlerine yönlendirilmiştir. Kısa süre sonra barış haberinin asılsız olduğu anlaşılınca muhacirler bu sefer hazırlıksız olarak yollara düşmek zorunda kalmışlardır.^[44] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında muhacirlerin durumuyla ilgili çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu raporların ortak tespiti muhacirlerin çoğunun kadın ve çocuklardan oluştuğu, halsiz ve hasta oldukları, vücutlarında darp izleri bulunduğu bilgilerini içermektedir.^[45]

Balkan Harpleri ile ilgili bilgiler çok daha detaylıdır. Harbin ilerleyişini gözlemek için bölgede bulunan pek çok savaş muhabiri göç yollarında gördükleri muhacirler ile ilgili kayıtlar tutmuşlardır. Örneğin; savaş sonucunda kazanan tarafın Osmanlı Devleti olacağına inanan Fransız gazeteci Remond demiryolu ile bölgeden ayrıldığı esnada çocuklarının hayatlarını kurtarmak isteyen muhacir kadınların çocuklarını kendisine emanet etmeye çalıştıklarını aktarmaktadır.^[46] Trenlerde kendilerine yer bulamadıkları için paniğe kapılan muhacirlerin zaman zaman vagonların tepelerine tırmadıkları oluyordu. Gözlemciler pek çok kadın ve çocuğun vagonların üstlerinde gittiklerine ve tren hareket ettikçe bu muhacirlerin vagonların tepesinden düşüp öldüklerine tanık oluyorlardı.^[47]

Karayolu ile göç eden muhacirler ise kabileler halinde şehirleri boşaltmaktadırlar. Yaya olarak göç eden kabileler büyükbaş hayvanların çektikleri arabalara taşınabilecek eşyalarını alıp, çocuklarını arabaların tepesine oturtarak göç etmektedirler. Havanın soğuk oluşu muhacirlerin bataklık arazilerde ilerleyişini zorlaştırmakta ve salgın hastalıkları da beraberinde getirmektedir. Gözlemcilerin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla muhacir kabileler mola yerlerinde ateş yakıp, birbirlerine sokularak kendilerini ve çocuklarını ısıtıp hayatta tutmaya çalışmaktadırlar.^[48] Mu-

^[43] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss.21-26

^[44] Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman Yayınları, S.230-231.

^[45] Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Fatma Sarıkaya (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss.71-74; Bilal N. Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kıyımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017, s.85.

^[46] Georges Remond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, Muammer Sarıkaya (haz.), Profilkitap Yayınevi, İstanbul 2018, s.103.

^[47] Gustav Van Hochwachter, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, Sumru Toydemir (çev.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.45-46.

^[48] Ellis Ashmead Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, Görkem Şengün H. Büşra Yavuz (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s.226-227.

hacirlerin içinde bulunduğu perişan hali gören İstanbul halkının dehşete kapılması üzerine muhacirler halktan uzak tutulmuş, demiryolu ile gelenler ise Yedikule istasyonlarında indirilmişlerdir.^[49]

Gerek göç öncesinde ve gerek göç esnasında yaşadıkları problemlerden dolayı Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirler arasında pek çok salgın hastalık bulunmaktaydı. 1863 yılında sadece Trabzon'da günde 50'ye yakın muhacir çiçek, tifüs, iskorbüt gibi hastalıklardan dolayı ölmekteydi.^[50] Salgınların yayılmasını kontrol edebilmek amacıyla geçici karantina alanları oluşturulmuş, karantina sürecinin ardından sağlıklı olduğu düşünülen muhacirler iskan bölgelerine gönderilmişlerdir. Ancak karantina uygulamasına rağmen salgın hastalıkların kontrol altında tutulması konusunda zaman zaman aksaklıklar yaşanmıştır.^[51] Trabzon'da bulunan karantina bölgelerinde salgın hastalıkların neden olduğu ölümler neticesinde pek çok cesedin içme suyuna karışması çok kısa bir sürede 3.500'e yakın insanın ölümüne neden olunca şehirde de birtakım huzursuzluklar ortaya çıkmıştı.^[52] Muhacirlerin çok fazla olduğu bir diğer yer olan Samsun'da ise sağlık müfettişi Barozzi'nin hazırlamış olduğu rapor durumun vahametini daha açık şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu rapora göre yaklaşık olarak şehirdeki her on kişiden biri salgınlardan etkilenerek hayatını kaybetmekteydi.^[53] Osmanlı Devleti her ne kadar salgınların önüne geçmek yönünde tedbirler almışsa da gelen muhacir sayısının beklenilenin üstünde olması büyük bir problem yaratmıştır. Bu dönemde yaklaşık 50.000 muhacirin geleceğini düşünülmüş ancak bu sayı henüz 1863 yılında bile 80.000'lere ulaşmıştı.^[54] Hastalıklara bağlı olarak ölen muhacirlerin kayıtları zaman zaman Maliye Nezareti tarafından tutulmuştur. Örneğin; 1863 yılının kasım ayından 1865 yılının ocak ayına kadar yaşları ortalama sekiz civarında olan 42 çocuğun defin işlemleri kayıt altına alınmıştır.^[55]

1860'lı yıllarda yaşanan göçlerin ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine kadar göçler daha çok bireysel seyretmiş, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti sonrasında yeniden yoğun bir göç dalgası başlamıştır. 1878 yılında 15.000'e yakın kadın ve çocuk göç etmek için istasyonlarda birikmiş soğuk hava ve açlık gibi sebep-

[49] Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.212

[50] McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s.41

[51] Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas Dergisi*, 3, 2014, ss.139-140.

[52] Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, ss.65-68.

[53] Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar" *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Mehmet Hacısalihoğlu (ed.), Balkar ve Ircica, İstanbul 2014, s.195

[54] Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, Birgül Göker Perdisa (çev.), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2017 s.83.

[55] BOA., ML.MSF.d..., 17110

lerden dolayı içlerinden bazıları göç sürecinde ölmüşlerdir.^[56] Bu tarihlerde gelen muhacirlerin sağlık sorunlarının çözümü için Muhacirin Komisyonu çeşitli çalışmalar yapmıştır. Mekteb-i Tibbiye hocalarından Miralay Aleksandro Bey yapmış olduğu araştırmalar sonucu hastane ve doktor sayısının yetersiz olduğunu tespit etmiş bu sorun Mekteb-i Tibbiye öğrencilerinin görevlendirilmesiyle çözülmek istenmiştir.^[57]

Balkan Harpleri sonrasında gelen muhacirlerin de benzer sorunlar yaşadığı görülmektedir. Özellikle deniz ve demiryolu kullanan muhacirler binmiş oldukları vasıtalarda kapalı alanda ve kalabalık gruplar halinde buldukları için akciğer ve böbrekleriyle ilgili sağlık sorunları yaşamışlardır.^[58] Muhacirler birbirlerini kaybetmek ve geride kalmaktan korktukları için tuvalet ihtiyaçlarını bile buldukları yerde giderdikleri için hastalıklar hızla yayılmıştır.^[59] Bu tarihlerde ölen muhacirlerin kayıtları incelendiğinde ölen 95 kişinin 57'si çocuktur. Bu çocukların ölüm nedenleri; kızamık ve zatürre başta olmak üzere çeşitli enfeksiyonlar ve yetersiz beslenmeydi.^[60] Çocuklar arasında görülen hastalıkların önlenmesi için Osmanlı devlet yetkilileri aşılama çalışmalarına hız vermiş, hatta 1885 tarihinden itibaren aşısız çocukların mekteplere kayıt edilmeyeceğini duyurmuştur.^[61]

Muhacir çocuklar göç ve karantina sürecinin ardından yine güvensiz bir ortamla karşılaşmışlardır. Öncesinde ait oldukları yerlerden ayrılmak zorunda kalan muhacir çocuklar göç sonrası süreçte de zaman zaman aile bireylerinden ayrılmak durumunda kalabilmiş, geçimlerini sağlamak noktasında zorlanan ebeveynleri veya yakınları tarafından çeşitli yatılı mekteplere gönderilmişlerdir.^[62] Bu çocuklar iskan edildikleri bölgelerde yerel halk tarafından zaman zaman dışlanmalara maruz kalabilmişlerdir. Hayatları normale döndükten ve sosyal hayata uyum sağlamaya çalıştıktan sonra bazı yerlerde akranları tarafından kendilerine “sümüklü”, “bitli”, “pis” gibi yakıştırmalar yapılan bu çocuklar toplum tarafından dışlanmışlardır.^[63]

^[56] Esra Işık, “Osmanlı’ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler”, *Geçmişten Günümüze Göç I*, Osman Köse (ed.), Samsun 2017 s.172.

^[57] Ufuk Erdem, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.110.

^[58] Cenk Demir, *Osmanlı’da Amerikan Kızılhaçı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s.187.

^[59] McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s.90

^[60] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s.439-442.

^[61] Düstur, “Aşı Hakkında Nizamname”, 1. Tertip, 5. Cüz, 26 Haziran 1301.

^[62] BOA., DH.MKT., 1745/6, H-05-12-1307 (23 Temmuz 1890).

^[63] Hatipler, *Balkan Harbi’nde Muhacir Olmak*, s.287

2. YENİ HAYAT: MUHACİR ÇOCUKLARIN UYUM SÜRECİ

2.1. Uyum Süreci ve Yaşanan Zorluklar

Göçler neticesinde ortalıkta kalan pek çok muhacir çocuk İstanbul başta olmak üzere pek çok şehirde sokaklarda perişan halde dolaşmaya başlamıştı. Muhacir çocukların yerleştirildiği yerlerdeki halk ve Osmanlı devlet yetkilileri çocukların içinde bulunduğu sefil halden rahatsız oluyordu. Zaman zaman muhacir çocukların bulunduğu yerlerdeki yabancı diplomatlar da konuya dahil olarak orada burada sefil halde bulunan muhacir çocukların İstanbul'a ulaştırılmasını sağlıyorlardı. Örneğin; 1878 yılının sonlarında Edirne ve Filibe bölgesinde ortalıkta kalan 86 çocuk İngiltere konsolosluğu aracılığıyla İstanbul'a gönderilmişti.^[64] Osmanlı Devleti, kimsesiz çocukları eytamhanelere yerleştirmek suretiyle sorunu çözmeye çalışıyor ve eytamhanelere yerleştirilen çocuklar kabiliyetlerine göre mesleklere yönlendirilerek devlete bağımlılıklarının azaltılmasını hedefliyordu.^[65] Göçler neticesinde Osmanlı Devleti'ne gelen çocuklar başta kültürel farklılıkların etkisiyle uyum sağlamak konusunda oldukça zorlanmışlardır.^[66] Dil konusunda yaşanan farklılıklar ise çocukların dışlanmalarına neden olabiliştir.^[67]

XIX. yüzyılda kimsesiz çocuklar konusunda henüz örgütlenmemiş olan Osmanlı Devleti, birdenbire çok sayıda kimsesiz çocuğa kucak açmak durumunda kalmıştı. Bunun yanı sıra devletin mevcut ekonomik durumu da göz önüne alındığında problemin çözümü oldukça güçleşmişti. Üstelik Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları neticesinde Osmanlı Devleti verimli tarım arazilerinin yanı sıra görece daha sanayileşmiş olan bölgeleri de kaybetmişti.^[68] Kimsesiz çocukların sokaklarda dolaşması toplum çapında bir infiale neden olmuş iyi eğitimden mahrum kalan çocukların toplum ahlakının yozlaşmasına neden olacağı düşünülmüştür. 1870'li yıllardan itibaren İstanbul'da fuhuş sektörünün etkisiyle cinsel yolla bulaşan hastalıkların artması özellikle kız çocuklarının korunması konusunda acil çözüm gerektirmiştir. Bunun üzerine bu kız çocuklarına özgü bir mektep açılması ve mektepte çocukların ahlaki ve insani olarak eğitilmeleri gündeme gelmiştir.^[69] Kız çocukları konusunda alınan tedbirler ilerleyen yıllarda da devam etmiş dönemin basını da bu konuyu yakından takip etmiştir. Örneğin; 1911 yılında Kadınlar Dünyası Gazete-

^[64] BOA., Y.PRK.KOM., 1/60, H-29-12-1295 (M. 24 Aralık 1878).

^[65] Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.212.

^[66] Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.235.

^[67] Ferhunde Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (ed.), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, s.114.

^[68] Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" Mehmet Seyitdanlioğlu, Halil İnalçık (ed.), *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, ss.731-734.

^[69] BOA., Y.PRK.AZJ. 3/38, H-29-12-1296 (M. 14 Aralık 1879).

tesinin bir sayısında Mükerrerrem Belkis, kız çocuklarının korunması için bir Şefkat Evi tesis edilmesi gerektiğine dair bir yazı kaleme almıştır.^[70] Çocuklar çeşitli kurumlar tarafından koruma altına alınmış bunun yanı sıra hizmetçi olarak evlere yerleştirilmiş^[71] ve yaşları müsait olanlar evlendirilmiştir.^[72]

Erkek çocukları çeşitli mekteplere kaydedilerek bir şekilde koruma altına alılabiliyorlardı. Fakat XIX. yüzyılda kız çocukları için olan mekteplerin kapasitesi yetersizdi. Bu noktada, kız çocuklarının ortalıkta kalmasını önlemek adına evlere besleme/evlatlık^[73] olarak verilmesi uygulaması biçilmiş kaftandı.^[74] Üstelik yoğun göç dalgalarının başladığı 1860'larda kölelik uygulamasının resmi olarak kaldırılmasının bir sonucu olarak evlerde köle kullanımı konusunda ciddi bir açık ortaya çıkmış, bu durum da beslemelere olan talebin artmasına neden olmuştu.^[75] 1863 yılından itibaren Çerkeslerin kendi çocuklarını sattıkları iddiaları, Osmanlı Devleti'ni bu konuda tedbir almak durumunda bırakmış; Meclis-i Vâlâda alınan bir kararla Çerkeslerin yanlarında getirmiş oldukları esirlerin satışı konusunda düzenlemeler yapılmış, kendi çocuk ve akrabalarını satmaları ise tamamen men edilmiştir.^[76] Bu noktada çocukların ailelerin yanlarına besleme olarak verilmesi yoluyla Çerkeslerin çocuklarını köle olarak satmalarının da önüne geçilmek istenmiştir. Muhacirin Komisyonu çocukların kadı huzurunda hüccet harcı ödenerek ailelerin yanlarına yerleştirilmesi konusunda rol üstlenmiştir.^[77] Beslemelik kavramı zaman zaman kölelik kültüründen hizmetçilik kültürüne geçişin bir aşaması olarak da değerlendirilmiştir.^[78] Temelde iyi niyet barındıran bu uygulama süreç

^[70] Mükerrerrem Belkis, "Sevgili Padişahımızın Şefkati Şefkat Evleri" *Kadınlar Dünyası*, No:100, 20 Temmuz 1329, s.2-3.

^[71] BOA., İ.MTZ.GR., 33/1366, H-26-10-1317 (M. 27 Şubat 1900).

^[72] BOA., İ.MMS., 133/5690, H-06-01-1282 (M. 1 Haziran 1865).

^[73] Evlatlık tabiri daha çok erkek çocukları için kullanılmıştır. Ev içi istihdam yöntemi olarak evlere alındığını iddia ettiğimiz beslemeler ev hizmetlisi olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın devamında evlatlık çocuklardan ziyade besleme olarak evlere yerleştirilen kız çocukları ele alınacağı için besleme tabiri kullanılacaktır. Detaylı bilgi için Bknz: Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1999, s.16

^[74] Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeli Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s.34

^[75] Özbay, "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı", s.16.

^[76] BOA., A} MKT.NZD., 396/97 H-03-08-1278 (M. 3 Şubat 1862), BOA., A} MKT.MVL., 140/4, H-23-07-1278 (M. 24 Ocak 1862).

^[77] Hüccet: "Arapça asıllı bir kelime olan 'hüccet', delil, vesika, sened manalarına gelir. Osmanlı diplomatiğinde ise şer'i mahkemeler tarafından verilen, fakat ilamdan farklı olarak, hüküm ihtiva etmeyen; sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadı'nın tasdikini ihtiva eden bir belgedir. Hüccetler, çok çeşitli hususların tesbiti için tertip edilmiş olup kadılar tarafından tanzim edilen bir nevi noterlik belgeleri olarak kabul edilebilir. Hüccetler, kadı huzurunda tesbiti yaptırılan şahsın eline verildikten başka şer'iyye sicillerine de işlenirdi. Bunlarda yapılan tesbitlere göre, alım-satım, kira, nafaka, vekalet, vasiyet, kefalet, şehadet, ferağ (kat'i veya şartlı), borç, hibe, rüşdün ispatı, nezir, keşif, sulh, irsaliye vs. konularda hüccetler bulunmaktadır." Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.350.

^[78] Ferhunde Özbay, "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler", Leonore Davidoff, *Feminist Tarih yazısında Sınıf ve Cinsiyet*, Ayşe Durakbaşa (haz.), Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s.26.

içerisinde bir çeşit ucuz köle kullanımına evrilmiş üstelik mağduriyetler de doğurabilmiştir.^[79] Evlerde karın tokluğuna çalıştırılan bu çocuklar kendilerini koruyacak aile bireylerinin olmaması sebebiyle zaman zaman cariye gibi kullanılmış ve istismarlara maruz kalabilmişlerdir.^[80] Aile bireylerinden bazıları hayatta olan çocuklar görece daha güvendedirler çünkü başlarına gelen herhangi bir problem durumunda akrabaları konunun takipçisi olabilmıştır.^[81]

2.2. Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Göçlerin ardından ilk etapta gelen muhacirler kalıcı iskan mahallerine gönderilmeden önce cami, medrese ve mektep gibi kamu binalarına yerleştirilmişlerdir. Şehirlerde muhacirlerin bulunması uzun vadede zahire sıkıntısı yaratacağı için bu muhacirler hızla iskan mahallerine sevk edilmekteydiler.^[82]

Muhacirlerden henüz sünnet edilmemiş olan çocuklar bir an evvel sünnet ettirilmiştir.^[83] Gerek Balkanlarda gerekse Anadolu'daki Rum nüfusun sünnetsiz çocukları Rum oldukları iddiasıyla alıkoymaları üzerine bu konu üzerinde hassasiyetle durulmuştur.^[84] Çeşitli kurumlara yerleştirilen kimsesiz muhacir çocukların^[85] yanı sıra, çocuklarını sünnet ettirmeye maddi imkanları yetmeyen muhacir ailelerin çocukları da sünnet ettirilmiştir.^[86] Bu çocukların sünnet masraflarının karşılanması için zaman zaman hazineden bütçe ayrılmış,^[87] zaman zaman ise masraflar mal sandıklarından karşılanmıştır.^[88]

Gelen muhacirlere yapılan bir diğer yardım ise mevsime uygun kıyafetlerin temin edilmesidir. Özellikle 1864 yılında Trabzon'da bulunan bir Times muhabirinin kadınların çocuklarını ısıtmak için kendi kıyafetlerinden parçalar kopartmak zo-

^[79] Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", s.109.

^[80] Nazan Maksudyan, "Foster Daughter or Servant, Charity or Abuse? Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Article in Journal of Historical Sociology*, 21/4, 2008, s.489

^[81] Örneğin; Lazkiye Mutasarrıfı Reşad Bey'in yanına besleme olarak verilen Çerkes kız çocuğunun tecavüze uğraması üzerine akrabaları Beyrut valiliğine dilekçe yazarak çocuğun kendilerine iadesini talep etmiştir. Bknz: BOA., DH.MKT., 386/20, H-24-12-1312 (M. 18 Haziran 1895).

^[82] Mustafa Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45, 2015, s.211-212.

^[83] BOA., A.)MKT.NZD., 426/79, H-24-12-1278 (M. 22 Haziran 1862); BOA., Y..PRK. BŞK., 1/49, H-20-11-1295 (M. 15 Kasım 1878); BOA., Y..PRK.ŞH., 1/10, H-08-03-1296 (M. 2 Mart 1879).

^[84] Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, s.96. Ayrıca Bknz: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, C.II., Ankara 1996, s.80-81.

^[85] Muhacirin dulhanesinde kalan muhacir çocuklardan on beş yirmi kadarı kurum bünyesinde sünnet ettirilmişlerdir. BOA., Y..MTV., 18/9, H-10-08-1302 (M. 25 Mayıs 1885).

^[86] BOA., YB.021., 86/160, R-02-12-1305 (M. 14 Aralık 1889).

^[87] BOA., Y..PRK.KOM., 1/81, H-19-06-1296 (M. 31 Mayıs 1879).

^[88] BOA., A.)MKT.MHM., 179/33, H-20-08-1276. (M. 13 Mart 1860).

runda kaldığını aktarması üzerine^[89] 150.000 kuruşluk bir bütçe ayarlanarak kıyafetler diktirilmiş,^[90] bölgenin yerli halkından da 21.000 kuruş yardım toplanmıştır. Toplanan bu paralar özellikle muhacir çocuklara kıyafet temini için harcanmıştır.^[91]

Devlet yardımlarının yanı sıra halk ve imamlar öncülüğünde halk muhacir çocuklara kıyafet temin edilmesi konusunda aktif rol oynamış,^[92] Amerikan ve İngiltere Kızılhaç'ı da çeşitli yardımlarda bulunmuştur.^[93] Ayrıca çeşitli vilayetlerdeki devlet görevlileri ve halk muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için yardımlar toplamışlardır.^[94] Gelen muhacirlerin barınma ve giyinme sorununun yanı sıra ilk etapta çözülmesi gereken sorunlardan birisi de iaş teminiydi. Bunun için daha 1860 yılından itibaren Osmanlı Devleti, yetişkinlere günlük iki kuruş, çocuklara ise günlük bir kuruş yevmiye vermiştir.^[95] Fakat ilerleyen süreçte muhacir sayısının beklenenin çok üzerinde olması nakit yardımlar yapılmasını güçleştirince bu yardımlar çocuklara yüz dirhem, yetişkinlere ise yarım kıyye eklemek olarak dağıtılmaya başlanmıştır.^[96] Göç sürecinde açlık ve soğuk havadan dolayı bünyeleri oldukça zayıflayan muhacirlerin içinde bulunduğu durum her ne kadar yürek sızlatsa da yerli halkın hastalığa yakalanma endişesiyle panik olmalarına neden oluyordu.^[97]

3. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE KURUMSAL DESTEKLER

3.1. Muhacir Çocukların Eğitimi

XIX. yüzyıl itibarıyla eğitim konusu vakıfların kontrolünden çıkmış ve modern anlamda merkezi bir eğitim sistemi uygulanmaya başlanmıştır.^[98] Merkezi eğitim sisteminin uygulanmasındaki amaç ortak bir bilinçe ulaşmak ve gerek ekonomik gerekse askeri olmak üzere her alandaki geri kalmışlığın izlerini silmekti.^[99]

[89] Cahit Arslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü, *Uluslararası suçlar ve tarih*, 1, 2006, s.138.

[90] BOA., İ.DH., 524/36128, H-09-11-1280 (M. 16 Nisan 1864).

[91] İpek, *Memalik-i Şahane Muhaceret*, s.56.

[92] "Uzun Şücaeddin Cami'sine yerleştirilen 52 muhacirin 37'sinin çorap ve ayakkabısının olmadığını anlaşılması üzerine 11 çocuk için ayakkabı tedarik edilmiştir." Bknz: BOA., Y.PRK.KOM., 1/10, H-13-01-1295, (M. 17 Ocak 1878).

[93] Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.271.

[94] Ahmet Yüksel, Zafer Karademir, "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi'nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskanına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2017, s.186.

[95] BOA., A.] MKT.UJ., 425/8, H-17-02-1277 (M. 4 Eylül 1860).

[96] İpek, *Memalik-i Şahane Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s.240.

[97] Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Zaven Biberyan (çev.), Aras Yayınları, İstanbul 2020, s.481

[98] Pelin İskender Kılıç, "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları", *History Studies International Journal of History*, 9/3, 2017, s.115

[99] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, *İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 115-116; Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, Pelin Siral (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 70-120.

XIX. yüzyıl itibarıyla gerçekleşen göçler neticesinde oldukça kozmopolit bir nüfusun ortak bir potada eritilmesinin yolu eğitimden geçmekteydi. Bu sebeple özellikle muhacir çocukların eğitimi meselesinin üzerinde oldukça durulmuştur. Kaynaklarda muhacir çocuklar genellikle korunmaya muhtaç (dilenci, sokak çocuğu, muhacir) çocuklar kapsamında ele alınmıştır.^[100]

Göçler neticesinde ilk etapta Trabzon'da çok sayıda muhacir çocuğun bulunması neticesinde muhacir çocukların eğitimi için özel bir sınıf tesis edilmesi düşünülmüştür. Bu noktada Trabzon pilot bölge olacaktır. Ancak çocukların toplumla kaynaşmalarının zorlaşacağı ve göç öncesinde maruz kaldıkları olayların anılarının diri tutulacağı endişesiyle o fikirden vazgeçilmiştir.^[101] Bunun üzerine çocuklar farklı mekteplere kaydedilmeye başlanmış, dil probleminin çözümü için lisan bilen hocalar temin edilmiştir.^[102]

Osmanlı topraklarına ulaşmış hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeye çalışan muhacir aileler çocuklarını ilk etapta neredeyse her mahallede bulunduğu için erişimi kolay olan Sıbyan mekteplerine kayıt ettirmeye başlamışlardır.^[103] Muhacirlerin yoğun olarak yerleştikleri bölgelere ise yeni mektepler ve camiler inşa edilmiştir.^[104] İskanları gerçekleştirilen çocuklar yaşlarına göre sıbyan mekteplerine, rüştiyelere ve idadilere kayıt edilirken, ebeveynleri hayatta olmayan çocuklar ise yatılı mekteplere kaydedilmiştir.^[105] Zaman içerisinde muhacirlerin sayısındaki artış üzerine mektepler konusunda yaşanan sorunlar üzerine Dahiliye Nezareti, çeşitli vilayetlerdeki Sanayi Mekteplerine tezkire yollayarak kontenjanların %30'unun muhacir çocuklar için ayrılmasını talep etmiştir.^[106] Eğitim konusunda devletin destek ve teşviklerinin yanı sıra hayırsever halkın da yardımları olmuştur.^[107] Devletin ve hayırsever halkın yanı sıra muhacir aileler de çocuklarının eğitimi konusuna önem vermiş, Selanikli göçmen aileler çocuklarının maruz kaldığı dışlanmayı en aza indirmek için 1910 yılında İstanbul'da yeni bir mektep kurmuşlardır. Anlaşılan o ki bu mektebe olan talep oldukça fazladır çünkü 1915 yılında bir yeni mektep daha kurmuşlardır.^[108]

^[100] Salim Selman Kesgin, "Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar", *Göç Dergisi*, 4/1, 2017, s.64

^[101] Ömer Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42/42, 2014, s.124.

^[102] Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, s.465.

^[103] Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.462.

^[104] Habibe Bolat, "II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 2020, ss.137-142. Kafkas göçmenlerinin Anadolu'da kurmuş olduğu vakıflar için ayrıca Bknz: Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 5/5, 1994, ss.478-483.

^[105] Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.460.

^[106] BOA., DH. UVMV., 78/14, H-16-11-1333 (M. 25 Eylül 1915).

^[107] BOA., MF. İBT., 421/14, H-22-04-1331 (M. 31 Mart 1913).

^[108] Fahri Kılıç, "I. Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Feyziye Mektepleri". *Cap-*

Erkek çocukları çeşitli mekteplere yerleştirilirken kız çocukları konusunda büyük bir açık vardır. Bu konuda ilk adımlar Tuna Vilayetinden gelen bir tezki-rede ele alınmış kız çocukları için Rusçuk'ta bir ıslahhane teşkil edilmesi yönünde bir karar alınmıştır.^[109] 1869 yılına gelindiğinde ise Tophane-i Amire'ye bağlı ilk kız sanayi mektebi kurulmuş bu mektep ilerleyen yıllarda ihtiyaca bağlı olarak yatılı olarak da eğitim vermeye başlamıştır.^[110] İlerleyen yıllarda gerçekleşen göçler neticesinde ortalıkta kalan kimsesiz çocuk sayısındaki artış kız çocukları için yeni kurumların ve mekteplerin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Üstelik bu kız çocuklarının sokaklarda kalması toplumsal değerlere aykırı bulunmuş, ahlaki değerlerin yozlaşmasını önlemek adına çocukların bir an önce sokaklardan kurtarılması planlanmıştır. Bu planlar doğrultusunda bir mektep kurmak fikri gündeme gelmiştir. Bahsi geçen mektep 3 ila 25 yaş arasındaki kız çocuklarını bünyesinde barındırıp onlara gerekli eğitimi vermeyi amaç edinmiştir. Ayrıca bu mektepte çocuklar okuma-yazma ve temel bilimlerin yanı sıra el işi konusunda da eğitilerek kendi hayatlarını idame ettirecek bir meslek sahibi olmaları yönünde eğitilmişlerdir.^[111]

I. Dünya Savaşı'yla birlikte muhacir çocukların yanı sıra muhtaç durumdaki çocukların sayısının da artması eğitim kurumlarının oldukça zor durumda kalmasına neden olmuş, 1918 yılına gelindiğinde muhtaç çocuk sayısı yaklaşık 90.000'lere ulaşmıştır.^[112]

3.2. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİM VE SOSYALLEŞMESİNDE OSMANLI KURUMLARI

3.2.1. Sanayi Mektepleri

1863 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa'nın girişimleriyle Niş'te açılan ilk ıslahhanenin ardından 1867'de alınan bir kararla her vilayette bir ıslahhane açılmasına karar verilmiş bu kararın ardından yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 30 ıslahhane kurulmuştur.^[113] Her vilayette ıslahhanelerin açılmasına karar verildikten sonra 1871 yılında ıslahhanelerin işleyişi belli kurallara bağlanmış; buna göre hangi dine mensup olduğu fark etmeksizin 12-13 yaşından küçük ve ebeveynlerini yitirmiş çocuklar kuruma kabul edilmişlerdir. Kimsesiz bu çocukların giyim, beslenme

padocia Journal of History And Social Sciences, 9, 2017, s.147.

[109] BOA., İ.MVL., 584/26270, H-26-10-1284, (M. 20 Şubat 1868).

[110] Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.22-23.

[111] BOA., Y.PRK.AZ). 3/38, H-29-12-1296 (M. 14 Aralık 1879).

[112] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.192.

[113] Nazan Maksudyan, "Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34, 2012, ss.163-164.

vs. masrafları kurum tarafından karşılanmış çocukların kurum içerisinde hal ve hareketleri günlük olarak takip edilmiştir. İslahhanelerde okuma-yazma, hesap, akait gibi temel bilimlerin yanı sıra çocuklar çeşitli meslek dallarına yönlendirilerek eğitilmişlerdir.^[114] Çocukların yönlendirildiği meslekler bölgenin ihtiyacı olan alanlara gör belirlenmiştir. Örneğin; çocuklar Tuna bölgesinde ordunun kumaş ihtiyacının karşılanması için dokumacılık, bölge halkının ülkede olup bitenleri takip edebilmeleri adına matbaacılık gibi mesleklere yönlendirilmişlerdir.^[115] 1880'li yıllardan itibaren İslahhaneler, Sanayi Mektebi adıyla anılmaya başlanmıştır.^[116]

Başlangıçta Sanayi mekteplerine bit bütçe tanımlanmamış, mektepler kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılamıştır. Ekonomik istikrarsızlığın bir sonucu olarak mekteplerde gelir-gider dengesi bir süre sonra bozulmuş, üstelik eğitim verecek uzmanlar bulmak da gittikçe zorlaşmaya başlamıştır. 1892 yılında alanında uzman hocalar temin etmek adına Fransa'dan getirilen mühendislerle mesleki eğitim güçlendirilmeye çalışılmıştır. Özerk yapıda ki mektepler 1909 yılında *Dersaadet Sanayi Mektebi Nizamnamesinin* hazırlanmasıyla bir düzene oturtulmuştur.^[117]

Balkan Harplerinin ardından muhacir sayısının artması üzerine Osmanlı devlet yetkilileri vilayetlerdeki Sanayi mekteplerinin kontenjanlarını sorgulamıştır. Vilayetlerden gelen haber neticesinde; Edirne, Adana ve Şam'da bulunan mekteplerde çok sayıda muhacir çocuğun okutulduğu, İzmir, Aydın ve Karahisar'da ise mekteplerin askeri bina olarak kullanıldığı için eğitim verilemediği cevabı alınmıştır. Diğer vilayetler ise bütçeleri ve kapasiteleri doğrultusunda kabul edebilecekleri çocuk sayısını bildirmişlerdir.^[118] Kız İslahhaneleri 1865 yılında açılmak istenmişse de mali imkansızlıklar yüzünden kurum ancak 1872 yılında açılabilmiştir. Bahsi geçen kurum pek çok muhacir kız çocuğunu bünyesinde barındırmıştır.^[119] 1884 yılında ise *Kız Sanayi Mekteplerinin Teşekkülüne Dair Nizamname* yayınlanarak kurumların işleyişi belirlenmiş; çocukların meslek edinerek devlete olan bağımlılıkları bir an önce azaltılmak istenmiştir.^[120]

^[114] "İslahhanelere Dair Nizamname", Düstur, Tertip:1, Cilt:2, 1285, ss.277-292

^[115] Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, ss. 279-280

^[116] Safiye Kesgin, "Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması: Kastamonu Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50, 2016, s.141

^[117] Mehmet Ali Yıldırım, "İl. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, s.139-141.

^[118] BOA., DH.UMVM., 78/14, H-16-11-1333 (M. 25 Eylül 1915).

^[119] Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.464, Ayrıca Bknz: BOA., DH.M-KT., 2152/126, H-12-08-1316 (H-26 Aralık 1898), BOA., MF.IBT., 54/115, H-12-04-1314 (M. 20 Eylül 1896), BOA. BEO, 2733/204915, H-06-11-1323 (M. 2 Ocak 1906).

^[120] Düstur, "Kız Sanayi Mekteplerinin Teşkiline Dair Nizamname", Zeyl, Cilt:4, 21 Recep 1301 (M. 17 Mayıs 1884), ss.119-124.

3.2.2. Bahriye Sanayi Alayları

XIX. yüzyıl dünya çapında sanayileşmenin hız kazandığı bir çağdır. Osmanlı Devleti her ne kadar çağın gerisinde kalmamak için çabalamışsa da bu dönemde içinde bulunduğu ekonomik darboğaz devletin somut adımlar atmasının önünde engel teşkil etmekteydi. Bu noktada 1859 yılında Bahriye Sanayi Alayları kurularak başta muhacir çocuklar olmak üzere ortalıkta başıboş dolaşan çocuklar sorunu çözülmek istenmiş, hem de burada verilen eğitimle alanda uzman kişiler yetiştirilerek iş gücü açığı sorunu çözülmek istenmiştir.^[121] Özellikle Sanayi Mektepleri ve Bahriye Sanayi Alayları muhacir çocukların ağırlıklı olarak yerleştirildiği kurumlar arasındaydı.^[122] Bunun yanı sıra kurulan Bahriye Sanayi Sıbyan taburları on üç yaşındaki muhacir çocukların eğitim aldığı bir kurum olmuştur. Burada eğitim alan çocuklar eğitim süreçlerinin tamamlanmasının ardından Tersane-i Amire'de istihdam edilmişlerdir.^[123]

Ancak kurumun en büyük problemi alanında uzmanlaşmak isteyen kişiler yerine toplumsal düzene uyum sağlayamayan ve barınacak yerleri olmayan (muhacir, kimsesiz vs.) kimselerin burada istihdam edilmesidir. Bu kimselerin bu alana ne kadar ilgilerinin olduğu gözetilmediği için 1897 yılında kurumla ilgili yapılan bir inceleme kurumdaki işleyişin düzenli olmadığını ve görevli kişilerin çoğunun görevini yerine getirmedeğini ortaya koymuştur.^[124]

3.2.3. Darüşşafaka

Darüşşafaka, 1873 yılında Sakızlı Esat Paşa'nın girişimleriyle gayrimüslimlerin açmış olduğu eğitim kurumlarına rakip olarak faaliyetlerine başlamıştır.^[125] Başlangıçta kurumun amacı eğitim konusunda geri kalan yetim Müslüman çocukları korumaktır ancak zamanla ebeveynleri hayatta olan çocuklar da mektebe alınmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin Darüşşafaka binasına yerleştirilmesi kurumun eğitim faaliyetlerine ara vermesine neden olmuştur.^[126] 1891-1892 yılları arasında kurum bünyesine sadece 50 çocuk kabul edileceği halde başvuruların sayısı üç katından fazla olunca kuruma kabuller kura usulü ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır.^[127] Pek çok yetim

[121] Burcu Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/28, 2015, s.87-91.

[122] BOA., Y.PRK.BŞK., 5/38, H-16-01-1299 (M. 8 Aralık 1881).

[123] Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", ss.98-99.

[124] Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", s.103.

[125] Aynur Soydan, "Darüşşafaka Tarihinden Kesitler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 2003, ss.254-255.

[126] Songül Keçeci Kurt, "Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2012, ss. 161-164.

[127] Aşşe Nur Reçberoğulları, *Atatürk Dönemi Çocuk Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s.46.

muhacir çocuk Dariüşşafaka'ya kaydedilmiştir.^[128] Çocukların kuruma kabullerinden önceki süreçte Muhacirin Eytamhanesinde kalmaları sağlanarak sokaklarda daha fazla perişan olmalarının önüne geçilmiştir.^[129]

3.2.4. Dulhaneler

Muhacirin Komisyonuna bağlı Dulhaneler'in^[130] kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte kurumun varlığına dair ilk belge 1884 yılında burada kalan 15-20 çocuğun sünnet ettirilmesinden bahsetmektedir.^[131] Fatih'te bulunan Kırmızı Kışla Dulhane olarak hizmet vermiş, ancak buranın oldukça harabe durumda olması sebebiyle tadilata ihtiyaç duyulmuştur.^[132] Bunun üzerine Kırmızı Kışla'nın tadilatı esnasında burada bulunan kadınlar ve çocuklar Dikimhane'ye yerleştirilmiştir.^[133]

Dulhane'ler istisnalar hariç olmakla birlikte kimsesiz muhacir kadınları ve küçük çocukları kabul etmişlerdir.^[134] Dulhane'ye gitmek isteyen kadınların taleplerini Muhacirin Komisyonuna veya Dahiliye Nezaretine yapmaları gerekmektedir.^[135] Dulhanelerin bünyesinde eytamhane, hastane ve mektepler bulunmaktaydı. Burada hasta kadın ve çocukların tedavileri yapılmış, sağlığına kavuşan kadınlar ve yaşları uygun olan kız çocukları hizmetçilik gibi mesleklere yönlendirilmişlerdir.^[136] Bunun yanı sıra Dulhane bünyesinde bulunan eytam muhacirin mektebinde çocukların eğitim almaları sağlanırken, yaşları küçük olan çocuklar Dulhane bölümünde anneleriyle kalmışlardır.^[137] Kurumun 1887 yılında tutulan kayıtlarından anlaşılacağı üzere kurumda bulunan çocukların sayısının ortalama 130-150 civarında olduğu anlaşılmaktadır.^[138]

Bu dönemde Osmanlı kadını henüz yeni yeni iş hayatına dahil olabiliyorsa da çalışma alanları oldukça kısıtlıdır.^[139] Bu sebeple kimsesiz muhacir kadın ve ço-

[128] BOA., MF.MKT, 123/146, H-28-04-1308 (M. 11 Aralık 1890), BOA., İ. DH., 1124/87890, H-08-07-1306 (M. 10 Mart 1889), BOA., MF.MKT, 1201/16, H-18-10-1332 (M.9 Eylül 1914), BOA., DH.MKT., 69/51, H-04-12-1310 (M.19 Haziran 1893), BOA., İ.MF., 13/51, H-21-08-1325 (M. 29 Eylül 1907).

[129] BOA., DH.MKT., 11946/105, H-13-10-1309 (M. 11 Mayıs 1892).

[130] Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, s.127.

[131] BOA., Y. MTV., 18/9, H-10-08-1302 (M. 25 Mayıs 1885).

[132] Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, s.49-50.

[133] BOA., DH.MKT., 1902/57, H-14-05-1309 (M. 16 Aralık 1891).

[134] BOA., DH.MKT., 125/16, H-21-02-1311 (M. 3 Eylül 1893), BOA., DH.MKT., 209/17, H-15-08-1311 (M. 21 Şubat 1894).

[135] Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", ss.53-54.

[136] BOA., A.}MKT.MHM., 492/57, H-20-02-1304 (M. 18 Kasım 1886).

[137] BOA., Y.PRK.KOM., 4/94, H-29.02.1304 (M. 27 Kasım 1886), BOA., Y.PRK.KOM., 4/96, H-03.03.1304 (M. 30 Kasım 1886).

[138] BOA., Y.PRK.MŞ., 2/11, H-08.05.1304 (M. 2 Şubat 1887), Y.PRK.KOM., 4/106, H-23.06.1304 (M. 19 Mart 1887).

[139] Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyası II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar*

cukların korunduğu ve barındırıldığı kurumlardan birisi de dulhaneler olmuştur. Burada kalan ve eğitim alan erkek çocuklarının bir süre sonra çeşitli iş yerlerine yönlendirilerek meslek sahibi olmaları sağlanmıştır. [140]

3.2.5. Darülaceze

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde arka arkaya yaşanan savaşlardan dolayı erkek nüfusun azalması ve yaşanan göçler kimsesiz kadın ve çocukların sokaklarda perişan halde yaşamalarına neden olmuştur. Bunun üzerine Fransa'da kurulan dilenci evleri örnek alınarak yeni bir kurumun açılması fikri gündeme gelmiştir. [141] 1890 yılında bahsi geçen kurumun adının Darülaceze olması kararlaştırılmış ve 1892 yılında kurum binasının temeli atılmıştır. [142] Osmanlı Devleti'ndeki ilk sosyal refah kurumu olarak 1895 yılında faaliyetlerine başlayan Darülaceze kimsesizlerin barınma ihtiyacını karşılamayı planlamıştır. [143]

1896 yılında “*Teseülün Menine Dair Nizamname*” ile kurumun işleyişi belli kurallara bağlanmıştır. Buna göre kuruma kimsesiz, hasta ve sakat durumda olan kadın ve erkekler kabul edilecektir. Kadınlar ve erkekler için iki ayrı bina ve ayrı atölyeler kurulması planlanmıştır. [144] 1903 yılında kurum bünyesinde bir ırzahane kurulmuş burada süt emme çağındaki öksüz ve yetim çocuklar dört yaşına kadar barındırılmış, dört yaşından sonra ise Darülaceze eytamhanesine nakledilmişlerdir. [145]

Darülaceze bünyesinde bulunan muhacir çocukların eğitim almalarını sağlamanın yanı sıra, [146] bünyesinde barınan çocukların uygun şartları sunan ailelere evlatlık verilmesini de mümkün kılmıştır. [147] Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinde bulunan kimsesiz pek çok muhacir kadın, çocuklarıyla birlikte sağlık sorunlarını, kimsesiz olmalarını ve fakirliklerini gerekçe göstererek Darülaceze'ye başvurmuşlardır. [148]

(1878-1922), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s.113.

[140] Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, s.188.

[141] Nurettin Birol, “II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları”, *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5/13, 2017, s.36.

[142] Kadir Ekinci, “Darülaceze Keş-i Sâni Defteri”, *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/3, 2019, s.497.

[143] Vehbi Ünal, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları” *Cumhuriyet Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36/2, 2012, s.18.

[144] Düstur, “*Teseülün Menine Dair Nizamname*”, Tertip:1, Cilt:7, 13 Şaban 1313, s.48.

[145] Alim Tetik ve Adem Korkmaz, “Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/3,2022, s.426.

[146] BOA., DH.MKT., 806/56, H-15-10-1321 (M. 4 Ocak 1904).

[147] “*Darülaceze Nizamnamesi*”, Düstur, Tertip:2, Cilt:8, 12 Nisan 1332, s.901-904.

[148] BOA., DH.MKT., 924/91, H-12-12-1322 (M. 17 Şubat 1905).

3.2.6. Darülhayr-ı Ali

Osmanlı Devlet’inde yaşayan gayrimüslim çocuklar bölgede bulunan misyonerler tarafından korunmakta ancak Müslüman çocuklar için mevcut kurumlar yetersiz kalmaktaydı.^[149] Bunun üzerine Maarif Nezaretine verilen bir talimatla Sanayi Mektepleri için hazırlık eğitimi verecek bir kurum oluşturulması emredilmiştir.^[150] Başlangıçta kurulacak olan bu kuruma hangi dinden olduğuna bakılmaksızın kız-erkek tüm çocukların kabul edilmesi planlanmışsa da uygulamada sadece Müslüman erkek çocukların kuruma kabul edildiği görülmektedir.^[151] 1903 yılında II. Abdülhamid Zeynep Hanım Konağını Maarif Nezaretinin hizmetine vermiş ve böylece Darülhayr-ı Ali açılmıştır.^[152] İşleyiş açısından ıslahhanelerin model alındığı kurum,^[153] II. Abdülhamid tarafından yakından takip edilmiştir.^[154] Kurum, muhacir çocukların akıbetiyle yakından ilgilenmiş, kendi bünyesine kayıt için uygun olmayan çocukların ise başka mekteplere yönlendirilmesini sağlamıştır.^[155] Herhangi bir mektebe kayıt edilemeyen muhacir çocukların açıkta kalmalarının önüne geçmek adına başvurular dikkate alınmıştır. Girit muhaciri Ali bu talebelere yalnızca biridir.^[156]

1908 yılı başvurularının çok fazla olması nedeniyle kontenjan sıkıntısı yaşayan kurum Takvim-i Vekayi’de verdiği bir ilanla bu durumu duyurmuştur.^[157] II. Abdülhamid ile özdeşleşen kurum II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ardından 21 Ağustos 1909’da kapatılmıştır.^[158] Darülhayr-ı Ali’nin kapatılması ile ilgili kanun layihasında kurumun kapatılma nedeni belirtilmemiş, kurumda bulunan öğrencilerin İstanbul Vilayet Mektebine nakledilecekleri belirtilmiştir.^[159]

^[149] Hikmet Zeki Kapcı, “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Ali”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012., s.51

^[150] Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, s.238

^[151] Kapcı, “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Ali”, s.61.

^[152] BOA., Y.PRK.HH., 34/79, H-06-03-1321 (M. 2 Haziran 1903).

^[153] Hikmet Zeki Kapcı, “Günümüz Mesleki Eğitim Problemlerine Tarihten Tutulan Işık: Darülhayr-ı Ali”, *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, Mahmut Zengin v.d. (ed.), Dem Yayınları, İstanbul 2021, s.416

^[154] Murat İşeri, “Osmanlı Çocuk Koruma Sistemi ve Darüleytamlar (1851-1923)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2014, s.54.

^[155] BOA., DH.MKT., 1271/84, H-23-06-1326 (M. 23 Temmuz 1908), BOA., DH.MKT., 2237/63, H-15-04-1317 (M. 23 Ağustos 1899), BOA., DH.MKT., 2638/3, H-26-09-1326 (M. 22 Ekim 1908), BOA., MF.MKT., 956/53, H-16-08-1324 (M. 5 Ekim 1906).

^[156] Girit muhacirlerinden Ali herhangi bir mektebe kayıt edilmemiştir. Annesinin vermiş olduğu dilekçede eğitimden mahrum kalmaması adına Darülhayr-ı Ali’ye kabul edilmesi talep edilmiş ve bu talep olumlu karşılanmıştır. Bknz: BOA., İ.MF., 14/22, H-19-03-1326 (M. 21 Nisan 1908).

^[157] BOA., MF.MKT., 1080/6, H-08-10-1326 (M. 3 Kasım 1908).

^[158] Şafak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimsesiz Çocuk Olmak ve İslahhaneler (1863-1903)”, s.137-138.

^[159] BOA., ŞD., 224/75, H-27-05-1327 (M. 16 Haziran 1909).

3.2.7. Himaye-i Etfal Cemiyeti

1908 yılında Dr. Mehmed Fuad tarafından Kırıkkale'de kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti, Balkan Harplerinden sonra kimsesiz çocukların sayısının hızla artması üzerine cemiyetin kurucu üyeleri 6 Mart 1917 yılında bir toplantı yaparak İstanbul merkezli Himaye-i Etfal Cemiyeti'ni kurmuşlardır.^[160]

1917 yılında Firuzâğâda 100 kişi kapasiteli ilk misafirhanesini açan cemiyet, zamanla kapasitesini arttırmış,^[161] etki alanını genişleterek taşrada da yeni şubeler açmıştır.^[162] Himaye-i Etfal Cemiyeti, çocukların yaşam kalitelerini yükseltmeyi misyon edinmiştir. Kurumun öncelikli muhatapları şehit çocukları olmasına rağmen istisnai durumlar da yaşanabilmiştir. Örneğin; cemiyet azalarından biri Seli-miye kışlasında barınmaya çalışan 62 muhacir çocuğu kurumun misafirhanesine almış, yine cemiyet muhasebecisi ise Davutpaşâda kalan bazı muhacir çocukları kurumun misafirhanesine kayıt etmiştir.^[163] 1920 yılında Uluslararası Birleşik Komisyonuna müracaat eden kurum, buradan 4.500'den fazla çocuğun ihtiyaçlarını temin edecek yardımlar almıştır. Ayrıca buradan alınan kumaşlar Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı'nda çalışan muhacirlere diktirilmiş ve muhacir çocuklara kıyafet temin edilmiştir.^[164]

3.2.8. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-Sanâ'sı

11 Ağustos 1913 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi tarafından kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı aynı yıl Çağaloğlu'nda faaliyetlerine başlamıştır.^[165] Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve bazı kurumların yardımıyla 900 liralık bir bütçeyle faaliyetlerine başlayan kurum 1916 yılında kontenjan sıkıntısı nedeniyle faaliyetlerine Doktor Nafiz Paşa konağında devam etmeye başlamıştır.^[166] Kurumun kuruluş amacı göçlerle birlikte Anadolu'ya gelen çok sayıda ki kimsesiz kadın ve kız çocuklarına hayatlarını idame ettirmeleri için meslek öğretmeyi misyon edinmiştir.^[167] Geleneksel Türk sanatları burada bulunan kişilere öğretilmiş ve üretilen bu ürünlerin satışı ile geçimlerini

^[160] Makbule Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, s.45-46.

^[161] Burcu Deniz, Sezai Öztaş, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2020, s.570.

^[162] Büşra Karataşer, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, s.742-743.

^[163] BCA, 272-0-0-12/MUHACİRİN, 39/38/7, M. 16-08-1922.

^[164] Karataşer, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" s.750.

^[165] *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, Ahmed İhsan Şürekkası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339, s.4-5.

^[166] *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.14,17.

^[167] Seçil Karal Akgün, "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti", *Middle East Technical University Studies in Development*, 39/1, 2012, s.118.

temin etmeleri sağlanmıştır.^[168] Burada bulunan muhacir kadınlar ve çocuklar hem geçimlerini temin etmek için çalışmışlar hem de kurumun sunmuş olduğu sıcak yemek, sağlık kontrolü, duş, kıyafet gibi imkanlardan faydalanabilmişlerdir. Ayrıca evlenme çağı gelen kız çocuklarına yardımlar yapılmış, bayram gibi özel günlerde burada çalışan kişilere ikramiyeler verilmiştir.^[169] Zaman içerisinde kuruma talepler artmış, kurumda barınan kişi sayısı I. Dünya Savaşı'nın sürdüğü yıllarda 1.055'e yükselmiştir.^[170] Kurum bütçesini korumak adına zaman zaman sergiler açarak kaynak temin etmiş, hatta yurtdışında bile sergiler açmıştır.^[171]

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası faaliyet süresinde pek çok muhacir kız çocuğunu bünyesinde barındırmış ve onlara meslek öğretmek topluma uyum sağlamalarını kolaylaştırmıştır.^[172]

SONUÇ

1821 Yunan İhtilali ile başlayan kitlesel göçler neticesinde Osmanlı Devleti çok sayıda muhacire ev sahipliği yapmak durumunda kalmıştır. Devletin nüfusu yaşanan toprak kayıplarına rağmen gelen muhacirlerin etkisiyle elli yıl gibi kısa bir sürede iki katına yakın artış göstermiştir. Bu dönemde savaşlara ve toprak kayıplarına bağlı olarak ekonomik anlamda ciddi bir gerilim yaşayan Osmanlı Devleti beklenilenin çok üzerinde muhacirle karşı karşıya gelmişse de muhacirlerin iskânı konusunda gereken özen gösterilmiştir. Balkanlarda yaşanan toprak kayıplarıyla Osmanlı Devleti verimli tarım arazilerinin bulunduğu görece sanayileşmiş bölgelerini yitirmişti. Bu bölgelerin kaybedilmesi ekonomik sıkıntıları daha da arttırmıştır.

XIX. yüzyılda peş peşe girilen savaşlar neticesinde kimsesiz çocuk sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu döneme kadar kimsesiz çocuklar konusunda aktif rolü vakıflar üstlenirken gelen muhacirlerin çoğunun kimsesiz çocuklardan ve kadınlardan oluşması sistematik bir çözüme duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Bu noktada kimsesiz çocuklar sorunu ilk etapta mevcut mekteplerin kapasitelerinin artırılması, çocukların isteyen ailelere evlatlık verilmesi yoluyla çözülmek istenmişse de süreç içerisinde bu yöntemler ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir. Üstelik devletin içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz düşünüldüğünde kimsesiz çocuklar da devle-

^[168] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.18.

^[169] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.10; Ceren Çilek, Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 54.

^[170] Serap Torun, "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı 1920 Raporu" Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 6.2, 2016, s.83

^[171] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.12-35.

^[172] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, ss.22-25.

te ağır külfet getirmekteydi. Bunun üzerine hem çocukların kendi hayatlarını idame ettirebilmeleri hem de devletin ekonomik anlamda rahatlayabilmesi için Sanayi Mektepleri devreye girmiştir. Sanayi Mekteplerinin yanı sıra çeşitli mekteplere de kaydedilen çocuklar buralarda temel eğitimin dışında mesleki eğitimlere de tabi tutulmuşlardır. Böylece eğitimlerini tamamlayan çocuklar kendi geçimlerini temin edebilecek duruma gelebilmiştir. Bunun yanı sıra Darülhayr-ı Ali, Darülaceze, Darüşşafaka gibi kurumlar vasıtasıyla da çocukların sokaklarda perişan halde kalmalarının önüne geçilmesi planlanmıştır. Bu kurumlar ilk etapta sorunu çözmüşse de süregelen savaşlar ve göçlerin devam etmesi ilerleyen süreçte kurumların yetersiz kalmalarına neden olmuştur. Trablusgarp ve Balkan savaşlarının getirmiş olduğu siyasi iklim şartları Osmanlı toplumunu derinden etkilemiş Türkçülük kavramı bu dönemde toplum nezdinde kendisine bir yer bulmuştur. Özellikle etnik kimlikleri ve inançları yüzünden buldukları bölgeden göç etmek zorunda kalan muhacir çocuklar Türkçülük kavramının da etkisiyle daha militarist bir kimlik kazanmışlardır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve İstanbul'un işgali kimsesiz çocuk sayısında büyük artışa neden olmuştur. Hem muhacir hem şehit çocuklarının sayısındaki artış XX. yüzyılın başlarında had safhaya ulaşmış ve bu sorun Cumhuriyete intikal etmiştir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

a-BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO); 4551/341252, 2733/204915.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT); 1745/6, 386/20, 2152/126, 69/51, 11946/105, 1902/57, 125/16, 209/17, 806/56, 924/91, 1271/84, 2237/63, 2638/3.

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM); 78/14.

İrade Dahiliye (İ..DH.); 1124/87890, 524/36128.

İrade Girid (İ.MTZ.GR.); 33/1366.

İrade Maarif (İ..MF.); 13/51, 14/22.

İrade Meclis-i Mahsus (İ..MMS); 133/5690.

İrade Meclis-i Vala (İ..MVL.); 584/26270.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT); 123/146, 1201/16, 956/53, 1080/6.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT); 421/14, 54/115.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.); 23106.

Maliye Nezareti Defterleri (ML. MSF.d); 17110.

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.) MKT.MVL.); 140/4.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT.MHM); 179/33, 492/57.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT.NZD); 426/79.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT.UM.); 425/8.

Şura-yı Devlet (ŞD); 224/75.

Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021); 86/160

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZ); 3/38.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK); 1/49, 5/38.

Yıldız Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH.); 34/79.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.); 1/60, 1/81, 1/10, 4/94, 4/96, 4/106.

Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.); 2/11.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y..MTV); 18/9.

Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH); 1/10,

b- CA (Cumhuriyet Arşivi)

Toprak İskan Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) (272-0-0-12/Muhacirin): 39/38/7

c- Gazete ve Süreli Yayınlar

Düstur, "Aşi Hakkında Nizamname", 1. Tertip, 5. Cüz, 26 Haziran 1301 (M. 8 Temmuz 1885).
 Düstur, "Kız Sanayi Mekteplerinin Teşkiline Dair Nizamname", Zeyl, Cilt:4, 21 Recep 1301 (M. 17 Mayıs 1884).
 Düstur, "Teseülün Menine Dair Nizamname", Tertip:1, Cilt:7, 13 Şaban 1313 (M. 29 Ocak 1896).
 Düstur, "Darülaceze Nizamnamesi", Tertip:2, Cilt:8, 12 Nisan 1332 (M. 25 Nisan 1916).
 Kadınlar Dünyası.
 Çocuk Dünyası

2- Araştırma ve İnceleme Eserler

"Çocuk Haklarına Dair Sözleşme", UNICEF, unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme, (06.05.2023).
 "Çocuk", *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, (06.05.2023).
 AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.
 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309.
 AKGÜN, Seçil Karal, "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmet Cemiyeti", *Middle East Technical University Studies in Development*, 39/1, 2012, ss.111-136.
 ANDONYAN, Aram, *Balkan Savaşı*, (Çev. Zaven Biberyan), Aras Yayınları, İstanbul 2020.
 ARAZ, Yahya, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
 -----, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
 ARİES, Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Alfred A. Knopf, New York 1962.
 ARSLAN, Cahit, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası suçlar ve tarih*, 1, 2006, ss.103-153.
 AYDIN, Mehmet Akif, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.8, ss.361-363.
 AYDIN, Mustafa, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45/45, 2015, ss.209-230.
 AYKIT, Dursun Ali, "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2010, ss. 175-196.
 BARTLETT, Ellis Ashmead, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, (Çev. Görkem Şengün, H. Büşra Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
 BAY, Abdullah, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)." *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, ss.47-64.
 BEŞİKÇİ, Mehmet, "On Yıllık Harp ve Topyekün Seferberlik", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss.205-226.
 BİROL, Nurettin, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları" *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5/13, 2017, ss.33-53.
 BOLAT, Habibe, "II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 2020, ss.107-132.
 BUMİN, Kürşat, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayınları, İstanbul 1998.
 CUNNINGHAM, Hugh, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, New York 2021.
 ÇAKMAK, Gökhan, *1864 Büyük Çerkes Göçü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017.
 ÇİÇEK, Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, 2009, ss.57-88.
 ÇİLEK, Ceren, *Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2019.
 DEMİR, Cenk, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.
 DEMİR, Fatih, *Selçuklu Dönemi Medreseleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019.
 DENİZ, Burcu ve ÖZTAŞ, Sezai, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri" *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2020, ss.558-580.
 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, C.II., Ankara 1996.
 DİRİCAN, Rabia, "Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2/2, 2018, ss.51-62.
 DOĞAN, Cem, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.

- DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakkî'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- EKİNCİ, Kadir, "Darülaceze Keşf-İ Sâni Defteri", *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/3, 2019, ss.497-510.
- ERDEM, Tuğba, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar ve İrcica, İstanbul 2014, ss.171-200.
- ERDEM, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- ERDEM, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- ERGUN, Mustafa, "Selçuklular Döneminde Eğitim ve Bilim", *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2018, ss.1-40.
- FONVILL, A., *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)* (Çev. Murat Papşu), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996.
- FORTNA, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (Çev. Pelin Siral), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- GRASSI, Fabio L., *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, (Çev. Birgül Göker Perdisa), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2017.
- HATİPLER, Mustafa, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, Değişim Yayınları, Sakarya 2021.
- HOCHHWACHTER, Gustav Van, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, (Çev. Sumru Toydemir), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman Yayınları.
- İŞİK, Esra, "Osmanlı'ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler", *Geçmişten Günümüze Göç I*, ed. Osman Köse, Sam-sun 2017, ss.169-176.
- İNAN, Ali Naim, "Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1968, ss.201-219.
- İNANÇ, Veli, "Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması" *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç (der.), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2003, ss.19-32.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- , *Memalik-i Şahane'de Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- İŞERİ, Murat, *Osmanlı Çocuk Koruma Sistemi ve Darüleytamlar (1851-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2014.
- KAPCI, Hikmet Zeki, *"Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Ali"*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.
- , "Günümüz Mesleki Eğitim Problemlerine Tarihten Tutulan Işık: Darülhayr-i Ali", ed. (Ed. Mahmut Zengin v.d.), *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, Dem Yayınları, İstanbul 2021, ss.345-364.
- KARATAŞ, Ömer, "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42/42, 2014, ss.121-130.
- KARATAŞER, Büşra, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" *Vakanüvis-Ululararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, ss.736-758.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Bahar Tırnakçı (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- KESGİN, Safiye, "Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması: Kastamonu Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50, 2016, ss.135-158.
- KESGİN, Salim Selman, "Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar", *Göç Dergisi*, 4/1, 2017, ss.62-81.
- KILIÇ, Fahri, "I. Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Fezziye Mektepleri". *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 9, 2017, ss.142-151.
- KILIÇ, Pelin İskender, "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları". *History Studies International Journal of History*, 3, 2017, ss.111-120.
- Kur'an-ı Kerim, 'İsra Suresi, 17:31.
- KURT, Burcu, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Ayları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/28, 2015, ss.79-111.
- KURT, Songül Keçeci, "Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), ss. 159-174.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- MAKSUDYAN, Nazan, "Foster Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Article in Journal of Historical Sociology*, 21/4, 2008, ss.488-512.

- "Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34, 2012, ss.159-183.
- MCCARTY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımını (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- ÖZBAY, Ferhunde, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, ss.105-118.
- *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 1999. https://www.academia.edu/1156044/1%C3%9CRK%C4%BOYEDE_EVLATLIK_KURUMU_K%C3%96LE_M%C4%BO_EVLAT_MI
- "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler", Leonore Davidoff, *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, (Haz. Ayşe Durakbaşa), (Çev. Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, ss.13-48.
- ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖZCAN, Özge, *Aydınlanma'nın Üç Düşünüründe (Rousseau, Kant ve Lucke) Çocuk Modernleşmesi ve Eğitim*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- ÖZTAN, Güven Gürkan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- POSTMAN, Neil, *Çocukluğun Yokluğu*, (Çev. Kemal İnal), İmge Yayınevi, İstanbul 1995.
- QUAERT, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" (Ed. Mehmet Seyitdanlioğlu, Halil İnalçık), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, ss.729-740.
- REÇBEROĞULLARI, Ayşe Nur *Atatürk Dönemi Çocuk Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021
- REMOND, Georges *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, (Haz. Muammer Sarıkaya), Profilkitap Yayınevi, İstanbul 2018.
- SARIKAYA, Makbule, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, 2007, ss.321-338.
- *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- SEBETCİ, Havva, "11-12. Yüzyıllarda Orta çağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2/3, 2016, ss.91-105.
- SEMİZ, Yaşar ve KUŞ, Recai, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, ss.275-295.
- SERBESTOĞLU, İbrahim "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap*, Cevdet Yılmaz(ed.), Samsun 2006, ss.83-97.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- SOYDAN, Aynur, "Darüşşafaka Tarihinden Kesitler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 2003, ss.249-268.
- SUŞÇOV, İ., "Gelencik'te Esir Tutulan Çerkesler", Murat Topçu- Papşu (çev.), *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2020, ss.339-342.
- ŞAFAK, Nurdan, "Osmanlı İmparatorluğunda Kimsesiz Çocuk Olmak ve İslahhaneler (1863-1903)", (Ed. Haşim Şahin ve Nurdan Şafak) *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, , Dem Yayınları, İstanbul 2012, ss.129-164.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.
- ŞİRİN, Mustafa Ruhi, "Değişen çocuk ve çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, ss.5-40.
- TETİK, Alim ve KORKMAZ, Adem, "Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/3,2022, ss.423-443.
- TORUN, Serap, "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı 1920 Raporu" *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6/2, 2016, ss.81-93.
- Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, Ahmed İhsan Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339.
- ÜNAL, Müzeyyen Ezel, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri" *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2015, ss.81-102.

- ÜNAL, Vehbi, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları" *Cumhuriyet Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36/2, 2012, ss.1-27.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitime Genel Bir Bakış" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, ss.459-474.
- , "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, ss.135-170.
- YILMAZ, Özgür "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas Dergisi*, 3, 2014, ss.133-156.
- YÜKSEL, Ahmet, "Göçmenlikten Vatandaşlığa Muafiyetten Mükellefiyete: Kafkas Göçmenlerin Sivas Vilayetine İskanları", *Geçmişten Günümüze Göç*, c. I, Osman Köse (ed.), Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, ss.405-418.
- , Ahmet ve Karademir, Zafer "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi'nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskanına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2017, ss.173-194.
- YÜKSEL, Hasan, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, 5/5, 1994, ss.475-490.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi
Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities

e-ISSN: 2717-8072, İBD Haziran 2023, 4(1): 47-76

İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Sonrası Irak Petrolleri Konusunda İtilaf Devletlerinin Anlaşma Çabaları

According to the British Archive Documents, the
Environment's Efforts on Agreement on Iraq Oil
After World War I

Mustafa IŞIK¹

¹Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat

· mustafa52.5@hotmail.com · ORCID > 0009-0006-0969-2519

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 25 Mart/March 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 17 Mayıs/May 2023

Yıl/Year: 2023 | Cilt – Volume: 4 | Sayı – Issue: 1 | Sayfa/Pages: 47-76

Atıf/Cite as: Kesler, K. B. "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Sonrası Irak Petrolleri Konusunda İtilaf Devletlerinin Anlaşma Çabaları" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), Haziran 2023: 47-76.

İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİNE GÖRE I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI İRAK PETROLLERİ KONUSUNDA İTİLAFLI DEVLETLERİNİN ANLAŞMA ÇABALARI

ÖZ

Petrolün Dünya siyasetine nüfuz etmeye başlaması ile Sanayi Devrimi'ni tamamlayan ve dünya politikasında söz sahibi olan tüm devletler, petrolün çıkarıldığı veya çıkarılabileceği noktalara yoğunlaşmışlardı. Başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere olmak üzere gelişmiş ülkeler, modern anlamda motor teknolojinin sağladığı hız ve güce petrol sayesinde ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Bu kapsamda emperyal devletler gerek şirketleşme gerekse pazar açısından, amansız bir yarışa girişmişlerdi. Özellikle ABD merkezli Standard Oil Company (SOC) ve İngiltere-Hollanda merkezli Royal Dutch-Shell Company (R-DSC) hem rakipleri hem de kendileri arasındaki yarışın, üçüncü ülkelere sıçraması dünyayı, petrol açısından dönülmez bir kader çizgisine sürüklemiştir. I. Dünya Savaşı öncesi özellikle İran'ın güney bölgelerinde petrol yatırımları yapan İngilizlerin, donanmayı petrol bazlı yakıtla dönüştürmesi ile bu mücadelede artık geride kalma lüksüne sahip değildi. I. Dünya Savaşı ve sonrasında daha da ateşlenen bu yarış, Orta Doğu'ya sıçramış ve parçalanmış Osmanlı Devleti topraklarında petrol bölgesi kapma yarışına dönüşmüştür. Milletler Cemiyeti kararı ile Musul, Bağdat, Basra Vilayetlerinden oluşan Irak'ın, İngiliz mandasına bırakılması galip devletlerin buradan çıkarılacak olan petrol için karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bu çalışmada bahsi geçen mücadele İngiliz arşiv belgeleri ve İngiliz basınına yansımaları üzerinden değerlendirilip açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Petrol, Irak, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri.

ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVE DOCUMENTS, THE ENVIRONMENT'S EFFORTS ON AGREEMENT ON IRAQ OIL AFTER WORLD WAR I

ABSTRACT

With the penetration of oil into world politics, all states that completed the industrial revolution and had a say in world politics focused on the points where oil was or could be extracted. Because developed countries, especially the United States of America and England, thought they could reach the speed and power provided by modern engine technology thanks to oil. In this context, the imperial states were engaged in a relentless race in terms of both incorporation and market.

In particular, the US-based Standard Oil Company (SOC) and the UK-Netherlands-based Royal Dutch-Shell Company (R-DSC), as the race between themselves and their competitors spread to third countries, dragged the world to an irreversible fate line in terms of oil. Before the I. World War, the British, who made oil investments especially in the southern regions of Iran, did not have the luxury of being left behind in this struggle after the navy converted it to petroleum-based fuel. This race, which became even more heated during and after the I. World War, spread to the Middle East and turned into a race for oil region in the lands of the destroyed Ottoman Empire with the decision of the League of Nations, Iraq, consisting of Mosul, Baghdad and Basra Provinces, left the British mandate, causing the victorious states to come face to face for the oil to be extracted from there. This study will evaluate and study the struggle mentioned through the British archival documents and their reflections on the British press.

Keywords: Oil, Iraq, England, United States of America.

GİRİŞ

Latince, *Petro Oleum* kökünden geldiği bilinen petrol kelimesi taş yağı anlamına gelmektedir. Tarihte ilk olarak Fenikeliler tarafından sızdırmazlık özelliği nedeni ile gemi yapımında kullanılan petrol, modern anlamda 27 Ağustos 1859 tarihinde Amerikalı Albay Drake tarafından Titusvillâda yer altından çıkarılmaya başlandığı bilinmektedir. Kullanım alanı itibari ile çok bilinmeyen petrol 19. yüzyıl sonlarına kadar rağbet görmemiştir.^[1]

Başta ABD olmak üzere batılı ulusların petrol piyasasına girip hızla büyümesi İngiltere gibi 18-19. yüzyılı domine etmeyi başaran ülkelerde telaş yaratmıştır. Üstelik içten yanmalı motorların keşfi ve bu motorların donanmalarda kullanılmaya başlaması İngiltere gibi denizlere hâkim ülkelerin gücünü artırmak için yeni alanlar açması gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda İngiltere Hükümeti Denizcilik Bakanı, Amiral Lord Fisher İngiliz donanmasını petrol bazlı yakıt kullanmaya dönüştürme kararı vermiştir. Petrolün hızla endüstride ve ulaşımda avantajlar sağlaması, İngiltere'nin acil olarak küresel piyasaya hâkim şirketler vasıtasıyla bu sektörde kendisini geliştirme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 1900'lü yıllarda İngiltere'nin demiryolları da dahil olmak üzere petrol ihtiyacı %1 oranındaydı.^[2]

^[1] Münir Cedid, *Petrol Emperyalizmi*, Sol Yayınları, Ankara 1965, s. 10-11.

^[2] Alper Yıldırım, "İngilizlerin Petrol Özelinde İran'daki Yerel Aşiretlerle Kurduğu İlişkiler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/4, 2022, s. 1166-1167.

19. yüzyılda başlarında yaşanan teknik gelişimler sayesinde petrolün makine ve motor gücünde başat enerji sağlayan yakıt olarak kullanılmaya başlanmasıyla, dünyadaki petrol kaynakları büyük devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Bu durumda batılı devletler Ortadoğu'yu özellikle Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve Mısır çizgisi içinde olan bölgeyi üretecekleri mallar için hammadde, ürettikleri mallar için pazaryeri, sanayileri ve motor güçleri için de petrol kaynağı olarak görmeye başlamışlardır.^[3]

20. yüzyılın başlarındaysa petrol kullanımını tetikleyen iki durum dikkat çekmektedir. İlki; Amerikalı girişimci Henry Ford tarafından ortaya çıkan otomobil endüstrisi petrol üstü ürün olan benzinin kullanılması; ikincisi ise Amerikalı petrol devi SOC'in içinde bulunduğu mali bozukluklardan yararlanan Avrupalı rakibi Royal-Dutch'un daha hızlı arz-talep dengesi ortaya koyabilmek amacıyla İngiliz merkezli Shell Transpport ile birleşmesidir.^[4]

Osmanlı Devleti özelinde ise Musul ve Bağdat Vilayetlerinde petrolün varlığı bilinmekteydi. Petrol bölgelerinin başında Kerkük yakınlarındaki Baba Gurgur gelmektedir. Bu bölgede dönemin koşullarına göre günde 130 ile 260 kıyye miktarında tamamen insan gücüyle petrol çıkarılmaktadır. Üstelik bölgenin, Musul ve Kerkük gibi şehirlere yakın olması ulaşım açısından stratejik önemini de artırmaktadır.^[5] Osmanlı Devleti, 1772 yılında Edlem Çayı'ndan ile Behlül Çalılıkları'na ve oradan da Kızılyar Mezrası ile Saibe Dağı'na kadar olan alanda Kerkük ve Baba Gurgur'u da kapsayan bu alanı Nefçizade kardeşler olan İsmail, Mehmet, İbrahim ve Hüseyin ağalara işletmek üzere vermiştir.^[6]

Osmanlı Devleti'nin dikkat çeken bir diğer petrol çıkarılan bölgesi Şirkat'tır. Gayet düz bir yapıya sahip olan bölge, Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında yapılan anlaşmayla yapılacak Konya-Bağdat Demiryolu hattının üzerinde bulunmaktadır. Bu avantajı Şirkat petrol kuyularının araştırılmasına ve geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Şirkat petrol kuyuları işletme imtiyazları 1895-96 yılları arasında işletilmek üzere Erbilli Şeyho Bakkal b. Hacı Mevlüd ve Hasan B. Mehmed'e iki yıl işletme şartıyla 83 lira bedelle verilmiştir.^[7]

Osmanlı Devleti bu petrol kuyularından yeterince yararlanılamıyordu. Bu nedenle petrol gelirlerinin artırmak için devlet eliyle bölgede incelemeler yaptırmış-

[3] İsmet Türkmen, "Türkiye'nin Ortadoğu, Afrika ve ABD politikaları". N. Koç (Ed.). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Demokrasi ve Dış Politika (1938'den 2000'li Yıllara)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 398.

[4] Cedit, *Petrol Emperyalizmi*, s. 14.

[5] Arzu Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları İstanbul 2014, s. 131.

[6] Abdurrahim Fehimi Aydın ve Ahmet Zeki İzgöer, *Osmanlı'da Petrol-Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, Ertem Matbaası, Ankara 2014, s. 8.

[7] Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, s. 136-137.

tır. Bu amaçla görevlendirilen Musul Emlak-ı Humayun müfettişlerinden Hüseyin Galip Bey, yaptığı incelemeler sonucunda bölgedeki petrol kaynaklarından yeterince faydalanılmamasının birkaç nedeni olduğunu ortaya koymuştur. Bunların başında elde edilen petrolü damıtma yönteminin modern tekniklerle yapılamıyor olması gelmekteydi. Ayrıca damıtma sonucu elde edilen mamulden petrol kokusu giderilemiyordu. Ayrıca elde edilen ürünün fiyatının yüksek ve depolama alanlarının yetersiz olması bölgeden yeterince faydalanılmamasının diğer sebepleri arasındaydı. Galip Bey'in dikkat çektiği bir diğer husus ise üretimin mevsim şartlarına bağımlı olmasından kaynaklanan istikrarsızlıktı. Bu aksaklıkları tespit ettikten sonra bazı çözüm önerilerinde bulunan Galip Bey, Avrupa tarzı damıtma sisteminin kurulması ve modern bir tesis inşası için Avrupa'dan teknik destek alınması gerektiğini belirtmiştir. Galip Bey'in dikkat çektiği bir diğer nokta ise depolama alanlarının yeterli seviyeye çıkarılması ve bu alanların Dicle Nehri gibi sevkiyatı kolaylaştıracak noktalarda konumlandırılmasıydı.^[8]

Sultan II. Abdülhamid döneminde bölgenin petrol kaynaklarının araştırılması amacı için Mehmed bin Ahmed Arif Bey ikinci bir mühendis olarak bölgeye gönderilmiştir. 1888 yılında Ahmed Arif Bey bölgede yaptığı araştırmaları petrol bölgelerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur. Arif Bey'in çalışmalarına göre, Musul Vilayetinden Dicle Nehri'ne doğru Hıyare Tepelerinin doğu kıyılarında, Zap Nehri yakınındaki Gür Cedid bölgesinde, Tuzhurmato ve Nef Dağı eteklerinde petrol çıkarılan kuyuların olduğu ve ayrıca bu bölgelerde bolca kükürt, tuzlu toprak, kardon, azotit potas ve kömür bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Arif Bey de bu bölgelerde çıkartılan petrolün Avrupa tarzında damıtılacak bir fabrika kurulmasının gerektiğini belirtmiştir.^[9]

1. BATILI DEVLETLERİN MUSUL-BAĞDAT VE BASRA VİLAYETLERİNE İLGİSİ

Musul-Bağdat ve Basra Vilayetlerinde petrol gazının varlığının anlaşılması bölgeye yabancı aktörlerin ilgisini artırmıştır. 1894 yılında Hollandalı bankerlerden M. G. Boinssevains; Van, Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde petrol arama imtiyazını alma talebinde bulunmuştur.^[10] Tıpkı Hollandalılar gibi İngilizlerin de Mezopotamya'ya ilgisi artmıştır. İngilizler, Mezopotamya'yı artık sadece Hindistan'a ulaşan yolların güvenli kapsamında değerlendirmemektedir. Özellikle 1897 yılında İngiliz Albay Maunsell'in Mezopotamya'da yaptığı araştırmalarda Musul ve Mandeli civarında petrol kaynaklarının bulunduğunu ve bu

[8] Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, s. 154-155.

[9] Aydın, İzgöer, *Osmanlı'da Petrol-Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, s. 24-25.

[10] Aydın, İzgöer, *Osmanlı'da Petrol-Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, s. 98.

kaynakların 400 ile 1000 metre kadar derinlikte olduğunu belirtmesi bölgenin petrol açısından İngiltere nezdinde önemini artırmıştır.^[11]

İngilizler arkeolojik araştırmalar yapmak bahanesiyle Sultan II. Abdülhamid'den izin alarak Musul ve çevresinde kazı çalışmaları yapmaya başlamışlardır. Ancak Sultan'ın bu arkeolojik çalışmalarda bölgede petrol arandığından kuşkulanması üzerine Musul Vilayeti ve çevresindeki petrol arama imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya geçirmeye karar vermiştir.^[12] Tıpkı Musul gibi 1898 yılında ise Bağdat Vilayetinde petrol arama imtiyazları da Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.^[13]

Almanya'nın hızlı endüstrileşmesi hammadde ve petrole olan ihtiyacı artmıştır. Daha önceden Romanya'da bulunan petrol rezervlerini kullanan Almanlar bu ihtiyacın artmasıyla birlikte yeni alanlar araştırmaya başlamışlardır. Bu kapsamda İngilizler gibi Almanlar da Mezopotamya bölgesine yönelmişlerdir.^[14] Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne yanaşan Almanlar ticari anlaşmalarla Osmanlı Devleti'nde ticari nüfuz alanı elde etmeye gayret göstermişlerdir. Bağdat Demiryolu Projesi imtiyazını almayı başaran Almanlar, ayrıca Bağdat hattını İran'ın başkenti Tahran'a bağlayarak bölgede söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Bu politika çerçevesinde 1895 yılında Alman asıllı Felix Moral, Tahran-Bağdat arasında yapılacak olan demiryolu projesinin imtiyazını almıştır. Bu durum İran'da Anglo-Persian Oil Company (APOC) üzerinden çıkarları bulunan İngiltere'nin telaşlanmasına neden olmuştur. Hatta Lord Ellenborough İngiltere Lordlar Kamarasında "*Basra Körfezi kıyılarında Alman donanması görmektense Rusya'yı İstanbul'da görmeyi tercih ederim*" diyerek İngiltere'nin Basra Körfezi ve İran politikasını ortaya koymuştur.^[15]

Mezopotamya bölgesine olan ilgileri artan Almanlar ilk olarak 4 Ocak 1901 tarihinde Groskopf-Bergingen başkanlığında Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da bazı jeolojik taramalar yapmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde hazırlanan raporda özellikle Musul ve Kerkük bölgesinde petrol rezervlerinin varlığı ve kalitesi hakkında Almanya Hükümeti'ne bilgiler aktarılmıştır. Bu durum Almanların iştahını ve Bağdat Demiryolu Projesi'ne olan güvenini artırmıştır. Almanlar araştırmaların ardından yaptığı siyasi çalışmalar neticesinde Musul ve Kerkük çevresinde maden arama imtiyazını Bağdat Demiryolu Şirketi'ne verilmesini sağlamıştır.^[16] Bu raporda dikkat çeken bir diğer yönü ise Mezopotamya'da bulunacak petrolerin Rusya ile uzlaşarak dünya piyasasına sürülmesi petrol arzında tekel-

[11] Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, s. 97.

[12] İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul 1986, s.77-78.

[13] Aydın, İzgöer, *Osmanlı'da Petrol-Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, s. 114.

[14] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 67.

[15] Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 22-23.

[16] Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 152-153.

leşen Amerika merkezli SOC'nin gücünü kıracağı gerçeğini Alman Hükümeti'ne tavsiye etmesidir.^[17]

Ayrıca Fransızların da gözü bölgededir. Bu kapsamda 1899 yılında Fransız kökenli mühendis Mösyö Rozo, Hazine-i Hassa'ya ait olan Musul ve Bağdat Vilayetlerinde petrol arama imtiyazını talep edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde, Balya ve Karaaydın bölgelerinde maden mühendisliği yapan Rozo, Musul ve Bağdat'ta çıkarılacak petrolü daha verimli kullanılabileceğini ve Osmanlı Devleti'ne kar sağlayacak bir yatırıma dönüştürebileceğini düşünmektedir.^[18] Ancak bu bölgelerin Bağdat Demiryolu inşası için Almanlara verilen imtiyaz bölgeleri ile örtüşmesi nedeni ile Mösyö Rozo'nun teklifi reddedilmiştir.^[19]

Mezopotamya bölgesindeki güç mücadelesi genel olarak İstanbul'da Alman çıkarlarını elinde tutan Deutsche Bank ile İngiliz çıkarlarını savunan D'Arcy Grup arasında yaşanmıştır. D'Arcy Grup, 1901 tarihinde İran topraklarında kazandığı maden imtiyazının benzerini Osmanlı Devleti'nin Musul ve Bağdat Vilayetlerinden almaya çalışmıştır. Ancak şirket Osmanlı Devleti içerisinde karşılaştığı muhalefet nedeni ile başarılı olamamıştır. D'Arcy grubun karşındaki bir diğer engel ise Bağdat Demiryolu inşası imtiyazını alan Almanlardır. Almanlar, 1903 tarihinde Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu anlaşma ile Bağdat'a ve oradan da Basra'ya uzanacak demiryolu hattı ile hattın geçtiği yerlerin her iki tarafında 20 kilometre içerisinde bulunabilecek madenleri işletme hakkı kesin olarak almıştır. Bu anlaşma ile birlikte Osmanlı Devleti, Almanya'nın ticari temsilcisi Dr. Gwinner'e Musul ve Bağdat Vilayetleri petrol sahalarında inceleme yapmak için izin vermiştir.^[20]

2. MUSUL VE BAĞDAT VİLAYETLERİ ÖZELİNDE İNGİLTERE-OSMANLI DEVLETİ VE ALMANYA'NIN ANLAŞMA ÇABALARI

Almanların, Osmanlı topraklarında gerek yatırım yapma gerekse petrol arama-çıkarma ve işleme konusunda başta İngiltere olmak üzere rakiplerine oranla hızla yükselmesi, sorunları bitirmemiş, aksine artırmıştır. İngilizler özellikle Basra Körfezi kıyılarında yıllardır süregelen kazanımlarından vazgeçmeye niyetli değildir. Bu kapsamda iki ülke arasındaki imtiyaz mücadelesi konunun bir diğer tarafı olan Osmanlı Devleti ile üçlü müzakereler yapılarak aşılmaya çalışılmıştır.

[17] Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Kasım Yargıcı (çev.) Milliyet Yayınları, 1972, s. 27.

[18] Aydın, İzgöer, *Osmanlı'da Petrol-Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, ss. 135-137.

[19] İsmet Binark, vd., *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No. 11, Ankara 1903, s. 279.

[20] The National Archives, Kew, Iraq, 1914-1974: Selected files from series, UK FO 608/97-0038/s. 31-32.

Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Hakkı Paşa, İngiliz Hükümeti ile Bağdat Demiryolu Projesi ödemeleri için ihtiyaç duyulan gümrük vergisini artırılması amacı ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde Mezopotamya'da Hazine-i Hassa arazisi olan bazı bölgelerde petrol arama imtiyazını İngilizlere verilebileceği üzerinde durulmuştur. Ancak Bağdat Demiryolu yapımı için Osmanlı Devleti ile Almanya arasında varılan anlaşmaya göre zaten hattın 20 kilometrelik sağında ve solunda bulunan madenleri arama yetkisi Almanlara verilmişti. Bu durumun ikilik çıkarmasını engellemek amacıyla İngiltere merkezli kurulan Turkish Petroleum Company'yi (TPC) üzerinden bölgedeki petrol imtiyazlarını Alman-İngiliz ortaklığına vermesine karar verilmiştir.^[21]

1914 yılında yapılan görüşmeler sonucundan Sir Ernest Cassel tarafından yönetilen Türkiye Milli Bankası ve Lord Inchcape tarafından idare edilen D'Arcy Grup, R-DSC ve Deutsche Bank olmak üzere dört parçaya ayrılan TPC, Musul ve Bağdat çevresindeki petrol paylaşımını İngiliz ve Almanlar arasında bölmüştür.^[22] Amerikan petrol devi SOC'nin ekonomik anlamda zor bir süreç geçiren Osmanlı Hükümeti'nin elinde bulundurduğu petrol bölgeleri ile ilgilenmeye başlaması İngiliz ve Alman yetkilileri telaşlandırmıştır. İstanbul'daki İngiliz ve Alman Büyükelçileri Mallet ve Wangenheim, Babıali'ye Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarını kendi denetimleri altında bulunan TPC'ye verilmesi yönünde baskıları artırmıştır. Babıali ise bu girişimin sadece Alman ve İngiliz ortaklığına verilmesinin Fransa ve Rusya gibi devletlerin Osmanlı Devleti'nden maden imtiyazı talep etmesinden çekinmekteydi. Ancak İngiltere ve Almanya'nın baskılarına daha fazla direnemeyerek 25 Haziran'da Musul ve Bağdat Vilayetlerinde petrol arama imtiyazı İngiltere merkezli D'arcy Gruba 50'si, Hollanda merkezli R-DSC %25 ve Alman Deutsche Banka %25 ait olmak üzere TPC'ye verilmiştir.^[23]

3. İNGİLTERE VE ALMANYA'NIN BASRA PETROLLERİ HUSUSUNDA ANLAŞMA ÇABALARI

Bağdat Demiryolu Projesi'nin, Almanya ile İngiltere'yi karşı karşıya getirdiği bir diğer nokta ise Basra Vilayeti olmuştur. Hattın Basra Körfezi'ne nereden ulaşacağı ve açık denizle bağlantısını oluşturacak limanın nereye inşa edileceği iki ülke için de hayati bir soru haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Şattülarap bölgesi deniz bağlantısının sığ olması nedeniyle liman yapımına uygun değildir. İran sınırları içerisinde bulunan Muhammarah Limanı ise İngiliz idaresi altında bulunmaktaydı. Bu hattın denize ulaşabileceği ve verimli kullanılabileceği

[21] Ali Akyıldız ve Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 145-146.

[22] Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s. 287.

[23] Gregor Schöllgen, *Emperyalizm ve Denge Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi 1871-1914*, M. Sami Türk (çev.), Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 558.

nokta Kuveyt Limanı idi. Ancak Kuveyt'in bu dönemde İngiliz koruyuculuğu altında olması bu ihtimali de zorlaştırmaktaydı.^[24] Bu sorunu ortadan kaldırmak amacı ile Osmanlı Devleti'ni eski sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa'nın temsil ettiği bir heyet iki ülke arasında anlaşma zemini aramıştır. Hakkı Paşa, 15 Mayıs 1913 tarihinde Babıali'ye çektiği telgrafta 6 Mayıs tarihinde imza edilmiş olan “*Basra Körfezi ve Komşu Arazisine Dair Sözleşme*” ile İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında Katar, Bahreyn, Kuveyt, Necid bölgesi ve Basra Körfezi hakkında kıyı şeridindeki nüfuz alanlarının tespit edilerek tek bir anlaşma çerçevesinde birleştirilmesi gerektiğine değinmiştir. Paşa, telgrafında Basra Körfezi'nde Kanuni Sultan Süleyman döneminden bu yana Osmanlı donanmasının varlık göstermediğine, İngilizlerin ise yaklaşık iki asırdan bu yana Hindistan ticaretini korumak amacıyla orada savaş gemileri bulundurduğunu belirtmiştir. Ayrıca İngiltere'nin, Basra Körfezi'nin İran sahil kıyısında bulunan Bender Büşir ve Bender Abbas şehirlerinde asker bulundurduğunun üzerinde durmuştur.^[25] Bölgede bulunan itilafları giderebilmek için Osmanlı Devleti ve İngiltere, Basra Vilayeti ve çevresindeki petrol kuyuları üzerinden hâkimiyet alanları belirlemeye çalışmışlardır. Basra Vilayetinin; Umm Kasr, Safvan ve Cebel-i Sanam Osmanlı sınırları içerisinde sayılırken; Es Safa, El Garaa, El Haba, Ubra ve Antaa petrol kuyuları ise İngiltere denetimindeki Kuveyt sınırları içerisinde bırakılmıştır. Sözleşmenin bir diğer maddesiyle Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin demiryolu hattı, liman ve diğer tesislerin kullanımının yapılacak bir anlaşma ile belirlenmesine çalışılarak Demiryolu-Liman çıkmasını aşmaya çalışmışlardır.^[26]

1914 yılı mayısında ise hem İngiltere hem Dünya siyaseti açısından petrolün önemini artıran bir başka gelişme yaşanmıştır. Serbest girişimci William D'arcy tarafından İran Şahından alınan İran'da petrol arama imtiyazı İngiliz Bahriyesi ve Entelicens Servis adına %56'sının satın alınmıştır. Bu kararın Avam Kamarasına onaylatması ile İngiltere, İran özelinde ve dünya genelinde hatırı sayılır bir aktör haline gelmiştir.^[27]

Yaşanan bu yeni gelişme ise Basra Vilayeti üzerine hâkimiyet kurma mücadelesini daha da artırmıştır. Petrol kuyuları ve demiryolları politikası üzerinden Almanya ile İngiltere arasında 19 Mart 1914 tarihinde yapılan bir anlaşmayla petrol arama ve işletme imtiyazları TPC'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan bu anlaşmaya göre şirketin hisseleri %50 D'Arcy Gruba, %25 Deutsche Bank'a ve kalan %25'i Anglo-Saxon Petroleum Company yani R-DSC'e verilmek üzere dağıtılmıştır. Osmanlı Devleti ise İngiltere ile Almaya arasında varılan bu mutabakatı 28 Haziran

^[24] Paul Rohrbach, *Saltanat Hattı Bağdat Demiryolu*, Oktay Bozan (sad.), Çizgi Kitap Evi 2021, s. 64-65.

^[25] Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914 Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması*, 2. Cilt (1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 90-91.

^[26] Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914 Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması*, 2. Cilt (1913-1914), s. 106.

^[27] Cedid, *Petrol Emperyalizmi*, s. 15-16.

1914 tarihinde çıkarılan bir ferman bu şirkete devretmiştir. Ancak bu ferman Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından onaylanamamıştır.^[28] Bu anlaşma fermanından kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından 23 Kasım 1915 tarihinde APOC'e yazılan mektup ile 19 Mart 1914 tarihinde yapılan anlaşmanın artık hükümsüz olduğu ve itilafı olan petrol bölgelerinin Türk Devleti sınırlarında çözümsüz olarak kaldığı bildirilmiştir.^[29]

4. I. DÜNYA SAVAŞI VE ORTA DOĞU

Henüz I. Dünya Savaşı'nın ateşi harlanmamışken Batılı ülkelerin birçoğu rakipleri hakkında kendi pozisyonuna katkı sağlayacak tedbirleri almaya başlamıştır. Bu kapsamda Alman Devleti'nin bürokratları ve Alman Genelkurmayının ortak çalışmasının bir ürünü olan *Revolutionierunsprogramm* ismini verdikleri programla gerek kıta Avrupa'sı ve gerekse dünyanın geri kalan bölgelerinde, İngiltere ve Rusya'yı sıkıştırmak amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Bu programın en büyük ayaklarından birisini oluşturan İslam coğrafyası, Almanya için hayati öneme sahiptir. Çünkü rakibi olan İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sömürgesi altında milyonlarca Müslümanın olduğu gerçeği yadsınamaz bir gerçek olduğundan bu toplulukları sömürgeci devletlere karşı ayaklandırmak hedefindeydi. Alman Devleti bu amaç kapsamında, bölgede uzun yıllar seyahatler ve arkeolojik çalışmalar yapan Max Von Oppenheim'in deneyim ve tecrübelerinden yararlanmışır.^[30]

Max Von Oppenheim'in Ekim 1914 yılında hazırladığı raporda “*Türkiye'nin Savaşması*” alt başlığında Almanya'nın kıta Avrupa'sındaki savaş halinin rahatlaması ve İngiltere'nin dikkatini farklı alanlara çekilmesi için yapılacak şeyin Türklerin bol malzeme ve para ile desteklenerek savaşa sokulmasının gerektiğini savunmaktadır. Türklerin savaşa girmesi ile İngiltere'nin Hindistan'a giden yegâne yolu olan Süveyş Kanalı'na yapacakları saldırılar ile İngiltere, kıta Avrupa'sında kullanacakları asker ve mühimmatını bu yolun güvenliğini sağlamak için bölmek zorunda kalacaktı. Üstelik Müslüman coğrafyasında etkinliği olan Türkler, Hindistan'da İngilizlere; Kafkaslarda ise Ruslara karşı ayaklanmalar çıkarabileceklerdir. Böylece Almanlar, Avrupada Fransa ile kara savaşlarında baş başa kalarak galibiyeti garantileyecekti. Ayrıca İngilizler bölünmüş güç dağılımıyla, Almanlar ile savaşmanın zorluğundan dolayı savaşa daha fazla devam edemeyerek Alman çıkarlarına uygun bir barış anlaşması imzalamasının muhtemel olduğu düşünülmektedir.^[31]

[28] Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914 Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması*, 2. Cilt (1913-1914), s. 257-258.

[29] UK FO 608/97-0038./s.33.

[30] Kadir Kon, “Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 53 (2011/1), 2012, s. 212.

[31] Kon, “Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, s. 232-233.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması Arap halkının ağırlıkta olduğu Orta Doğu'da takip edilen politikaları daha da karmaşık hale getirmiştir. Osmanlı Devleti'ne tabi olan Arap halkı kendisini İngiltere'ye yakın görürken; Osmanlı Devleti'nin, Almanlar tarafında savaşa girmesi bölgenin jeopolitiğini tamamen bozmuştur. İngilizlerin bölgede yaşayacağı sorunların başında ise bir şekilde Kızıldeniz'in trafiğe kapatılması ve İngiliz denetiminde Basra Körfezi kıyısında faaliyet gösteren APO-C'e karşı yapılacak herhangi bir askeri harekât gerçekleştirilmesi gelmektedir.^[32]

Orta Doğu üzerine yapılan planlar İngiltere'yi yeni önlemler almaya itmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri içerisinde yer almasının ardından "cihad" ilan etmesi Müslüman toplumlarda isyanlara dönüşebilmesi düşüncesi İngilizleri telaşlandırmıştır. İngilizler kendilerine karşı İslam coğrafyasında ilan edilecek başkaldırıcıyı bertaraf edebilmek için iki askeri plan hazırlamıştır. Bunlardan ilki, Osmanlı merkezi İstanbul'a yakın Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Osmanlı Devleti'ni savaş dışına itebilmektir. İkinci olarak da imparatorluğun iki asri unsuru olan Türkler ve Arapların bağlantısını kopararak cihad fikrinin Arap toplumuna sirayet etmesini engelleyecek olan Mersin veya İskenderun'dan bir çıkarma yapmaktır. İngiltere'nin uzun yıllar Orta Doğu'da çalışmış uzmanları Sykes, Lawrance ve Bayan Gertrude Bell gibi isimler savaşın Orta Doğu'da şekilleneceği fikrinde birleşmiştir. Özellikle Sykes ve Lawrence başta olmak üzere Mısır ve Süveyş Kanalı'nın güvenliği ve Müslüman toplulukların ayaklanmasını önlemek için İskenderun'dan bir harekât yapılmasını önermişlerdir. Bayan Bell ise; Türklerin, Almanlar ile anlaşma yapmasıyla İbn Suud, Kuveyt Emir ve Arap milliyetçilerinin İngilizler tarafından desteklenmesini ve Osmanlı Devleti'ne bir cephe açılacaksa bu cephenin Çanakkale yerine Irak'tan açılarak Bağdat'a yönelik olması gerektiğini savunmaktaydı. Tüm bu önerilere rağmen dönemin İngiltere Denizcilik Bakanı Winston Churchill'in desteği ile harekâtın Gelibolu'ya yapılmasına karar verilmiştir.^[33]

Osmanlı Devleti'nin savaşa devam edebilmesi Almanya ile arasındaki bağlantının kopmamasına bağlıydı. Ancak bu misyonu üstlenen Bulgaristan'ın 1918 yılı itibari ile artık Almanyadan mali ve askeri yardım alamaması bu bağın uzun süre devam etmeyeceğini göstermekteydi. Üstelik Yunanistan 1917 yılında İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmış ve bu sayede İtilaf Devletleri zaten savaştan bıkmış, kötü durumda olan Bulgar ordusunu 14 Eylül 1918 tarihinde Vardar'dan yaptığı taarruz ile savaş dışı etmeyi başarmıştı. Bu durum Osmanlı Devleti için savaşın sonu anlamı gelmekteydi. Bu bağın kopmasının akabinde Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 yılında Mondros Mütarekesini imzalayarak savaştan çekilmiştir.^[34]

^[32] George Antonius, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 109.

^[33] James Barr, *Kırmızı Çizgi-Paylaşamayan Toprakların Yakın Tarihi*, Ekin Can Göksoy (çev.) Pegasus Yayınları, İstanbul 2020, s. 24-25.; Taha Niyazi Karaca, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap S. Baskı, İstanbul 2021, s. 208-209.

^[34] Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1988*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s.141.

5. İNGİLTERE’NİN PETROL POLİTİKASI VE ORTA DOĞU

I. Dünya Savaşı ile birlikte başta Avrupa ülkeleri olmak üzere petrol kullanımı fazla olan ülkelerde yoğun bir talep yığılması meydana getirmiştir. Avrupalı müttefikler çoğunluğu ABD olmak üzere dış alımlar ile petrol gereksinimini karşılama yoluna giderken üretimin artan talebi karşılaması, hızlı fiyat artışlarına neden olmuştur. 1917 yılı itibari ile dünya petrol üretiminin %67’sini karşılayan ABD, gerek ülke içi ihtiyaçlar gerekse savaşan tarafların taleplerinin artması nedeniyle Meksika gibi ülkelere petrol ithal etmeye başlamıştır. Durum vahameti karşısında ABD Başkanı Wilson ülke genelinde petrol üreticileri üzerinde Mark Requa tarafından idare edilen Yakıt İdaresi kurumuyla petrol hareketliliğini kontrol altına çalışmıştır.^[35]

Savaşın son bulmasının ardından petrol tüm ülkeler için vazgeçilmez hale gelmişti. Bu durum karşısında devlet idaresi oluşturmak gerektiği gerçeği İngiliz idareciler tarafından kavranmış ve dünya üzerinde nerede petrol varsa söz sahibi olmak için çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda savaş sonrası kazanımlar açısından Osmanlı Devleti’nde kopardığı özellikle Mezopotamya coğrafyasının önemi katlanarak artmıştır.

İngiltere’nin sadece kendi başına yıllık petrol ihtiyacının 6 milyon tondur. Ayrıca İngiltere’nin ileriki dönemlerde dominyonları ile birlikte yıllık petrol ihtiyacının 10 bin ton bulması muhtemel görünmektedir. Bunun yanı sıra İngiltere’nin önemli bir petrol tedarikçisi olan ABD’de tüketimin üretimin üzerine çıkmıştı. Bu nedenle Meksika’dan petrol ithal eden ABD’nin artık İngiltere’ye petrol veremeyeceği gerçeği İngilizler açısından ileride yaşanabilecek bir talep sıkıntısının belirtisi olarak görülmektedir.^[36]

İngiltere petrol denkleminde acil çözümler üretmesi gerekmedi. Bunun için halen devam eden İran bölgesindeki İngiliz çıkarlarının yanına Mezopotamya petrol bölgelerini eklemek kaçınılmaz hale gelmiştir.^[37] Bu durum karşısında İran üzerinde yapılan tetkiklerde petrol varlığı bilinmekle birlikte bölge genelinde daha kapsamlı jeolojik araştırmalar yapılmalıydı. Mezopotamya ise genel olarak araştırılmamış olmasına rağmen Mezopotamya’nın İran sınırına yakın bölgelerde petrolün varlığı tahmin edilmekteydi. Mezopotamya’nın kuzeyinde Musul Vilayetinin Dicle Nehri boyunca az miktarda petrol çıkarılmaktaydı. Mezopotamya’nın güneyinde ise Basra Körfezi’ne kadar olan yer yer petrolün çıkarıldığı alanlar vardı.^[38]

^[35] Daniel Yergin, *Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Kamuran Tuncay (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995, s. 201.

^[36] UK FO 608/97-0038. s. 10-11; "Britanya İmparatorluğu’nda petrol durumu. Amiral Sir Edmund Slade (N.I.D. 14074) Temmuz 1918 İmparatorluk Savaş Kabinisi için Amirallik Notu".

^[37] UK FO 608/97-0038. s. 12-13.

^[38] UK FO 608/97-0038. s. 14.

Milletler Cemiyetinin 22. Maddesi kapsamında Osmanlı Devleti'nden ayrılan ulusların belirlenen sınırlar içerisinde kendilerini yönetebilecek düzeye gelene kadar Batılı devletlerin idaresine verilmesi kararı alınmıştır. Bu kapsamda 1920 Nisan ayında yapılan San Remo Konferansı akabinde Basra, Bağdat ve Musul Vilayetlerinden oluşan Irak, İngiltere mandası altına verilmiştir. Irakta kurulan İngiliz Yüksek Komiserliği görevine ise Hindistan'da uzun yıllar çalışan Yüzbaşı Arnold Wilson getirilmiştir.^[39] Mezopotamya'da siyasi varlığını kabul ettiren İngilizler hızla bölgenin yeraltı zenginliklerini araştırmaya başlamıştır.

Petrol arama çalışmalarına başlayan İngilizler Mezopotamya'da petrol kuyuları işletilen Musul ile Mandali arasındaki bölüm odaklanmıştır. Buradaki petrolün Dicle vadisi boyunca Hamma Ali, Kaiyara ve Fethah geçidinden güneye doğru gittiği düşünülmektedir. Bu bölge içerisinde özellikle Kerkük, Tuzhurmatu, Küfri ve Kızıl Robot'ta petrol sızıntısı gözle görülebilir bir düzeydedir. Ancak bölgenin Basra Körfezi'ne uzak olması nedeni ile petrol işletmeciliği gelişmemiştir.^[40] Mandali'nin 15 mil kadar kuzeyinde yer alan Naft Khaneh bölgesinde petrolün varlığı bilinmekteydi. 1914 yılı öncesinde Türk sınırları içerisinde olan bölge savaş sonrasında, APOC'nin petrol arama imtiyazı alanı içerisine dâhil edilmiştir.^[41] Diğer bir petrol bölgesi olan Luristan ve Pusht-i Kuh arası ise birçok noktadan petrol çıkarılmaktaydı. Ayrıca bu bölge Basra Körfezi'ne yakınlığı ile petrolün nakli konusunda avantaj sağlamaktaydı.^[42] Son olarak ise Arabistan ve Baktiyari bölgesi alanında petrol çıkarılan alanların varlığı bilinmekle birlikte bu alan da APOC'nin çalışma alanı içerisindeydi.^[43] Petrol sahalarının güney bölümünü ise; Basra Körfezi kıyıları ve İran Platosunun güney kısımları olarak ikiye bölmek mümkündür. Basra kıyılarında hâlihazırda çıkarılan petrolün nakli de gayet kolaydır. Buna rağmen İran Platosunun güney kısmından çıkarılan petrol ise hem daha zahmetli çıkarılmakta hem de nakli zor yapılmaktaydı. Tüm bu petrol sahalarının yanı sıra bir de Fırat Vadisi boyunca çıkarılan ancak çok eski kuyulara sahip olan alan da vardı. Özellikle Hit ve Ramadieh bu alanların başında gelmektedir. Ayrıca Bağdat'a 70 mil kadar mesafede Fırat Nehri havzası içerisinde petrol çıktığı bilinmektedir.^[44]

Mezopotamya kuzey kısmında bilinen üretim yerlerinin başında Mezopotamya'nın İran sınırında bulunan Mandali bölgesinin kuzeyinde bulunan Naft Khaneh gelmektedir. Ancak bu bölgelerin geniş ve yüksek platolarla çevrilmiş olması petrolün elde edilmesi kadar sağlıklı bir şekilde rafine edilecek bölgelere nakli ko-

^[39] İsmail Şahin, Cemile Şahin, Samet Yüce, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 8/15, Kış 2014, s. 117-118.

^[40] UK FO 608/97-0038. s. 16.

^[41] UK FO 608/97-0038/s. 17.

^[42] UK FO 608/97-0038/ s. 18.

^[43] UK FO 608/97-0038/s. 19.

^[44] UK FO 608/97-0038/s. 21.

nusunu da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla petrol sahaları üçe bölünerek düşünülmelidir;

1. Musul ile İran sınırında bulunan Mandali'ye kadar olan bölüm;
2. İran'ın kuzeybatısında bulunan Luristan bölgesi ile Pusht-i Kuh arasındaki bölge;
3. İran'ın güney batısında yer alan Baktiyari bölgesi ile Arabistan arasında kalan bölge olarak değerlendirilmelidir.^[45]

Dünya petrol piyasasının %3'ünden daha az olan payını artırmak isteyen İngilizler savaş sonrası Mezopotamya analizini hızla yaparak şirketler eliyle dünya petrol piyasasına hakim olmaya çalışmıştır. Bu kapsamda R-DSC'nin, İngiliz denetimindeki Mezopotamya petrollerinden pay alması ve bu sayede şirkette söz sahibi olmak birincil önceliklidir. İngilizler R-DSC ve APOC'nin Mezopotamya'daki petrol-lerin ortak bir şekilde çıkartılarak Fransa idaresi altında bulunan bölgelerden Akdeniz'e iletilmesini için çalışmalar yapılmıştır. Bunun gerçekleşmesi için ilk olarak İngiltere ve Fransa arasında bir anlaşma yapılması gerekmekteydi. İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı bu anlaşmaya taraftar olmaması nedeni anlaşma geçmemiştir. Ayrıca Başbakan, Savaş Ofisine Mezopotamya'daki İngiliz nüfuz alanlarında petrol araştırılması ve bu alanlardan petrolün büyük limanlara aktarılması için yapılması gereken petrol boru hatlarının ve demiryollarının güzergâhlarının tespit edilmesi için kapsamlı bir çalışma yapılmasını istemiştir. Başbakan, Mezopotamya'daki petrol alanlarının herhangi bir şirketten ziyade İngiliz Devleti'nin menfaatlerine çalışmasını arzu etmekteydi.^[46]

Bölgedeki petrolün uluslararası ticarete arzı amacı ile iki rota göze çarpmaktadır. Birincisi güneye boru hatları ile indirilen petrolün Şattülarap'ta gemilere yüklenmesidir. Ancak bu durumun önündeki en büyük engel Şattülarap'a yaklaşabilecek büyük gemilerin sığ deniz seviyesi nedeniyle kapasitesinin sadece %60'nın yüklenebilmesidir. Petrolün arzının bir diğer rotası ise son noktasının Akdeniz'e çıktığı bir boru hattı veya demiryoludur. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak son noktasının İskenderun veya Beyrut olduğu ve Bağdat-Halep arasındaki uygun durumuyla Bağdat Demiryoludur. Bu rota yapılı durumu nedeni ile akla en uygun olanıdır. Bu rotanın yanı sıra Fırat Vadisini takip edecek hat ile Akdeniz'e ulaşması rotanın önemini artıracaktır. Bunların yanı sıra çözü takip eden ve Hayfa'ya çıkan bir hat da düşünülmüşse de bu hattın güvenliği ve su ikmalinin zorluğu nedeni ile benimsenmemiştir.^[47]

^[45] UK FO 608/97-0038/s. 15-16.

^[46] The National Archives, Kew, Iraq, 1914-1974: Selected files from series UK T 161/738, s. 8-9.

^[47] UK FO 608/97-0038/s. 26-27.

İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Yarbay A. Wilson 13 Mart tarihinde Hindistan Ofisine yazdığı raporunda “*Petrol İmtiyazları Mezopotamya Geleceği*” başlıklı yazısında savaş sonrası petrol politikaları hakkında bilgiler vermektedir. APOC tarafından bölgede temsil edilen İngilizlerin petrolün Akdeniz'e taşınabilmesi için demiryolu ve petrol boru hattı döşenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu hattın Basra Körfezi'ne bağlanmasıyla Basra'dan Akdeniz'e kadar sorunsuz bir petrol arzı gerçekleşeceğini savunmuştur.^[48]

6. SAVAŞ SONRASI ORTA DOĞU PETROLÜ VE MÜTTEFİKLERİN ANLAŞMA ÇABALARI

15 Mart 1919 tarihinde Mr. Forbes Adam, Sir A. Hirtzel ve Sir L. Malet tarafından kaleme alınan “İran ve Mezopotamya Petrol Sahaları” başlıklı yazıda, İngiltere'nin petrol ihtiyaçları açısından İran ve Mezopotamya petrolerinin önemi üzerinde durulmuştur. Yazıda bu bölgelerde eskiden kalma Alman ve Türk imtiyazlarının yanı sıra Fransızların ve Amerikalıların çıkar elde etmek için çalıştıkları belirtilmektedir. Özellikle gelişen teknoloji ile birlikte her alanda kömürün yerini almakta olan petrolün çıkartıldığı alanlar artık savaş sonrası dönemin en önemli ganimeti haline gelmiştir. Bu nedenle İran ve Mezopotamya'da elde edilen petrolün İngiltere'ye ulaşabilmesi için ulaşım hatlarının önemle ve titizlikle hesaplanması gerekmektedir. Bunun için ise, elde edilen petrolün boru hatları ile İngiliz denetiminde bir limana ulaşması gerekmekte olduğu yazıda önemle vurgulanmaktadır.^[49]

Times Gazetesinin 24 Temmuz 1920 tarihli nüshasında “*Anglo-French Oil Supplies*” başlıklı yazı ile İngiltere ve Fransa arasında Mezopotamya bölgesindeki petrolün bölüşülmesi müzakereleri hakkında bilgiler vermektedir. İngiltere Hükümeti adına Sir Joh Codman ve Fransa Hükümeti adına M. Phillippe Berthelot tarafından imzalana mutabakat muhtırası ile savaş sonrası petrol alanları paylaşımı her iki hükümet başbakanı tarafından 24 Nisan 1920 tarihinde onaylanmıştır. Bu mutabakata göre; İngiltere Hükümeti, Mezopotamya'dan çıkarılacak petrolün ham petrol temel alınarak %25'ni Fransa Hükümeti'ne bırakmaktadır. Ayrıca İngilizlerin, APOC tarafından tedarik ettiği petrolün Mezopotamya üzerinden Akdeniz'e ulaştırmak için yapacağı petrol boru hattının ve demiryollarının Fransa mandası altındaki topraklardan geçmesine izin verecektir. Yine bu alanlar dâhilinde bir limana ulaştırılan petrolden Fransa Hükümeti gerekli yüzdelik hakkını APOC ile yapacakları görüşmelerle alacaktır. Bu amaç ile yapılacak olan demiryolları ve boru hatlarının yapımı için ithal edilecek olan malzeme ve ekipmanlar, Fransız mandası altındaki topraklardan vergilerden muaf tutularak taşınacaktır. Ayrıca anlaşmaya göre İngiliz denetimindeki arazilerde Fransız müteşebbislere, Fransa deneti-

^[48] UK FO 608/97-0038. s. 5-7.

^[49] UK FO 608/97-0038. s. 1-2.

mindeki arazilerde ise İngiliz müteşebbislere petrol arama konusunda ortak hak tanınacaktır.^[50]

Petrol artık Fransızlar açısından da önemli bir maden kaynağına dönüştüğünden savaş sonrası durumdan payını almanın peşindedir. Bunun en büyük nedeni ise savaş başlamadan önce Fransa'da bulunan motorlu kara ve hava araçları sayısı yaklaşık 300 kadarken, 1918 yılına gelindiğinde toplam 12 bin uçak ve 70 bin yük aracına yükselmiştir. Yüksek sayıda motorlu araca sahip olan Fransa Devleti bu araçların yakıt ikmalini sağlamak açısından petrol politikada değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.^[51] Artık petrolün vazgeçilmez üstünlüğü Fransızlara 1922 tarihinde hızlı adımlar attırmıştır. Yeni hükümeti kuran Başbakan Reymond Poincare, Fransa'nın ünlü sanayicilerinden Albay Ernest Mercier'e petrol konusunda Fransız Hükümeti'ne çalışması teklifinde bulunmuştur. Bu teklifi kabul eden Albay Compagnie, Française des Petroles (CFP) kurmuş ve Fransa Devleti artık bu şirket aracılığı ile temsil edilmeye başlamıştır.^[52]

İtilaf Devletleri'ne savaş boyunca gerek maddi ve gerekse manevi olarak desteğini esirgemeyen ABD bir anda savaş sonrası paylaşım nedeni ile dışlanmış hissine kapılmıştır. 1920 San Remo Anlaşması ile İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden kopardıkları alanları ve yer altı zenginliklerini paylaşmaları ABD'li petrol şirketi SOC başta olmak üzere ABD'li makamlar nezdine kınanmıştır.^[53]

7. İNGİLTERE VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN PETROL ÇIKMAZI

ABD'nin I. Dünya Savaşı sonrasında dünya petrol arzının %80'ini kontrol ediyor olması İngiltere'yi acil önlemler almaya itmiştir. Bu amaçla İngiltere küresel ölçekli bir petrol şirketini kontrol altına almak için çalışmalar yapılmış ancak R-DSC ile yapılan görüşmelerde herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Üstelik bir de İngiltere ve Fransa arasında yapılan Anglo-French Antlaşması'nın askıya alınması bu durumu daha da zor hale sokmuştur.^[54]

İngilizlerin petrol sahalarında gücünü artırması için takip ettikleri politikalar zaman zaman İngiltere ile ABD arasında iplerin gerilmesine neden olmuştur. Bu kapsamda dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile ABD'nin Londra Büyükelçisi arasında zaman zaman sertlik seviyesi yüksek görüşmeler yapılmıştır.

^[50] *The Times* "Anglo-French Oil Supplies.", 24 Temmuz 1920, s.11.

^[51] Yunus Emre Tekinsoy, "Mir Yakup Mehdiyev'e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azerbaycan Petrolleri", *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Kastamonu 12-14 Mayıs 2016, s. 239.

^[52] Yergin, *Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 216.

^[53] Yergin, *Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 223.

^[54] UK T 161/738, s. 7.

12 Mayıs 1920 tarihinde ABD Londra Büyükelçisi John William Davis, İngiltere Başbakanına hitaben yazdığı mektupta; Mezopotamya ve Filistin bölgesinin İngiliz idaresine bırakılmasında ABD'nin desteğini alan İngiltere'nin, bu bölgelerden çıkartılan petrolde Amerikan şirketler eşit şartlar sağlamadığını savunmuştur. Büyükelçiye, İngiliz Hükümeti'nin bu bölgelerdeki petrolü sadece İngiliz şirketlerine çıkar sağlamak amacı ile çalışmalar yürüttüğünü, bu kapsamda petrolün liman bölgelerine taşınmasında kullanılacak petrol boru hatları, demiryolları ve rafinerilerin inşası için gizli çalışmalar yapmakta olduğunu müttefiklik ruhuna yakışmadığını beyan etmiştir. Ayrıca Büyükelçi, I. Dünya Savaşı sonrasında Paris'te yapılan barış görüşmelerinde alınan kararlara tüm devletlerin uyması gerektiğini savunmaktadır. Üstelik Büyükelçi, bu görüşmelerde İngiliz Dışişleri Bakanın vermiş olduğu taahhütler de bu yönde olduğunu hatırlatmaktadır. Mevcut durumda müttefik devletlerin işgali altında olan veya Milletler Cemiyeti kararıyla manda yönetimi altına alınan bölgelerde sadece mandacı devletlerin şirketlerine öncelik sağlamasının, ABD'li şirketlerin ve girişimcilerin dezavantajlı duruma düşeceğini Büyükelçi tarafından vurgulanmıştır. Büyükelçi, ABD'nin savaş sonrası kazanımlarını bu yönde müttefikleri ile paylaştığını dile getirerek, savaş öncesinde Osmanlı toprakları almış oldukları imtiyazları bu kapsamda devam ettirmediği örneğini vermiştir.^[55]

John William David 28 Temmuz 1920 günü İngiltere Başbakanına I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan petrol pazarlığı anlaşmaları çerçevesinde bir mektup daha yazmıştır. Bu mektuba göre; İngiltere ve Fransa Hükümetlerinin aralarında yaptıkları anlaşma ve çalışmalar ile manda yönetimi altına aldıkları topraklarda petrol arama ve transfer etme konularında mutabık kaldıklarının ABD tarafından öğrenildiğini dile getirmiştir. Büyükelçi bu durumun ABD'nin bölgeden dışlanmaya çalışıldığı imajı yarattığına değinmektedir. Ayrıca, İngiltere Hükümeti'nin Doğu ve Yakın Doğu bölgelerinde takip etmekte olduğu politikaların ABD'ye de bildirilmesini istemektedir.^[56] Bölgeden dışlatıldığı düşüncesi ile ABD Kongresi 1920 yılında İngiltere ve Fransa devletlerine misilleme yapmak için "*Maden Kaynakları Kiralama Yasası*" çıkarmıştır. Bu yasa ile ABD'li girişimciler ikinci ülkelerde maden arama amacıyla toprak kiralamak için anlaşmalar yapabilecekti.^[57]

9 Ağustos 1920 tarihinde İngiltere Hükümeti adına Lord Curzon, ABD'nin Londra Büyükelçisine konu ile ilgili olarak cevap vermiştir. Bu cevaba göre; Curzon, Büyükelçinin ima ettiği gibi Mezopotamya bölgesinde petrol transferi amacı ile yapılan herhangi bir demiryolu veya petrol boru hattının olmadığı üzerinde durmaktadır. Üstelik bu bölgede çıkarılan petrolü kullanılabilir hale getirmek amacı ile yapılan rafinerilere değinen Büyükelçiye henüz İngiltere işgali altındaki

^[55] UK T 161/738, s. 16-17.

^[56] UK T 161/738, s. 18.

^[57] Yergin, *Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 223.

Mezopotamya topraklarında yapılmış bir rafineri olmadığını ve bölgeden çıkarılan petrolün APOC'e ait olan küçük bir rafineride işlem gördüğünü belirtmiştir. Curzon; Basra, Bağdat ve Musul bölgesinde petrol kuyularının açıldığı söylentilerinin de doğruyu yansıtmadığını vurgulamıştır. Söz konusu kuyular Osmanlı Devleti zamanında açıldığı üzerinde duran Curzon, bu kuyuların I. Dünya Savaş sırasında İngiliz ordusunun Mezopotamya operasyonlarında kullanmak için tüm masrafları İngiliz ordusuna ait olmak üzere orduya tahsis edildiğini dile getirmiştir. Demiryolları konusunda ise Curzon, Büyükelçi tarafından iddia edilen demiryollarının I. Dünya Savaşı boyunca İngiliz askerlerinin sevki amacı ile yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca Curzon, ABD Büyükelçisinin Mezopotamya'da İngilizlerin tek taraflı olarak münhasır bölge ilan edip diğer devletlere burada ticaret yapmasını yasaklayacağı düşüncesinin ise doğruyu yansıtmadığını ısrarla vurgulamıştır.^[58]

İngiliz Hükümeti'nin dünya petrol piyasasının sadece %4'ünü kontrol ederken ABD'nin piyasasının %80'ini domine etmekte olduğunu belirten Curzon, ABD'nin özellikle Meksika'da petrol operasyonunun neredeyse tamamını kontrol ederken diğer ülkelere bağlı şirketlerin bölgeye girmesine izin vermediğinin altını çizmiştir. Oranlar bu denli ortada iken İngiltere'nin dünya petrol piyasasının dengesini lehine bozduğu iddiasının tamamen asılsız olduğunu belirten Curzon, ABD'nin Amerika kıtasında veya okyanus üzerinde bazı bölgelerde İngiliz şirketlerinin kazanmış olduğu petrol imtiyazlarını iptal ettirdiğini ABD Büyükelçisine hatırlatmaktadır. Curzon, İngiltere mandası yönetimi altına alınan bölgeler ve bu bölgelerin geliştirilmesi hakkında Milletler Cemiyeti'nin belirlediği kurallar çerçevesinde hareket edildiğini belirtmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı, Mezopotamya'da hiçbir devletlerin ticari faaliyetlerine mani olunmadığını belirterek ABD Büyükelçisine karşı İngiltere'nin haklılığını ortaya koymaya çalışmıştır.^[59]

Büyükelçinin, Fransa ile İngiltere arasında ABD'yi dışlayan bir ittifak içinde olduğu iddiası üzerine ise Curzon, savaş sonrasında Musul da dâhil olmak üzere Mezopotamya petrollerinin bölgede kurulacak olan Arap Devleti'ne bırakıldığını belirtmiştir. Ayrıca Fransa Hükümeti de Musul konusunda bölgenin İngiliz mandası altında olacak Arap Devleti'ne bırakılması konusunda İngiltere ile anlaşmış olduğu vurgulanmıştır. Curzon, Fransa'nın bu anlaşma karşılığında TPC'den %25 pay alacak ancak buna karşılık çıkarılan petrolün Akdeniz'e sevki için Fransa mandası yönetimi altındaki Suriye bölgelerinden geçişine ve gerekli tesislerin sağlanmasına kolaylık sağlayacağı belirtmiştir.^[60] Konu hakkında ayrıntılı bir bilgilendirme yapan Lord Curzon İngilizleri bölgedeki çıkarlarından kolay kolay vazgeçmeyeceğini göstermeye çalışmıştır.

^[58] UK T 161/738, s. 18-19.

^[59] UK T 161/738, s. 19-20.

^[60] UK T 161/738, s. 21.

Büyükelçi ve Lord Curzon arasındaki yazışma böyle devam ederken ABD Büyükelçisi 6 Aralık 1920 günü ABD Dışişleri Bakanı Bainbridge Colby'nin 20 Kasım 1920 tarihli gönderisini Lord Curzon'a iletmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Colby bu gönderisinde Curzon'a, Büyükelçi ile arasında geçen yazışmalardan haberdar olduğunu bildirdikten sonra İngiliz Hükümeti'nin Mezopotamya bölgesinde yapılacak olan petrol aramalarının tüm ülkeler için eşit hakların sağlayacak olmasının ABD Hükümeti tarafından memnuniyetle karşılandığını bildirmiştir. Ayrıca bölgedeki petrol kuyularının masrafları ordu tarafından karşılanmak şartı ile İngiliz ordusuna tahsis edildiğini ve savaş sırasında askeri amaç için kullanıldığını belirten Lord Curzon'a savaş sonrasında bölgenin petrol araştırılmasına ABD'li şirketlerinde katılmasının ittifak ruhuna yakışır bir adım olacağını bildirmiştir.^[61]

ABD'li Bakan, Lord Curzon'a Mezopotamya'da varlığı bilinen petrol sahalarının İngiltere tarafından münhasır ticari alan ilan edilmesi durumunda İngiltere ve ABD şirketleri arasında problemlere neden olacağını belirtmiştir. Colby, San Remo Anlaşması'nda, I. Dünya Savaşı'nı kazanan ülkelerin kaybeden ülkelere aldıkları topraklar veya manda yönetimlerinde, petrol sahalarında araştırma yapılması haklarını galip tarafın tamamına verildiği üzerinde durmuştur. Buna göre ABD'li yatırımcıların savaş galibi ülkelere olması nedeniyle petrol arama çıkarma faaliyetlerine katılma hakkının diğer galip ülkeler ile eşit seviyede temsil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak Colby, İngiliz Hükümeti'nin bu anlaşmanın gereğini kendi idaresi altında olan topraklarda sadece İngiliz şirketlerinin faaliyet yürütmesi şeklinde yorumladığını dile getirmektedir. Son olarak da Lord Curzon'un dünya petrol piyasasının %80'ini ABD'li kuruluşların piyasaya hükmettiği tezine karşı Colby, bunun temelsiz bir ifade olduğunu belirtmiştir. Zira bu oran ancak %12'ye tekabül etmekte olduğunu ortaya koyan Colby, bu abartılı rakamın içerisinde henüz herhangi bir petrol çıkarma faaliyeti yürütülmeyen ve sadece teknik çalışmalar ile petrol varlığı kabul edilen arazilerin de hesaplanmasının yanlış olduğunu belirtmektedir. ABD'li Bakan, tüm paydaşları ile birlikte elde ettiği petrol üretiminin kendi iç arzını karşılamaktan uzak olduğunu, bu neden ile ABD'nin tüm petrol arazilerinde I. Dünya Savaşı'nı kazanan ülkeler statüsünde çalışmalarda bulunabileceğini, aynı ölçüde diğer savaş kazanan ülkelerinde ABD kontrolü altındaki bölgelerde petrol arama faaliyetinde bulunmakta özgür olduğuna değinmektedir.^[62]

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon da ABD'li Bakan'a konu hakkında cevaplar vermiştir. Curzon, ABD'li Bakanın San Remo Petrol anlaşmasında bazı hükümlerinin yanlış anlaşıldığını dile getirmiştir. İngiltere'nin savaş sonrası elde ettiği kazanımlarının müttefikleri ile ortak hareket ederek kullandığını belirten Curzon, Mezopotamya bölgesinde Fransa ile birlikte yaptıkları çalışmaları örnek

^[61] UK T 161/738, s. 22.

^[62] UK T 161/738, s. 24-25.

göstermiştir. Ayrıca Lord Curzon savaş öncesi dönemlerde Osmanlı Hükümeti tarafından TPC'ye bölgedeki petrol arama imtiyazının verildiğini ve savaş sonrasında yapılan Sevr Anlaşması'nın 311 ve 312. maddelerinde* bu durumun belirlendiğini dile getirmiştir. Curzon bölgede petrol arama tarihçesini kısaca özetleyerek ABD'li bakanı bilgilendirmeye çalışmıştır. Bu tarihçeye göre, savaş öncesinde Sultan II. Abdülhamid tarafından 1888 ve 1889 yıllarında yapılan anlaşmalar çerçevesinde Musul ve Bağdat Vilayetleri olmak üzere bölgenin ikiye ayrılarak 1904 yılında Almanlarla yapılan anlaşma akabinde petrol arama imtiyazının Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verilmişti. Bölgede yaşanan petrol arama karmaşasında 1906 yılında Alman grubu ile İngiliz şirketleri ortaklaşa petrol arama konusunda görüşmelere başlamış ve neticesinde Osmanlı Devleti; petrol arama imtiyazını Alman ve İngiliz şirketleri tarafından kurulan TPC'ye petrol imtiyazı verilmişti. Almanların %25 ile temsil edilmekte olduğu şirketin kesinleşen anlaşması 1914 yılının

* Sevr Anlaşmasınının 311 ve 312. Maddelerinde savaşı kazanan İtilaf Devletleri'nin savaş öncesinde Osmanlı Devleti'nden kazanmış oldukları imtiyazlar savaş sonrasında koruma altına almışlardır: *"Madde 311; Başlıca Düvel-i Müttefikadan birinin idare ve ve vesayetine terk olunmak üzere Türkiye'den fek edilmiş olan arazide 29 teşrinievvel 1914 ten evvel Hükümet-i Osmaniye veya devair-i mahalliye-i Osmaniye canibinden ita edilmiş olan imtiyazın müstefit olan düvel-i müttefika tebaasile düvel-, müttefika grubları ve tebaası tarafından murakabe edilmiş olan şirketlerin hukuk-i meşrua-i müktesebeleri aklakadar devlet tarafından tamamen ipka ve muhafaza edilecektir. Devlet-i mezkure kendilerine evvelce tahsis olunmuş olan teminatı ipka veyahut anlara muadil teminat irae edecektir.*

Maahaza mezkur devlet imtiyazat-ı mezbureden birinin muhafazası menafi-i ammeye mugayir olduğu fikrinde bulunur ise arazi kendi idaresi veya vasayeti altına vazolunacağı tarihten itibaren altı ay zarfında imtiyaz-ı mezkûr işira veyahut tadilini teklif etmek eylemek salahiyetini haiz olacaktır. Bu taktirde sahib-i imtiyaza ahkam-ı atiyeye tevfi kan muhik bir taviz vermek mecbur olacaktır. İş bu tavizin miktarı hakkında tarafeynce birriza ittifaq hasıl olmasza miktar-ı mezkurun tayini üç azadan terekkiub edecek mahkemelerine tevdi olacaktır. Bunların bir azası, imtiyaz bir şirkete ait olduğu taktirde, sahib-i imtiyazın veya ekseriyet-i sermayenin sahibi bulunan kimselere mensup olduğu devlet tarafından ve ikinci aza alakadar arazide icra-yı hüküm ve nüfuz eden devlet cabibinden ve üçcüsünün intihabı da alakadarlar ittifaq edemezlerse iş bu üçcücü aza Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından tayin olunacaktır. Gerek cihet-i hukukiyeyi ve gerek hakkaniyet nazar-ı itibare alarak ita-yı hüküm edecek olan mahkeme takdire tealluk eden kaffe-i nokati da nazarı itibare almaya mecbur olacak ve bu hususta fikra-i atiyede beyan olunan müddetin hitamında kontratosunun şerait-i iktisadiye-i cedideye Tevfik edilerek yeniden kabulü esasını da nazardan dur tutmayacaktır. Eğer imtiyaz ipka edilmiş ise sahib-i imtiyaz işbu maddenin ikinci fıkrasında beyan olunan müddetin hitamında kontratosunun şerait-i iktisadiyeye Tevfik edilmesi talep etmek hakkını haiz olacak ve alakadar devletle oğrudan doğruya itilaf hasıl olamasığı tektirde karar anifüzzikri mahkeme-i hakemiyeye havale olunacaktır."

"Madde 312, Gerek 1913 senesindeki balkan muharebatı neticesinde ve gerek 311 inci maddede beyan olunan arazi müstesna olmak üzere işbu muahede Türkiyeden fek edilmiş olan arazide suret-i katiyede iktisab-ı tasattuf eden devlet 311 inci maddenin birinci fıkrasındabeyan olunan imtiyazın sahib ve alakadarlarına karşı kaffe-i hukuk ve mükellefiyatça, Devlet-i Osmaniye'nin makamına kaim olacak ve bunlara tahsis edilmiş olan tazminat muhafazaa veyahut muadil teminat irae etmege mecbur bulunacaktır. İşbu kaimiyet arazi-i mezkureyi iktisap eden her devlet içi arazinin intikalini tasrih eden muahedenin mevki-i meriyete vaz'ından itibaren haiz-i tesir olacaktır. Mezkur devlet imtiyazı işletmesi ve mukavelatin icra edilmesi hususlarının bila inkıta devamı için tedabi-i lazıma ittihaz eyleyecektir. Maahaza işbu muahede mevki-i icraya vaz olunur olmaz mezkur imtiyazat ve mukavelat mezkur devletler ahkam-ı kanuniesile şeriat-i cedide-i iktisadiyeye bilitiffak Tevfik zımında araziyi iktisap eden devletler ile imtiyazat ve mukavelattan müstefit olanlar arasında müzakerata girişilebilecektir. Altı ay zarfında ittifaq hasıl olmadıği taktirde devlet veya imtiyazattan müstefit olanlar nizaların 311 inci maddede suret-i teşekkülü beyan olunan hakem mahkemesine havale edebileceklridi." Bkz. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi, Tarih Metinleri, Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları), TTK Basimevi, Anlra 1953, s. 348-350.

başında imzalanmıştı.^[63] Akabinde I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile birlikte Almanların elinde bulunan hisselerin İngiliz şirketlerinin eline geçmiştir. Ancak Curzon savaş öncesi yapılan bu anlaşma ve müzakerelerin savaş sonrasında yok sayılması gerçeğin net olarak anlaşılmasını engellediğini ABD'li Bakan'a anlatmaya çalışmıştır. Ayrıca Curzon, savaş sonrasında Almanlardan İngiliz şirketlere geçen hisselerin bölgeden çıkarılacak olan petrolün Akdeniz'e sevki için Fransa mandası altında olan topraklardan geçme şartı ile Fransa'ya ait şirketlere devredildiğine değinmiştir. Lord Curzon, I. Dünya Savaşı'nda galip gelen ülkeler açısından "petrol ve diğer madeni yağlar ve gaz içeren tüm arazilerin" dünya milletleri açısından aranıp bulunduktan sonra geliştirilmesinde eşit şartlarla hareket edilmesi benimsendiğini belirtmektedir. Ayrıca Lord Curzon, ABD Dışişleri Bakanının ülkesine yönelttiği suçlamalara karşın ABD'nin Haiti ve Kosta Rika gibi petrol çıkarılan ülkelerde İngiliz şirketlerinin dışlanmakta olduğunu vurgulamaktadır.^[64] Tüm bu karşılık suçlamalara rağmen İngilizler Amerikalıların dışarıda tutularak bir kazanç sağlayamayacağını anlamıştır.

ABD'li girişimcilerin teknik desteği olmadan Mezopotamya'da sağlıklı bir petrol sanayisinin kurulmasının gecikeceğinin farkına varan İngilizler, özellikle *Bay Yüzde Beş* olarak bilinen Osmanlı tebaasından Caltoz Gülbenyan'ın telkinleri ile ABD'li şirketleri R-DSC ve APOC şirketi ortaklığına dâhil edilmeye karar vermiştir.^[65] Amerikalılar I. Dünya Savaşı'nı kazanan ülkeler bloğunda olması nedeni ile tüm haklardan yararlanarak serbest ticaret politikasının takip edilmesini İngiltere ve Fransa gibi diğer galip ülkelere her platformda bildirmiştir. ABD'nin bu talepleri nedeni ile dönemin İngiltere Hükümeti Bakanlarından Wiston Churchill'in 1922 yılında "*Amerikalılar Irak Petrollerinden pay sahibi olmadıkça Orta Doğu'daki sorunlarımızın sona erdiğini asla göremeyeceğiz*" şeklinde verdiği beyanata olayı özetler biçimdedir. ABD'den gelen bu şiddetli muhalif havayı dağıtabilmek ve müttefik olan devletleri bir çizgiye getirebilmek amacı ile APOC ve TPC gruplarının yöneticisi olan Sir Codman ABD'ye giderek bir uzlaşma zemini hazırlamaya çalışmıştır. Bu görüşmeler sonucunda TPC 23.75'lik hisselerle bölünmüştür.^[66] Böylece TPC, Amerikan SOC, Hollanda Kraliyet Ailesi ve İngiliz ortaklı R-DSC, yine İngiliz Hükümeti adına APOC ve son olarak Fransız CFP olmak üzere %23,75 olmak üzere Irak petrolleri paylaşmıştır. Anlaşmadan arta kalan %5'lik hisse ise her zamanki gibi tarafları masada uzlaştıran Gülbenyan'ın olmuştur.^[67] Böylelikle büyük bir çıkar çatışmasına dönüşmeden Irak petrolleri büyük devletler arasında paylaşılmış ve çatışma ortamı kısa süreliğine son bulmuştur.

[63] UK T 161/738, s. 24-25.

[64] UK T 161/738, s. 26-27.

[65] Yergin, *Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 224.

[66] Barr, *Kırmızı Çizgi-Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi*, s. 162-163.

[67] Cedid, *Petrol Emperyalizmi*, s. 34.

Her iki taraf da anlaşmış gibi görünse de iki taraf da kendi tezleri için Mezopotamya'yı siyasi karaktere bürümeye çalışmaktadır. İngilizler bu kapsamda Arap halkına kendi çıkarlarına hizmet eden ve anayasal bir pencereden toplumun desteğini kazanmış bir Kral devşirerek Irak'taki çıkarlarını güvence altına almaya çalışmaktadır. Bu kapsamda Sömürgeler Bakanı Churchill'in desteğini alan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak'a kral seçtirerek İngilizler rakiplerine göre bir adım öne geçmiştir.^[68] Aynı noktadan yola çıkan Amerikalılar ise savaş öncesi ortaya çıkan Chester Projesi ile Anadolu'da İngilizler ile mücadele eden Ankara Hükümeti'ne yaklaşmaya gayret göstermiştir. Daha önce de İstanbul Hükümeti'ne yapmış olduğu başvuruyu esas alan Chester bu sefer Ankara, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Van, Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ü kapsayan ve yılda en az 100 kilometre demiryolunu yapımını esas alan projeyi Ankara Hükümeti'nin önüne getirmiştir. Bu proje demiryolunun geçtiği noktalarda maden arama imtiyazını da talep etmesi nedeni ile önem arz etmektedir. İstanbul Hükümeti döneminde yapılan teklif Almanların daha önceden almış olduğu imtiyazlar ile çakışması nedeniyle iptal edilmişti. Ancak, savaş sonrasında dönemde İstanbul Hükümeti'nin aksine Ankara Hükümeti konuya sıcak bakmakta olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz Hükümeti ise gerek Osmanlı Hükümeti gerekse Ankara Hükümeti dönemlerinde böyle bir projede taraf olmayacağını açıklanmıştır.^[69] Anadolu'daki savaşın son bulup artık barış görüşmelerinin başladığı sırada Ankara Hükümeti'nin böyle bir politika takip etmesi İngilizlerin başını çektiği Müttefik kanatta bir gedik açmaya yöneliktir.

Times Gazetesi "*Anadolu'nun Geleceği*" başlıklı yazıda, Chester ile yapılan röportaja yer vermiştir. Bu röportajda Chester Anadolu'da ilk olarak Samsun-Sivas arasında demiryolu hattı yapacağını dile getirmiştir. Daha sonra sırası ile Sivas-Ankara, Diyarbakır-Yumurtalık ve Kayseri-Aşkale-Trabzon hatlarını inşa edeceğini belirtmiştir. 15 yıl süre ile inşa planı olan Chester'ın bu bölgelerde imtiyaz haklarını daha önce 21 Nisan 1914 yılında İstanbul Hükümeti'nden aldığını dile getirmiştir.^[70]

Gazetenin aynı nüshasında yer alan "*Musul Petrol Paktı*" başlıklı yazıda ise Lozan'da toplanan konferansta gazeteci Ward Price tarafından İngiliz heyeti başkanı Lord Curzon ve ABD'nin Roma Büyükelçisi Richard Washburn Child arasındaki Musul ve Yakın Doğu'daki İngiliz hegemonyası konularındaki beyanatlara yer verilmiştir. Büyükelçi Child, İngiltere'nin Musul ve Yakın Doğu'da oluşturmaya çalıştığı hegemonyanın ABD çıkarları ile çelişmediğini zira İngiltere'nin bölgede ABD çıkarlarına zarar verecek bir engelleme girişiminin olmayacağından emin olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, İngiltere'nin sadece ABD'ye değil, diğer üçüncü devletlere de aynı yaklaşım doğrultusunda parçalanmış Osmanlı Devleti bölgelerinden

^[68] Yergin, *Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 230.

^[69] *The Times*, "Railway Schemes In Turkey", 20 Aralık 1922, s. 9.

^[70] *The Times*, "Future Of Anatolia", 13 Nisan 1923, s. 11.

kalan yerlerde ekonomik faaliyetlerine engel olmayacağını, tamamen “açık kapı” politikasına takip edeceğini bildiğini belirtmiştir. Bu beyanatın akabinde Lord Curzon, ABD ile İngiltere arasından herhangi bir gizli anlaşmanın olmadığını ancak her iki ülkenin prensipte ortak hareket etmekte olduğunu ve ayrıca ABD Büyükelçisi Child’ın açıklamalarından memnuiyetini dile getirmiştir. Tıpkı İngiliz Heyeti gibi Fransa Hükümeti yetkilileri de ABD Büyükelçisinin açıklamalarına destek vererek dağılan Osmanlı Devleti’nden ayrılan bölgelerde ticari konularda “açık kapı” politikasının benimsenmesinin gerekliliğine inandığını bildirmiştir.^[71]

Her ne kadar iki ülke ortak paydada buluşmuş gibi de görünse de rekabet hiç dinmemiştir. Dünyanın diğer bölgelerinde aynı zaman düzleminde yaşanan sorunlar bunun en büyük deli niteliğindedir. Devlet arasındaki bu rekabeti özünde ise büyük petrol şirketlerinin mücadelesi yatmaktaydı. Çünkü savaş sonrasında hemen hemen her petrol çıkarılan bölgede SOC ve R-DSC, Rockefeller ve Deterding ve dolayısıyla ABD-İngiltere mücadelesi vardı. Bunun en bariz örneği ise I. Dünya Savaşı sırasında Nobel Kardeşler tarafından işletilen Bakü petrolünün Rusya’da çıkan ihtilal sonrasında atıl kalması gösterilebilir. Bu bölgede Nobel Kardeşlerin hissini alan SOC her ne kadar hak sahibi olduğunu ilan etse de R-DSC adına Deterding, İngiltere Başbakanı’nın Bolşevik yönetimini Avrupa’ya tanıtmaya sözü ile SOC’nin önüne geçmeyi başarmıştır. Bu sayede Bakü petrolünü 3 yıllığına işletme hakkını alan R-DSC ile bölgeden uzaklaştırılan SOC arasındaki mücadele iyice şiddetlenmiştir.^[72]

Petrolün paylaşımı üzerinde yapılan tüm görüşmeler 1925 yılında ani bir sekteye uğramıştır. Amerika merkezli SOC’nin, TPC konsorsiyumundan çekildiğini duyurmuştur. Bu çekilmenin ardından TPC’de doğan boşluğu Rus Devleti doldurmak istemişse de görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. SOC’in çekilmesinin ardından TPC hisse dağılımının yeni bir hal almıştır. Buna göre İngiliz denetimindeki APOC %47 ½, R-DSC %22 ½, yaklaşık olarak 65 Fransız şirketinin birleşiminden oluşan Fransız grup % 25 ve son olarak serbest girişimci Calouste Gülbekyan %5 olmak üzere oluştuğu duyurulmuştur. Morning Post Gazetesi, TPC konsorsiyumundan bir anda Amerikan şirketinin çekilmesinin nedenleri hakkında Türk basınından alıntılar yapıp değerlendirmelerde bulunmuştur. Sabah Postası gazetesinden yapılan bu alıntıya göre, Amerikalı şirketin çekilmesinin iki nedenden dolayı olabileceğini değinmiştir. Bu nedenlerin ilki olarak SOC’nin, İngiltere ile Türkiye arasında itilafı olan Musul bölgesine girmek istememesi olabilirdi. İkinci olarak ise petrol çıkarları konusunda Amerika’nın Musul konusunda diğer devletlerin önüne geçmek amacıyla projeler geliştirip yeni Türk Hükümeti’ne onaylatma çabası içerisine girmiş olabilirdi. Chester Projesi konusunda daha önceden olduğu gibi.^[73]

^[71] Percival Phillips, “Britain’s Bad Railway Bargain.” *The Daily Mail*, 27 Kasım 1922, s. 9.

^[72] Tekinsoy, “Mir Yakup Mehdiyev’e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azerbaycan Petrolleri”, s. 240-241.

^[73] UK T 161/738/s. 68-69.; Chester Projesi 1908 yılında Amerikalı girişimci Colby M. Chester tarafından Osman-

SONUÇ

Sanayi Devrimi'nin ardından dünyayı kasıp kavuran hammadde ve pazar arayışları özellikle sahneye farklı aktörlerin çıkması ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bu hammadde ve pazar arayışında devletlerin elini güçlendiren ana enerji kaynağı kömürdür. Özellikle buhar makinesinden modern motor teknolojisine evrilen süreçte, bilginin servet kapısı olduğu anlaşılmış ve teknik araştırmalar ivme kazanmıştır. İngiltere özelinde sanayi tesislerinde yüksek enerji ihtiyacını karşılayan motor teknolojisini Amerikalı girişimci Robert Fulton'un New York'ta deniz araçlarına entegre etmesiyle yeni bir çığır açılmıştır. Ancak kömürün hacim olarak çok yer kaplaması ve ürettiği enerjinin azlığı, deniz ticaretine önem veren ülkelerde nakil sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu çıkmaz içerisinde çalışan uzmanlar kömürün yerini alabilecek bir yakıt türü arayışına girmişlerdir. Uzun yıllar çeşitli sektörlerde kullanılan petrol ise özellikle 1900'lü yıllar ile birlikte parlayan yıldız haline gelmiştir. Çünkü kömüre göre daha az hacimli olup daha yüksek enerji üretmesi petrolün hızla kömürün yerini almasına neden olacaktır. Ancak burada bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bunların başında tam olarak ne kadar petrolün olduğu bilinmemekle birlikte, var olan petrolün nerelerde yeterince bulunduğu araştırılmamıştır. Bu kapsamda ABD diğer ülkelerden bir adım öndedir. Çünkü ABD'de 1900'lü yıllar itibari ile romatizma ilacı olarak kullanılan petrolün enerji kaynağı olduğunun anlaşılması üzerine hızla sanayi kollarının aranan hammaddesi haline gelmiştir. Bu durumu fark eden SOC'nin kurucusu John D. Rockefeller, Amerika özelinde kartelleşme faaliyetleri ile uluslararası piyasaya hakim bir şirketinin oluşmasına neden olmuştur. Her ne kadar oluşan kartel sistemi ABD'li yöneticiler tarafından kırılmak için SOC bünyesinde birleşen şirketler parçalara bölünmüşse de kendisini toparlayan Rockefeller petrol mücadelesinin kaldığı yerden devam etmiştir. Amerika kıtasında bolca bulunan petrolün şansını fırsata çevirmeyi başaran Rockefeller, bu petrolün çıkarılmasından ulaşımına rafineri işleminden ihracına kadar tüm alanlara hakim olmayı başarmıştır. Rockefeller'in bir diğer şans ise İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin petrole gereken ilgiyi ilk etapta göstermesinden kaynaklanmaktadır. Zira bu dönemde Fransız Başbakanı Georges Clamen-

---

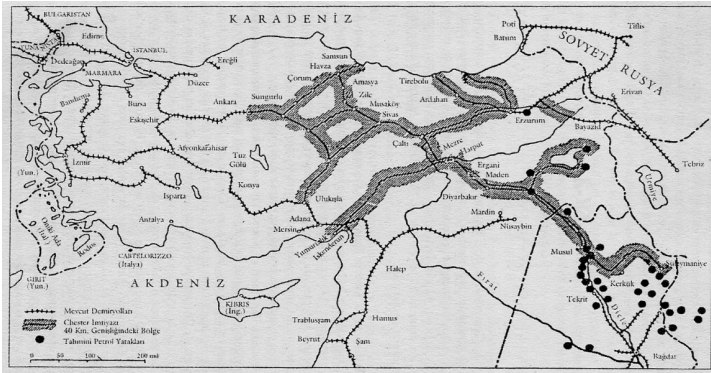
lı topraklarında demiryolu inşası imtiyazı alma çabası olarak doğmuştur. Uzun yıllar proje için mücadele eden Chester, 1923 yılı Nisan ayı itibariyle nihayet olumlu olarak sonuçlandırabilmiştir. Ancak anlaşmanın imzalanmasından sonra şirket ortakları olan Amerikalı Chester ve Kanadalı Kennedy arasında yaşanan anlaşmazlıklarla belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Chester, şirketten %10'luk payını alarak çekilmesi üzerine şirket Kennedy topluluğuna kalmıştır. Chester Projesi her ne kadar imzalsansa da uygulanamamıştır. Zira şirket içinde çıkan anlaşmazlıklar ve finansman krizleri buna neden olduğu söylenebilir. Ayrıca yaşanan bu sıkıntılar projenin başlamasını geciktirmiştir. Bu sırada Lozan Barış Antlaşması düğümlendiği Musul konusu Chester Projesinin seyrini etkilemiştir. Kennedy, TBMM Hükümeti'nin anlaşmayı feshetmesini önlemek için Sivas-Samsun hattının yapımına başlamak gibi bazı çarelere başvurmayı ihmal etmemiştir. Ancak ABD'lilerin gruptan ayrılmasının ardından ABD Dışişleri Bakanı, Chester Grubu'nun işe başlamamasından duyduğu rahatsızlığı TBMM Hükümetine bildirmiş ayrıca hiçbir Amerikan şirketi veya grubunun projeye kredi vermek konusunda istekli olmadığını belirtmiştir. Ankara ise, bu haberlerin ardından bir süre daha beklese de 18 Aralık 1923 tarihinde anlaşmayı feshettiğini açıklamıştır. Bkz. İsmet Türkmən, «Ortadoğu'da iktisadi nüfuz mücadelesi: Chester Projesi», *Yeni Türkiye, Orta Doğu Özel Sayısı-I* (82), 2016, s. 439-440.

ceau'nun "Petrole ihtiyacım olduğu zaman bakkala gider alırım" sözü Fransızların petrole bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak İngilizler olayın ciddiyeti kavramakta gecikmemiştir. İngiltere Denizcilik Lordu Fisher donanmanın kömürden petrol yakıtı kullanır hale getirilmesine karar verdiğinde İngilizlerin elinde ulusal veya uluslararası hiçbir şirketleri bulunmamaktadır. Petrolün gelecek vaat eden bir ürün olduğunun farkına varan İngiliz idareciler dünya petrol piyasasına hızlı bir giriş yapmışlardır. Bu kapsamda ilk olarak petrolün varlığı ispatlanmış İran'dan imtiyaz almayı başaran D'arcy grubun idarecisi William D'arcy'nin peşine düşmüşlerdi. D'arcy'nin elindeki imtiyazları almayı başaran İngilizler, 1914 yılında APOC'nin %56'lık hissesini İngiliz Hükümeti kurumlarına devretmişlerdi. Ancak yine de bu İngilizlerin ihtiyaç duyduğu petrolün küçük bir kısmını karşıladığından yeni hedeflere odaklanılmıştır. Bu kapsamda Hollanda merkezli R-DSC en makul hedeftir. Üstelik bu şirket İngiliz merkezli Shell Transport ile birleşmesi hedefi İngilizlere daha da yaklaştırmıştır. Artık R-DSC ile bu hedefe yaklaşan İngilizler daha ileri gidip şirketi tamamen İngiliz malı haline çevirmeye çalışmışlardır. Ancak şirketin başında olan ve "Petrolün Napolyon'u" olarak anılan Henry Deterding ustaca yürüttüğü petrol politikaları ile hem buna engel olmuş hem de şirketin İngiliz koruması altında güç kazanmasını sağlamıştır. Tüm bu petrol politikaları çıkmazları içerisinde patlak veren I. Dünya Savaşı ise konuya yeni bir dönem açmıştır. Tam olarak uluslararası şirketleşmesini sağlayamayan İngilizler; SOC, R-DSC ve APOC üzerinden ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bu durum başta SOC olmak üzere şirketlerin hızla güçlenmesine ve büyümesine neden olmuştur. Savaşın sonu ise daha karmaşık politikaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Şirketler üzerinden sürdürülen petrol mücadelesi aslında tam anlamıyla ülkelerin çekişmesi halinde olmuştur. Petrol şirketlerinin hakları bizzat devlet yöneticileri tarafından savunulur hale gelmiştir. İngiltere ve ABD'li şirketlerin başını çektiği bu mücadeleye 1922 yılında Fransa'da müdahil olmuş ve CFP'yi kurarak sivil-devlet işbirliği ile petrol mücadelesine başlamıştır.

Savaş öncesinde olduğu gibi İngilizlerin hedefi R-DSC'deydi. Savaş sonrası kazandığı topraklarda bu şirkete hak ayırarak denetimini sağlamaya çalışırken; müttefiklerinin İngiliz hakimiyet alanında kalan bölgelerde petrol arama haklarından yararlanmak istemesi uzun süren görüşmelerin doğmasına neden olmuştur. SOC'nin başını çektiği Amerikan şirketleri petrol zengini olduğu değerlendirilen Mezopotamya topraklarından İngiliz şirketleri kadar yararlanmak gayretindeydi. "Açık Kapı" politikasının benimsenerek savaş sonrası kazanımların eşit olması üzerinde duran ABD'li yöneticiler İngiltere'yi politik olarak sıkıştırmaya çalışmaktadır. Üstelik İngiltere ve Fransa'nın savaş sonrası kazanımlarda ABD'yi dışlayıcı tavırlarının rahatsızlığını her platformda dile getiren ABD'liler kendilerine ait petrol arama imtiyazına sahip olduğu bölgelerde müttefiklerine eşit haklar tanıdığını, aynı tavrın İngiltere ve Fransa tarafından da kendisine sağlanmasını ısrarla istenmiştir. Paris Barış Konferansı, San Remo Konferansı ve Lozan Konferansı'nda sık sık dile getirilen bu hususlar üzerine inşa ettiği politikasını

müttefiklere kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bu doktrinlerden yola çıkan ABD'nin karşısında Fransa çok fazla dirememiştir. Fransızların direncini I. Dünya Savaşı boyunca Fransız Hükümeti'nin ABD'den aldığı maddi yardımlarla kırmayı başaran ABD'li yöneticiler İngilizleri tek bırakmayı başarmışlardır. Bu nedenlerden dolayı İngilizler Mezopotamya petrolerinden ABD'ye pay vermek zorunda kalmıştır. Hatta dönemin İngiltere Hükümeti bakanlarından Wiston Churchill “Amerikalılar Irak Petrollerinden pay sahibi olmadıkça Orta Doğu'daki sorunlarımızın sona erdiğini asla göremeyeceğiz” ifadesi ile çekişmenin ne denli büyük olduğunu ortaya koymuştur. Petrol, belki I. Dünya Savaşı'nın tam anlamıyla nedeni olmamıştır ancak savaş sonrası düzenin belirleyicisi olduğu kesindir. Tüm bu görüşmeler Batılı devletler nezdinde bir ortaklık getirmişse de taraflar kendi paylarını artıracak siyasi tedbirler almaktan geri durmamıştır. İngilizler Mezopotamya'nın başına Faysal'ı getirerek pozisyonunun güçlendirmeye çalışırken; ABD'liler ise, Anadolu'da İngilizlere karşı oluşan Milli Mücadele hareketi ve Ankara Hükümeti üzerinden yeni kazançlar sağlama peşine düşmüştür. Her ne kadar İtilaf Devletleri, Irak petroleri ve Irak petrolerinin uluslararası limanlara taşınması konusunda anlaşmış olsalar da ABD'li şirket SOC 1925 yılında konsorsiyumdan çekildiğini duyurmuştur. Böylece İngilizler istediklerine kavuşarak bölgede Fransızlar ile baş başa kalmışlardır. Milletler Cemiyeti'nin de Musul konusunda sorun yaşayan Türkiye Cumhuriyeti ile İngiltere arasındaki problemi İngiltere lehine çözmesi APOC ile başlayan İngiltere'nin petrol serüveni doruk noktaya ulaştırmıştır.

Ekler:

Kaynak: Yahya Tezel, “Birinci Büyük Millet Meclisi Anti- Emperyalist Miydi? Chester Ayrıcalığı”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 25, No. 4, 1970, s. 296.

Ek:1

FRENCH DOUBTS OF U.S. "A DANGEROUS CAMPAIGN"

WASHINGTON, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Ambassador at Washington has been notified by the United States...

WARREN WARRIOR FROM AMBASSADOR

PARIS, Dec. 25. A communication from H. G. Warren, the French Ambassador at Washington...

AMERICAN FRONT

CONGRESS, Dec. 25. (Associated Press.)—The House of Representatives today...

SWISS NEUTRALITY

BERNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Swiss Government today...

CHOSING SAHARA BY MOYOT

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

THE NEW PRESIDENT

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

WARSHIPS EXPECTED AT MALTA

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

MORE BARD DEATH SENTENCES

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

RAILWAY STRIKES IN TURKEY

ANKARA, Dec. 25. (Associated Press.)—The Turkish Government today...

CANADIAN IMMIGRATION PROVISIONAL

OTTAWA, Dec. 25. (Associated Press.)—The Canadian Government today...

SWISS NEUTRALITY

BERNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Swiss Government today...

CHOSING SAHARA BY MOYOT

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

THE NEW PRESIDENT

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

WARSHIPS EXPECTED AT MALTA

PARIS, Dec. 25. (Associated Press.)—The French Government today...

GREEK ARMY IN THRACE

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

MINISTER'S CONFIDENCE

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

CATLIE EMBARGO

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

RECRUITING STRIKES WITH IRONS

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

A FARMY BARABARITY

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

PARMYUTEL FOR AIR MENTING

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

JOB AT HEAD OF GREAT LAKES

ATHENS, Dec. 25. (Associated Press.)—The Greek Government today...

VALLEY OF THE KINGS

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

PROFESSOR NEWBERRY ON RECENT FINDS

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

RELAPOSE OF THE MARK

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

HOW RICH MEN PROFIT

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

THE AUSTRALIANS

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

Cairo, Dec. 25. (Associated Press.)—The Egyptian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

Imperial and Foreign News Items

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

Imperial and Foreign News Items

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE AUSTRALIANS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

LAOCHI GAINS IN THE SENATE

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

VERSAILLES PALACE THREATENS

MELBOURNE, Dec. 25. (Associated Press.)—The Australian Government today...

THE CARNARON DISCOVERY IN EGYPT THE FIRST AUTHENTIC PICTURE OF THE INTERIOR OF THE TOMB WITH ITS ART TREASURES

Appears in this week's issue of The Illustrated Condor News dated December 26, ON SALE 10-10-10. ONE Shilling 6d. Annual Subscriptions (including Christmas Number) £2 10-0

SEASONABLE WINES "THE CHANGELLOR" BURGUNDY 30/- "THE SUBLIME PORT" 60/-

File (T-... ..) *Mr. Egan* *66*
 17 NOV 1925 MORNING POST.
 13 NOV 1925
 S/26332 DATE 13 NOV 1925
 2074x

OIL-FIELDS MYSTERY

Sudden American Withdrawal from Mosul Interests

STORY OF NEW MONOPOLY

Rival Claims to Concession to Supply Turkish Population

Mysterious developments have taken place within the past four days in connection with international oil transactions.

After long negotiations it was believed that the Turkish Petroleum Company—which holds a concession for the sole right to the Mosul oilfields—had been placed upon a permanent international business basis, but it is now announced that the American interests have withdrawn from the company with dramatic suddenness.

Simultaneously, it is stated that American oil interests have been granted a monopoly for the retailing of oil in Turkish territory.

On the other hand, there is a Russian claim that a Soviet agency has secured the concession to retail petroleum to the Turkish population.

CHANGED HOLDINGS OF SHARES

The *Morning Post* was informed in City circles yesterday afternoon that the American group of seven oil companies, in which the Standard Oil Company was conspicuous, had withdrawn from the Turkish Petroleum Company.

A brief message from the Constantinople correspondent of the Exchange Telegraph Company, published yesterday, asserted that American oil interests had been granted a monopoly of the "petrol" market in Turkish territory. It appears that the alleged withdrawal by the American Companies from the Turkish Petroleum Company was followed by the bestowal of the new concessions within Turkish territory proper to the American oil interests.

Only the most meagre news of these mysterious developments has reached London. But the facts to hand have been sufficient to enable Sir Charles Greenway, Chairman of the Anglo-Persian Oil Company, to announce that the shares of the Turkish Petroleum Company are now held as follows:

- 47½ per cent. by the Anglo-Persian Company.
- 22½ per cent. by the Royal Dutch "Shell" group.
- 25 per cent. by an amalgamation of some 60 French companies.
- 5 per cent. by Mr. C. S. Gulbenkian.

PREVIOUS HOLDINGS

Up till the end of last week the shares were held as follows:

- 25 per cent. by the Anglo-Persian Oil Company.
- 25 per cent. by the Royal Dutch group.
- 25 per cent. by the French amalgamated companies.
- 25 per cent. by a group of seven American oil companies.

The Turkish Petroleum Company is a company holding a concession for the sole right to the Mosul oil-fields. These oil-fields have frequently of late months been brought to the notice of the British public. It has been alleged—though without any foundation in fact—that they have constituted the main reason for the readiness of Great Britain to renew her responsibilities in Iraq for 25 years. They have, indeed, been invested in certain quarters with a grave and sinister significance; as if they were a magnet drawing British blood and British money to an altar of immolation. So prominently had they been dis-

temion to the agreement is that for the first time in the world's history the nationals of several countries—Great Britain, France, Holland, and the United States—have combined their resources of money and skill in a common enterprise looking to the development of an outside country. . . . It gives every nation interested an equal opportunity in Iraq and, in the case of America, to every important oil company desirous of participating in a foreign production enterprise a proportionate share with other participants in this international speculation."

But with the admission of the United States oil interests into this "international speculation" the difficulties did not cease. There were still details of the Company's administration and the distribution of privileges and responsibilities to the five countries concerned to be settled—and prolonged negotiations followed.

But at the end of last week it seemed as if all difficulties had been surmounted. A conference had been held at which responsible representatives of the interests concerned succeeded, apparently, in reaching agreement. There is reason to believe that even the British Government supposed that the long and delicate negotiations had culminated successfully, and that only the signatures of the parties to a common agreement remained to put the Turkish Petroleum Company on an international business basis.

MYSTERIOUS ACTION

Then, when all had seemed settled, the Americans were reported to have withdrawn. Why? Those circles in London competent to express an opinion confessed themselves mystified. They could only hope that the report was inaccurate.

Yesterday, however, the message from Constantinople—a message unconfirmed by any other source last night, and, indeed, repudiated by the Russians, who claim that they have secured the concession to retail oil in Turkish territory—announced that American oil interests had secured the concession from the Turkish Government to monopolise the "petrol" market within Turkish boundaries.

Here is mystery. It is a mystery heightened when the story of the famous Chester concessions is recalled. It is a mystery made all the deeper by the fact that the Anglo-Turkish dispute over Mosul is still unsettled.

Ek:4/1

PREVIOUS HOLDINGS

Up till the end of last week the shares were held as follows :

- 25 per cent. by the Anglo-Persian Oil Company.
- 25 per cent. by the Royal Dutch group.
- 25 per cent. by the French amalgamated companies.
- 25 per cent. by a group of seven American oil companies.

The Turkish Petroleum Company is a company holding a concession for the sole right to the Mosul oil-fields. These oil-fields have frequently of late months been brought to the notice of the British public. It has been alleged—though without any foundation in fact—that they have constituted the main reason for the readiness of Great Britain to renew her responsibilities in Iraq for 25 years. They have, indeed, been invested in certain quarters with a grave and sinister significance; as if they were a magnet drawing British blood and British money to an altar of immolation.

So prominently had they been discussed in public that the Colonial Secretary, on his return recently from Geneva, had to make it clear that the Mosul oil-fields were not a purely British interest, but were controlled by the Turkish Petroleum Company, on which British, Anglo-Dutch, French, and American interests were equally represented.

The Turkish Petroleum Company was registered originally on January 31, 1911, as the "African and Eastern Concessions, Ltd.," when the company acquired from the Deutsche Bank a concession granted by the Turkish Government to work the oil deposits in the Mosul and Baghdad Vilayets of Iraq, with the exception of Basrah, in return for a consideration of 20,000 fully-paid £1 shares.

75 YEARS CONCESSION

In March of this year it was announced that a convention had been signed by the Iraq Government, granting the Turkish Petroleum Company a concession for 75 years to work the oil deposits of Iraq, with the exception of Basrah, with an option to construct a pipe-line to Basrah if the production of oil warranted it. The capital of the company is £100,000 in £1 shares, all issued.

After the war, when German interests were eliminated by the victory of the Allies, the French demanded a share in the Turkish Petroleum Company and were allowed 25 per cent. of the shares. On the announcement of these transfers America bridled. Advocating the "open door" in Mesopotamia, the State Department pressed for the admittance of American oil interests into the Iraq field. After a long and occasionally bitter series of negotiations, the Governments interested gave way before the United States' insistence, and early this year half of the holdings of the Anglo-Persian Oil Company—or 25 per cent. of the total shares of the Turkish Petroleum Company—were transferred to an American oil interest in which seven companies were represented, with the Standard Oil Company prominent among them.

AMERICAN SATISFACTION

The American companies did not attempt to minimise the importance of their admission into the Turkish Petroleum Company. The Standard Oil Company, in a recent issue of their magazine, commented that :

"For the public at large the significant fact which has drawn so much at-

MYSTERIOUS ACTION

Then, when all had seemed settled, the Americans were reported to have withdrawn. Why? Those circles in London competent to express an opinion confessed themselves mystified. They could only hope that the report was inaccurate.

Yesterday, however, the message from Constantinople—a message unconfirmed by any other source last night, and, indeed, repudiated by the Russians, who claim that they have secured the concession to retail oil in Turkish territory—announced that American oil interests had secured the concession from the Turkish Government to monopolise the "petrol" market within Turkish boundaries.

Here is mystery. It is a mystery heightened when the story of the famous Chester concessions is recalled. It is a mystery made all the deeper by the fact that the Anglo-Turkish dispute over Mosul is still unsettled.

It was suggested in the City yesterday afternoon to a *Morning Post* representative that high political considerations entered into the situation which has developed so dramatically and suddenly. It was pointed out that American interests may have been actuated by either or both of these motives :

(1) That the United States did not wish to run the risk of holding important interests in a territory which may become a source of contention between two foreign nations, Britain and Turkey.

(2) That the American oil interests may have been induced to withdraw from the Mosul field in consideration of other advantages—the bestowal of a monopoly such as that reported now from Constantinople, a monopoly which may be, in substance or in part, analogous to the famous Chester concessions granted originally by Angora to United States interests, but which were not in the end redeemed by the United States.

THE RUSSIAN CLAIM

Meanwhile added interest is given to the situation by the Russian claim, published in the *Morning Post* yesterday, that the Soviet's Agency had secured from the Turkish Ministry of Agriculture the concession to retail petroleum to the Turkish population.

The Russian papers of the past few days have been giving prominence to Soviet attempts to gain this monopoly, and have reported in detail the frequent conferences in Moscow between the Soviet oil interests and the Turkish Ambassador. It has also been asserted, with vigour, that the Soviet was prepared to supply oil to the Turkish people at a price below that which American oil companies tendered—regardless of the price which the American companies may fix.

Who, then, has the Turkish oil monopoly—if there be such a monopoly? Russia or America? Where and how does Mosul stand?

Meanwhile London is in ignorance of what really is happening, but knows enough to realise that an extraordinarily piquant situation has developed, with uncomfortable implications.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

The National Archives, Kew, Iraq, 1914-1974: Selected files from series, UK FO 608/97-0038.
The National Archives, Kew, Iraq, 1914-1974: Selected files from series UK T 161/738.

Gazeteler

The Daily Mail.
The Times.

Makaleler ve Kitaplar

- ANTONİUS, George, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1988*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993
- AKYILDIZ, Ali - Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- AYDIN, Abdurrahim Fehimi, Ahmet Zeki İzgöer, *Osmanlı'da Petrol-Arşiv Belgeleri Işığında Bir Derleme*, Ertem Matbaası, Ankara 2014.
- BARR, James, *Kırmızı Çizgi Paylaşlamayan Toprakların Yakın Tarihi*, (Çev. Ekin Can GÖKSOY) Pegasus Yayınları, İstanbul 2020.
- BİNARK, İsmet ve diğerleri (hızl), *Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No. 11, Ankara 1903.
- BOZDAĞ, İsmet, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları 8. Baskı, İstanbul 1986.
- CEDİD, Münir, *Petrol Emperyalizmi*, Sol Yayınları, Ankara 1965.
- EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), Milliyet Yayınları 1. Baskı, Nisan 1972.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi, Tarih Metinleri, Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları)*, TTK Basımevi Anlara 1953.
- KARACA, Taha Niyazi, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap 5. Baskı, İstanbul 2021.
- KOCATÜRK, Önder, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914 Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması, 2. Cilt (1913-1914)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013.
- KON, Kadir, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, S. 53 (2011/1), İstanbul 2012, ss. 211-252.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları 16. Baskı, İstanbul 2017.
- OWEN, Rager ve Şevket Pamuk, *20. yüzyılda Ortadoğu ekonomiler tarihi*. (Çev. Ayşe Edirne), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.
- ROHRBACH, Paul, *Saltanat Hattı Bağdat Demiryolu*, (Sad. Oktay Bozan), Çizgi Kitap Evi, 2021.
- SCHÖLLGEN, Gregor, *Emperyalizm ve Denge Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi 1871-1914*, (Çev. M. Sami Türk), Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- ŞAHİN İsmail, vd., "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 8/15, 2014, ss. 105-132.
- TEKİNSOY, Yunus Emre, "Mir Yakup Mehdiyev'e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azerbaycan Petrolleri", *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Kastamonu 12-14 Mayıs 2016, s. 233-245.
- TOZDUMAN TERZİ, Arzu, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- TÜRKMEN, İsmet, Türkiye'nin Ortadoğu, Afrika ve ABD Politikaları, (Ed. N. Koç) *Türkiye Cumhuriyeti tarihi demok-rasi ve dış politika (1938'den 2000'li Yıllara)* İdeal Kültür Yayıncılık İstanbul 2020, ss. 385-399.
- , "Ortadoğu'da iktisadi nüfuz mücadelesi: Chester Projesi, *Yeni Türkiye, Orta Doğu Özel Sayısı-1(82)*, 2016, ss. 431-442.
- YERGİN Daniel, *Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, (Çev. Kamuran Tuncay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995.
- YILDIRIM, Alper, "İngilizlerin Petrol Özelinde İran'daki Yerel Aşiretlerle Kurduğu İlişkiler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/4, 2022, ss. 1165-1180.

Yüksek Denetim Kurumu Olarak Umumi Murakabe Heyeti

Supreme Auditing Board As a Public Supervisory Council

Uğur UÇAR¹, Yunus Emre TEKİNSOY²

¹Bayburt Üniversitesi, Bayburt

· uqur_89_0808@hotmail.com · ORCID > 0000-0002-4409-2627

²Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat

· yunusemretekinsoy@gmail.com · ORCID > 0000-0002-1806-4542

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 21 Aralık/December 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 07 Ocak/January 2023

Yıl/Year: 2023 | **Cilt – Volume:** 4 | **Sayı – Issue:** 1 | **Sayfa/Pages:** 77-100

Atıf/Cite as: Uçar, U., Tekinsoy, Y. E. "Yüksek Denetim Kurumu Olarak Umumi Murakabe Heyeti"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), Haziran 2023: 77-100.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Uğur UÇAR

Yazar Notu/ Author Note: Bu makale yazarların Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde hazırlamakta olduğu "Bir Denetim Kurumu Olarak Umumi Murakabe Heyeti (1938-1950)" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

YÜKSEK DENETİM KURUMU OLARAK UMUMİ MURAKABE HEYETİ

ÖZ

1929 yılında ABD’de başlayan ve 1930’lu yıllar boyunca bütün dünyayı etkileyen Dünya Ekonomik Krizi, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de Devletçilik politikasının uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Türkiye’de Devletçilik politikasının uygulanmasıyla birlikte sanayi alanında birçok işletme devlet tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Bu kuruluşlar Kamu İktisadi Teşekkülleri adıyla anılmaktadır. Adı geçen kuruluşların sayıları zamanla artmış ve kurumların faaliyetlerini denetleme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu kurumların faaliyetlerini parlamento adına denetlemek için Umumi Murakabe Heyeti adıyla Yüksek Denetleme Kurulu 1938 yılında kurulmuştur.

Umumi Murakabe Heyeti’nin tarihsel gelişiminin, Kamu İktisadi Teşekkülleri’nin kuruluşu ve gelişiminden, bu kurumlara duyulan ihtiyaç olgusundan ayrılarak ifade edilmesi olanaksızdır. Kamu sermayeli kuruluşların nitel ve nicel olarak ağırlıklarının artması ile Murakabe Heyeti arasında doğrudan bağlantı vardır. Bundan dolayı kamu sermayeli kuruluşların denetiminde Umumi Murakabe Heyeti önemli bir konuma sahiptir. Bu çalışmada öncelikle Devletçilik politikaları ve denetimi meselesi kavramsal çerçevede ele alınmıştır. Ayrıca Umumi Murakabe Heyeti’nin yasal dayanağı ve kapsamı, teşkilat yapısı, görev ve yetkileri ile Umumi Murakabe Heyeti’nden Yüksek Denetleme Kuruluna giden süreç incelenmiştir. Diğer taraftan Umumi Murakabe Heyeti’nin denetim esasları, standartları, etik kuralları, umumi ve kamu yönetimine sağladığı katkılar da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denetim, Umumi Murakabe Heyeti, Yüksek Denetleme Kurulu, Yüksek Denetim.

SUPREME AUDITING BOARD AS A PUBLIC SUPERVISORY COUNCIL

ABSTRACT

The World Economic Crisis, Which started in the USA in 1929 and affected the whole World during the 1930s, forced the principle of etatism policy in our country, as in many countries. With the priciple of etatism, many enterprises in the field of the industry have been established and managed by the state. These organizations are referred to by name as state owned enterprises. The number of

organizations has increased over time and the obligation to audit the activities of the institutions has emerged. The Supreme Supervisory Council under the name of the Public Audit Committee was established in 1938 to supervise the activities of these institutions on behalf of the parliament.

It is impossible to express the historical development of The Public Supervisory Council by separating it from the establishment and development of Public Economic Organizations and the needs for these institutions. There is a direct connection between the qualitative and quantitative increase of organizations with public capital and The Public Supervisory Council. Therefore, The Public Audit Committee has an important position in the supervision of organizations with public capital. In this study, firstly, the issue of Statism policies and supervision are discussed in a conceptual framework. In addition, the legal basis and scope of The Public Supervisory Council, the organizational structure, duties, and powers, as well as the process leading from The Public Supervisory Council to the Supreme Supervisory Board were examined. On the other hand, the audit principles, standards, ethical rules, and contributions of the Public Audit Committee to public and public administration were also evaluated.

Keywords: Audit, Public Supervisory Council, Supreme Auditing Board, Supreme Audit.

GİRİŞ

1930-1939 yıllarında uygulanan iktisat politikası Devletçilik'tir. Bu politikanın benimsenmesinde yukarıda da değindiğimiz 1929 Dünya ekonomik buhranının yıkıcı etkisinden korunma ve sanayi kesiminde sağlanmak istenilen gelişmeler etkili olmuştur^[1]. Dünyada yaşanan gelişmeler Devletçilik^[2] politikasının uygulanmasını

^[1] İsmet Türkmen, *Doğu Kalkınması 1923-1946 Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 64.

^[2] Ülkemizde devletçilik, uygulamaları ve sonuçları itibarıyla özgün olup, aynı zamanda kapitalizm ve sosyalizme karşı deyim yerindeyse bir üçüncü yol arayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu iktisadi politika, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de sık sık ifade ettiği gibi ılımlı bir devletçiliktir ve doktriner değildir. Bu bağlamda koşullara göre uygulama alanı genişletilebilir veya daraltılabilir. Ülkemizden uygulanan devletçilik, bireyin haklarını ve gelişimini de göz ardı etmemesi sebebiyle demokratiktir. Devlet kapitalizmi de, sosyalizmi de değildir. Özel mülkiyete karşı olmayan ve özel özel sektörün de varlığını sürdürmesine izin veren Atatürk devletçiliğinde, bütün ekonomik faaliyetler devletin kontrolü de denetiminde değildir. Özel teşebbüsün ilgilenmediği ve gücünün yetmediği alanlarla kamu çıkarlarının ön planda olduğu sahalara devletin yatırımlarının denetlenmesi öngörülmektedir. Böylece Gazi Mustafa Kemal tarafından öngörülen devletçilik, emperyalizmin müdahalesine karşı geliştirilmiş olan bir savunma sistemi olarak da tasavvur edilebilir. Ülkemizde devreye alınan devletçilik, ulusal sanayiye korumak ve Türk ekonomisini dış saldırılar karşısında canlı tutabilmek için devlet aracılığıyla kalkınmak ve sanayileşmek öncelik olarak belirlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Temuçin Faik Ertan, "Atatürk İlkeleri", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Temuçin Faik Ertan (Ed.), Siyasal Kitabevi, Ankara 2019, s. 240.

Uluslararası boyutta etkilemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ekonomi politikası İzmir İktisat Kongresi^[3] kararları doğrultusunda oluşturulmak istenmiştir. Ancak, devlet öncelikle özel teşebbüs ile piyasa şartlarında sanayileşme politikasına önem vermişse de dönemin siyasi ve ekonomik şartları buna izin vermemiştir. Bahse konu olan dönemde ülkemizde devletçi ekonomi politika izlenmesinin sebepleri arasında ülkemiz dışında meydana gelen gelişmeler de bulunmaktadır. Devletin ekonomiye dahil olmaması gerektiğini savunan klasik ekonomi anlayışı bu dönemde ortaya çıkan dünya ekonomik krizini atlatamamıştır. Yine aynı dönemde SSCB'nin uygulamış olduğu planlı ekonomiye geçiş politikalarının başarılı olması, Türkiye'yi devletçi ekonomik modele yönelten sebepler arasındadır^[4].

Tüm bu gelişmeler ülkemizde sürekli bir kalkınma modelinin ancak devletin ekonomi alanında daha etkin bir rol alması yoluyla mümkün olabileceği düşünülmüştür^[5]. Bununla birlikte ülkede bol miktarda bulunan ve mamul madde haline getirilmeden ihraç edilen hammaddelerin daha sonra işlenmiş mamul madde olarak ithal edildiğinin farkına varılmıştır. Bunun üzerine devletin, alışılmış görevleri dışında yeni bazı görevleri üstlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Özellikle sosyal ve ekonomik düşüncelerdeki gelişmeler ve sosyal devlet anlayışının benimsenmesi, devletin doğrudan ekonomik faaliyetlere katılarak piyasada düzenleyici ve yol gösterici bir rol üstlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu süreçte devlet, altyapı tesislerinin kurulmasında ve işletilmesinde, özel teşebbüsün yeterli olmadığı veya tekel oluşturarak istismara yol açacak işlerde ve stratejik hizmetlerde görev almaya başlamıştır. Geleneksel devlet anlayışındaki yasalar ve düzenlemeler, devletin bu tür faaliyetleri için yeterli olmadığından, devlet bu alana Kamu İktisadi Teşebbüsleri aracılığıyla müdahale etmiştir. Böylece resmi olarak devletçilik uygulamasının gereği olarak Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) yürürlüğe konulmuştur^[6]. Bahse konu olan kuruluşların adından da anlaşılacağı üzere kamu adına faaliyet gösterdiği için bunların denetimi de gündeme gelmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde uzun müzakereler sonucunda bu kuruluşların parlamento adına etkili ve verimli bir şekilde denetlenmesi için Umumi Murakabe Heyeti^[7] adında bir kurumun kurulmasına karar verilmiştir.

[3] Türkiye İktisat Kongresi ya da İzmir İktisat Kongresi olarak bilinen kongrenin ilki 17 Şubat 1923 tarihinde toplanmıştır. Dönemin siyasi ve ekonomik şartları dikkate alındığında Lozan Görüşmeleri sürmekteydi. Ülkemiz yönetimi tartışılmaktaydı. Bu kongre ile Türkiye'nin nasıl bir ekonomi modelini kabul edileceği tartışılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Zeki Hafizoğulları, "İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi*, y.y., S. 46, s. 291.

[4] Savaş Durmuş ve N. Kemal Aydemir, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 12, Mart 2016, s. 157.

[5] *BCA*, 37-10-0-0/1-0-0.

[6] *Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yılığ* 1975, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 15-16.

[7] Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi teşekküllerin teşkilatı ile idare ve murakabeleri hakkında 3460 numaralı kanunla Umumi Murakabe Heyeti Kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-10-0-0/27-153-9.

1. DENETİM

Denetim; belirlenen ekonomik faaliyetlere, bir döneme ve olaylara ait verilerin doğruluğunu ve güvenilirliğini önceden belirlenmiş amaçlara, kriterlere ve standartlara göre bağımsız ve tarafsız olarak incelemek ve değerlendirmek, gelecekteki hataların önlenmesine katkıda bulunmak; kişi, kurum ve kuruluşların gelişmesine, mali yönetim ve kontrol sistemlerinin geçerli, güvenilir ve işlevsel hale gelmesine öncülük etmek ve elde edilen sonuç ve çıktıları yetkililere sunmak için uygulanan sistematik bir süreçtir. Belirtildiği üzere denetim, belirli bir aşamadan geçerek süreç içerisinde uygulanmaktadır. Bu süreç önceden planlanmış bilgilerin sağlandığı, verilerin değerlendirildiği ve denetim sonuçlarının raporlandığı başlı başına bir oluşumdur. Böylece denetimi çok yönlü bir süreç olarak ele almak mümkündür^[8].

En genel ifadeyle denetim; kamu kurum ve kuruluşlarının faaliyet ve çalışmalarında hataların önlenmesine yardımcı olarak personelin ve kuruluşların kendilerini geliştirmesine, yönetim ve denetim sistemlerinin geçerli, şeffaf, güvenilir ve tutarlı hale gelmesine öncülük etmek amacıyla hizmetlerin süreç ve sonuçlarını hazırlanan mevzuata, önceden belirlenmiş amaç ve hedeflere, performans kriterlerine ve kalite standartlarına göre tarafsız olarak tetkik etmek, karşılaştırmak ve değerlendirmek, kanıtlara dayalı olarak ele almak, elde edilen çıktı ve sonuçları rapor^[9] haline getirerek yetkililere sunmaktır^[10]. Özetlemek gerekirse denetim, belirlenen bağımsız kişi veya örgütler tarafından, işletmenin belli bir dönemine ait bilgilerin toplanarak sonuçlarının değerlendirildiği ve bu sonuçlar da rapor düzenlenerek açıklandığı bir mekanizmadır. Açıklanan nedenlerle denetim, kurum ve kuruluşlar için vazgeçilmez bir gerekliliğe sahiptir^[11].

Denetim anlayışı ve denetim kurumları dünyada olduğu gibi ülkemizde de sürekli gelişim göstermektedir. Ülkelerin ekonomik olarak gelişmesi, halkların refah düzeylerinin artması açısından önemlidir. Tarih boyunca yoksulluk sorununun çözülebilmesi için ülkeler tarafından yoğun çaba sarf edilmiş ve bu yönde çalışmalara devam edilmektedir. Teşekküllerin, kurumların ve toplumların gelişmesi ve büyümesiyle şeffaf, güvenilir ve doğru bilgi elde etme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Şöyle ki en küçük toplumda bile alınacak kararlar, karar aşaması esnasında mevcut geçerli bilgilere bağlanmaktadır. Toplumlar ve devletler geliştikçe yapılan işlemlerin nitelikleri karmaşılaşmakta, nicel olarak artış göstermekte ve yöneticilere sunulan

[8] Arife Coşkun (hızl.), *Performans ve Risk Denetim Terimleri*, Sayıştay Yayınları, Ankara 2000, s. 15.

[9] Umumi Murakabe Heyeti, 1939-1949 yılları arasında 3460 numaralı kanunun 24'üncü maddesi gereğince 289 adet yıllık rapor, aynı kanunun 10'uncu maddesi gereğince ilgili bakanlıklara ve teşekküllere 285 adet ara rapor, yine aynı kanunun 12'nci maddesi gereğince ilgili bakanlıklara da 28 adet rapor sunmuştur. Böylece bu süre zarfında toplamda 602 adet rapor sunulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*,30-1-0-0/38-229-4.

[10] Erdal Kuluçtu, "Yönetimin Denetiminden Denetimin Yönetimine", *Sayıştay Dergisi*, S. 63, Aralık 2006, s. 5-6.

[11] *Güldem Dalak*, "Denetim ve Kalite Denetimi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 1, S. 1, Mart 2000, s. 66-67.

bilgilerin güvenilir ve doğru olma ihtimalleri azalmaktadır. İşlemlerin karmaşıklaşması ve nicel olarak artış göstermeleri hata yapma oranını artırmaktadır. Yapılan hataların tespit edilememesi ise doğal olarak bilgilerin güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Çünkü yöneticiler kendilerine sunulan bilgilerin doğrudan kaynağına inerek tetkik etme olasılığına sahip değillerdir. Böylece karar alıcılar başkaları tarafından hazırlanmış bilgileri veri kabul ederek bunların doğruluğunu dikkate almak zorundadırlar. Açıklanan bilgilerin, iddiaların doğruluk ve güvenilirliğinin araştırılmasında kullanılan genel yöntem ise bilgilerin ve iddiaların bağımsız, tarafsız kişi, kişiler veya belirlenen örgüt tarafından denetlenerek doğrulanmasıdır. Evrensel bir kural olarak bütünlüğü, doğruluğu ve tarafsızlığı denetlenip doğrulanmış bilgiler artık karar alıcılar için güvenilir bilgiler olarak addedilmektedir. Bu nedenle örgütlerin, kurum ve kuruluşların faaliyetlerini hukuk düzenine uygun bir şekilde yürütüp yürütmediğini tetkik etmek, açıkladıkları veri, bilgi ve iddiaların doğru ve güvenilir olup olmadığını araştırmak, topluma ve devlete hesap verme sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamak üzere tarafsız ve bağımsız kişi/kişiler veya kuruluşlar tarafından denetlenmeleri hukuk devletinin getirdiği bir zorunluluktur. Bunun da doğal bir sonucu olarak denetime duyulan ihtiyaç her geçen gün artmış ve modern anlamda denetimi ortaya çıkmıştır^[12].

2. YÜKSEK DENETİM KURUMU OLARAK UMUMİ MURAKABE HEYETİ

20. yüzyılın ortalarına doğru yönetim anlayışında birçok ülke bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Yaşanan bu dönüşüm sürecinin en belirgin özelliği ise demokratikleşmedir. Adı geçen dönemde hızlı bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, bütün yapı ve süreçleri değişime zorlarken, devletlerin yönetim anlayışında ve bununla doğrudan bağlantılı olarak kamu yönetiminin denetiminde de süreklilik arz eden bir değişim kaçınılmaz olmuştur. Yaşanan bu süreç ve değişim şüphesiz daha demokratik ve bir yönetim arayışının yansıması şeklinde gerçekleşmiştir. Özellikle hızlı ve sürekli değişimin sonucu olarak küresel bir nitelik kazanan gelişmelerde evrensel değerler arasında ilk sıraya yerleşen demokrasi ve demokratik yönetim, insanlık tarihi açısından da büyük bir yenilik olarak nitelendirilmektedir. Bununla paralel olarak denetim olgusu da gerek teori ve uygulamasıyla gerekse kurumsal yapısı ve niteliğiyle son yarım yüzyılda büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşüm, şüphesiz demokratik süreçteki gelişmelerden ayrı olarak değerlendirilemez. Bahsedilen dönemde demokrasinin kurumsallaşıp kökleşmesi, denetim olgusunu yönetimin en önemli unsurlarından birisi konumuna getirirken, denimin kurumsallaşması ve yaygınlaşması da demokratik süreci besleyen önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır^[13].

^[12] William F. Messier, *Auditing: A Systematic Approach*, McGraw-Hill Higher Education, New York 1996, p. 4-9.

^[13] Hacı Ömer Köse, "Denetim ve Demokrasi", *Sayıştay Dergisi*, C. 10, S. 33, Nisan 1999, s. 62.

Çağdaş demokratik yönetimlerde gerek halkın gerekse temsil yetkisine sahip yasama organının kamu harcamalarının gerçekleşmesinde, mal varlığının kullanılmasında ve gelirlerin tahsil edilmesinde ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından kayıt düzenine, yasal düzenlemelere ve verimlilik^[14] etkinlik ve tutumluluk ölçütlerine uyulup uyulmadığını takip etmesi açısından yüksek denetim kurumları önemli bir görevi yerine getirmektedirler. Bundan dolayı günümüzde yüksek denetimin kapsamı konusu özelinde, şüphesiz yürütme ve bununla bağlantılı olarak merkez idare ve bunun taşra teşkilatı bulunmaktadır. Ancak, son yüzyılda hem devlet faaliyetlerinin günün şartlarıyla birlikte çeşitlenmesi hem de sosyal yaşamda devletin kendini çok yönlü olarak her alanda hissettirmesi, yüksek denetim uygulamasının sadece merkezi yönetimle sınırlı tutulmayacağını göstermektedir. Çünkü kamu kaynakları ve malvarlığı sadece kısıtlı bir alanda kullanılmayıp, dolaylı ya da doğrudan pek çok kurum ve kuruluş tarafından da kullanabilmektedir. Bu sebeplerden ötürü bir ülkede halkın ve onun temsilcilerinin her bir kaynağının nerede, niçin ve ne şekilde kullanıldığından haberdar olması için yüksek denetim kurumlarının var olması zorunluluktur^[15].

Verimli ve bağımsız bir denetim, kamu yönetiminin kalitesi ile bağlantılı olduğu kadar, yönetimin demokratik niteliğiyle de yakından ilişkilidir. Yönetilenler, seçimler vasıtasıyla ortak sorunların çözümü için kamu politikaları oluşturma yetkisini temsilcilerine devrederken, temsilcileri ise belirlenen politikaların uygulanması yetkisini hükümete ve bürokrasiye devretmektedir. Ancak, parlamentoların günümüzde devrettikleri bu yetkinin kullanımı uygulanabilir bir şekilde denetleme oldukça sınırlıdır. Bundan dolayı parlamento adına yapılan bağımsız denetimler burada öne çıkmaktadır. Seçimler, demokratik yönetimin “olmazsa olmaz” unsurudur. Ancak, seçim “demokratik yönetimi” sağlasa bile “yönetimde demokrasiyi” gerçekleştirmede yeterli olmayacağı açıktır. Bu nedenle yönetimde demokrasiyi gerçekleştirmek isteyen birçok ülke şeffaflık, saydamlık ya da günışığında yönetim olarak nitelenen bir arayışın içine girmişlerdir. Gerek idarenin eylem ve işlemlerinin belirli usul ve esaslara tabii kılınmasında, gerekse kamuoyunu yönetimin işleyişi konusunda bilgilendirmede denetim olgusuna büyük görev düşmektedir. Yine bilgilendirme işlevine bağlı olarak halkın yönetime katılmasını sağlayacak şartların hazırlanmasında, önemi sürekli artan bağımsız yüksek denetimin hayati bir işlev üstlenebildiği ve üstlenmesi gerektiği gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Bu işlevleriyle çağdaş, çoğulcu ve demokratik bir hukuk devleti anlayışının egemen kılınmasında yüksek denetim kurumlarının hayati bir öneme sahip oldukları daha iyi anlaşılmaktadır^[16].

^[14] Kamu sermayeli kuruluşların teknik bakımdan da kontrol edilmesi, müesseselerin kârlılık faaliyetlerini denetlemesi Umumi Murakabe Heyeti'ne verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-10-0-0/27-153-10.

^[15] Metin Bayrak ve Mehmet Alpertunga Avcı, “Yüksek Denetim Kuruluşlarının Denetim Kapsamı”, *Sayıştay Dergisi*, S. 86, Temmuz-Eylül 2012, s. 110.

^[16] Köse, “Denetim ve Demokrasi”, s. 63-64.

2.1. Kamu Sermayeli Kuruluşların Denetiminde Umumi Murakabe Heyeti

En temel seviyede bile olsa yönetilen kişilerin denetime duyduğu ihtiyaç her zaman yerini ve önemini korumuştur. Çünkü denetim aracılığıyla toplumlar, kamu kaynaklarının nereye ve nasıl kullanıldığı hususunda bilgi sahibi olma imkânı elde etmektedirler. Bu bilgi edinme temel düzeyde olmakla beraber, zorunlu bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu harcamalarında gelir ve giderlerin miktar olarak artması gibi sebeplerden ötürü parlamentolar harcamaların şeffaf olarak denetiminde yetersiz kalmışlardır. Bu gelişmeler, gelir ve giderlerin denetimi konusunda uzman olan teşkilatların kurulmasını hızlandırmıştır. Ülkemizde de bu denetim gerekliliği mecliste uzun bir süre müzakere edilmiştir^[17].

Kamu sermayeli kuruluşların nitel ve nicel olarak ağırlıklarının artması sonucunda bunların parlamento adına denetimlerinin nasıl yapılacağını gündeme getirmiştir. Devlet sermayesiyle faaliyet gösteren müesseselerin faaliyetleri ve hesapları divanı muhasebat tarafından özel kanunlarındaki izinlerin ölçülerine ve takip ettikleri hesap usullerine göre incelenmektedir. Bununla alakalı olarak mecliste müzakereler yapılmıştır. Bunun için divanı muhasebat kanun maddelerinde değişiklik yapılması gündeme gelmiştir. Ancak, kanun maddelerinde değişiklik yapılsa bile devlete ait bu müesseselerin murakabe hakkı yine var olacaktır. Çünkü kanun maddesinde açıkça “*hususî kanunlara göre divanı muhasebatın kontrolüne tâbidir*” denilmektedir. Bunun üzerine yapılan müzakerelerde diğer mebuslar tarafından da murakabe meselesinin daha müsait bir zamanda kapsamlı olarak ele alınması yönünde mutabık kalmışlardır. Bu konuda özellikle dönemin İktisat Vekili Celal Bayar, yeni bir kanun düzenlenmesi gerekliliğine değinmektedir^[18].

Özellikle devlet sermayeli kurumların murakabesinde yaşanan sorunlar mebuslar ve bakanlar tarafından tartışma konusu olmuştur. TBMM 5. Dönem (1935-1939) İsmet İnönü Hükümeti Maliye Vekili Ali Fuad Ağralı bu konu hakkında: “*şimdiye kadar devlet sermayesile teessüs etmiş olan müessesatı arzu edildiği halde istediğimiz şekilde tetkik ve murakabeye muvaffak olamıyorduk. Bu kanunla muhasebei umumîye müdürü umumîsi hesap usullerini o müesseselerle müştereken tetkik ve tespit edecektir. Bu suretle arzu ettiğimiz murakabe oralarda da kuvvetle temin edilmiş oluyor*” şeklinde sözlerini beyan etmiştir. Ancak bu kanun diye bahsedilen kanun düzenlemesi *Maliye vekâleti teşkilat ve vazifeleri hakkında kanun layihası ve maliye ve bütçe encümenleri mazbataları* kanunudur. Bu kanun tartışılırken devlet sermayeli kuruluşların denetlenmesi de gündeme getirilmiştir^[19].

^[17] Mehmet Karakaş, “Kamu Harcamalarında Sayıştay Tarafından Yapılan Denetime Tarihsel Bir Bakış ve 5018 Sayılı Kanun Çerçevesinde Sayıştay’da Yapılan Düzenlemeler”, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, S. 48, Ekim 2011, s. 52.

^[18] *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Yasama Yılı 4, C. 22, Birleşim 49, 10 Mayıs 1934, s. 88-90.

^[19] *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 5, Yasama Yılı 2, C. 11, Birleşim 63, 15 Mayıs 1936, s. 78-79.

1934 yılında Manisa Mebusu Refik Şevket bu ihtiyacın gerekliliği hakkında uzun bir görüş belirtmektedir. Refik Şevket bununla alakalı olarak meclis konuşmasında:

“...şimdiye kadar Sümerbank'ın hesaplarına, kendi kanunlarındaki ölçülere ve takip ettikleri hesap usullerine göre kim bakıyordu? Şu veya bu encümenlerden mürekkep heyeti umumiye. Şimdi onun vazifesi tamamen bu kanunla Divanı Muhasebata gidiyor. Çünkü umumi kanundan çıkıyor. Hususî teamüllerini muhafaza ediyor. Zaten Divanı Muhasebat B.M.M. adına murakabe ifa ediyor. Zaten B.M.M. Divanı Muhasebatın vermiş olduğu raporlar üzerinde ikinci bir tetkik yapıyor. Halbuki şimdi meselâ, ben üç seneden beri mebusum. Sümerbank'ın hesaplarına ait hiçbir şey görmedim. Yani millet namına murakabe ifa etmiş olmadım. Bu murakabeyi kim yaptı? 317 kişiden mürekkep Meclisi Âliniz namına memur ettiğiniz encümenler yaptı. Heyeti muhterem tensip buyurursa müesseselerin faaliyetlerini iptal değil, o müesseselerin kanunlarının gösterdiği şekilde devamını temin eder şekilde bu işi Divanı Muhasebata verelim” ifadelerini kullanmaktadır.

Meclis konuşmasından da anlaşılacağı üzere KİT olan Sümerbank faaliyetlerinin denetimindeki eksiklik 1930 yıllarının ortalarından itibaren gündeme gelmiştir^[20].

1937 yılının ilk yarısında Meclis'te konuşma yapan Muğla Mebusu Hüsnü Kitapçı, murakabenin önemine değinmektedir. Millet meclislerinin en önemli görevleri arasında devletin gelir ve giderlerini tespit etmek ve hükümet tarafından belirlenen usullere riayet edilip edilmediğini kontrol ve murakabe etmek ilk sırada gelmektedir. Devlet sermayesiyle teşekkül eden^[21] ve hepsi ticari ve sınai işlerle uğraşan, özerk müesseseler olarak adlandırılan bu müesseselerin hepsinin tek tip murakabeye tabi olmadığı dile getirilmektedir. Bunlar arasında Devlet Denizyolları, Akay, Etibank, Sümerbank bulunmaktadır. Bunların bilançoları Divanı Muhasebat, Maliye ve İktisat Vekâletleri memurlarından oluşan bir heyet tarafından tetkik edilmektedir. Daha sonra İktisat Vekilinin görüşüyle meclisin birkaç encümeninden oluşan Umumi Heyet olarak bilinen heyet tarafından incelendiği ifade edilmektedir. Etibank ve Sümerbank gibi bazı kurumların hesapları sadece İktisat ve Maliye Vekâletleri memurları murakabesinden geçtikten sonra İktisat Vekilinin görüşüyle yine böyle bir umumi heyete gönderilmektedir. Mahiyet iti-

^[20] Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 4, Yasama Yılı 4, C. 22, Birleşim 46, 3 Mayıs 1934, s. 13.

^[21] Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulandığı 1934-1938 yılları arasında milli gelir ortalama yılda %6 oranında artmış, 1934-1935 yılları arasında ise %9 oranında düşüş çıkarıldığında, sanayi kesiminin milli gelirdeki payı 1927'de %10'dan 1938'de %16'ya yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet Türkmen “Doğu Anadolu'ya Bayındırlık Hizmetleri Kapsamında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1920-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 12, S. 45, Yıl: 23, Mayıs 2010, s. 139.

barıyla her birinin aynı işlerle uğraşmasına rağmen farklı tetkik şekillerine tabi tutulmasının doğru olmayacağı ifade edilmektedir. Hesap faaliyetlerini incelemek, elemek, Meclis'te mümkün olmadığı için bu iş uzmanlardan oluşan ve meclisin mütemmimi telakki edilen divanı muhasebatta görülme esası her devlet^[22] tarafından kabul edilmektedir^[23].

Umumi Murakabe Heyeti kurulmadan hemen önce (11 Mayıs 1938) Meclis'te konuşma yapan TBMM 5. dönem (1935-1939) Celal Bayar Hükümeti İktisat Vekili Şakir Kesebir:

“...bugünkü gelen evrak arasında 6 numara ile İktisadi Devlet Teşekküllerinin idare ve murakabesi hakkındaki kanun layihasının Büyük Meclise takdim edildiği bildiriliyor. Bu kanun lâiyhası, gerek hükümet programında ve gerek Başvekilin nutkunda ehemmiyeti tebarüz ettirilmiş bir kanundur. Biran evvel çıkarılmasını iltizam etmekteyiz. Üç encümene havale edilmiştir. Adliye encümenine havalesini noksan gördük. Eğer müsaade buyurulursa Adliye encümeni de ilave etmek suretiyle bir muvakkat encümen tetkikini rica ediyorum” diyerek murakabe heyetinin kuruluşunu gündeme getirmiştir^[24].

1930'lu yılların ortalarından itibaren bu denetim ihtiyacı, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin gerek iş hacmi gerekse sayısal olarak giderek ekonomideki etkinliklerinin artması sonucu yoğun bir şekilde hissedilmeye başlanmış ve bu ihtiyaç Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1 Kasım 1937 tarihinde yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açış konuşmasında:

“Endüstrileşme karar ve hareketimize mütenazır olarak bugünkü mevzuatımızda düşünülecek tadiller ve ilave edilecek bazı yeni hükümler vardır. Bunların başlıcaları şöyle ifade hülâsa edebilir:

^[22] Bu devletlere bakacak olur isek; Fransa'da tamamen parlamentonun haricine çıkmış olan bu işler tekrar parlamentoya iade edilmiştir. Fransa'da 1920-1925 yılları arasında böyle özerk müesseseler çoğalmış, ofis tipi olarak adlandırılan bu müesseselerin muhasebeleri, murakabeleri parlamento haricinde kalmış, fakat orada bunun mahsurlu ve zararlı olduğu görülmüş ve netice itibarıyla 1933 yılında çıkarılan bir kanunla bu tespit edilmiştir. Almanya'da ise esasen bu gibi teşekküller hükümet tarafından kurulmamaktadır. Orada hükümet hissedar veya şerik sıfatıyla bu teşekküllere iştirak etmektedir. Fakat orada da iki makamın murakabesine tabi tutulmaktadır. İlki Nazırı Aidi diğeri ise Divanı Muhasebat murakabe etmektedir. Özellikle divanı muhasebatın murakabesi bütün memleketlerde gittikçe teşdid ve tevsii edilmektedir. O halde yüz milyon liradan fazla olan devlet kaynaklarının ne suretle sarf edildiğini B.M.M'nin anlaması ve meclisin onayından geçtikten sonra kesinlik kazanması üzerinde durulmuştur. Buradaki amaç hükümetin bu meseleyi tetkik ederek ve en başarılı murakabe usulünü bulup kararlaştırmaktır. Meclis kayıtlarından da anlaşılacağı üzere devlet sermayeli kuruluşların murakabesi önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 5, Yasama Yılı 3, C. 18, Birleşim 63, 24 Mayıs 1937, s. 181.

^[23] *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 5, Yasama Yılı 3, C. 18, Birleşim 63, s. 181.

^[24] *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 5, Yasama Yılı 4, C. 25, Birleşim 59, 11 Mayıs 1938, s. 28.

Sermayenin tamamı veya büyük kısmı devlete ait ticari ve sınai kurumların mali kontrol şeklini, bu kurumların bünyelerine ve kendilerinden istediğimiz ticari usul ve zihniyetle çalışma icaplarına süratle tevfiik etmek. Bu gibi kurumların bugünkü usullerle çalışabilmelerine ve inkişaf etmelerine imkân yoktur” ifadelerini kullanmıştır^[25].

Bu konuşmadan yaklaşık dokuz ay sonra Umumi Murakabe Heyeti 3460 sayılı kanun^[26] ile kurulmuştur. Bunun üzerine 17 Haziran 1938 tarihinde devletin gelir ve giderleri ile malların parlamento adına denetlemekle görevli Divan-ı Muhasebat varken, çalışma programına uygun bir denetime tabi tutulmaları gereği nedeniyle kamu sermayeli kuruluşların parlamento adına denetimde tercih Divan-ı Muhasebattan yana kullanılmamış, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün direktifi ile kamu sermayeli kuruluşların parlamento adına mali, idari ve teknik bakımdan sürekli olarak gözetim ve denetimlerini^[27] yapmak üzere Türkiye’nin ikinci yüksek denetim kurumu olarak Umumi Murakabe Heyeti kurulmuştur. Böylece dünyanın birçok ülkesinden önce Türkiye’de, 1938 yılında kurumsal ve sistematik olarak performans denetimine başlanmıştır^[28]. Umumi Murakabe Heyeti ilk kuruluşunda bir başkan ve altı azadan teşekkül etmektedir. Bunların maaşları da kararname ile belirlenmektedir^[29].

2.2. Umumi Murakabe Heyeti’nin Yasal Dayanağı ve Kapsamı

Murakabe Kanunu^[30], bu kanuna tâbi müesseselerin şeklini ve unsurlarını tayin etmiş olmakla beraber, bunların şekil ve mahiyetlerini değiştirebilmeleri imkânını da kabul etmiştir. Bunlar; muhtelif sermayeli müesseselere, anonim veya limited şirketlere çevrilebilirler. Kanun koyucu esas itibarıyla bağlı müesseselerin kanundaki şekle uygun olmasını, merkeze ve devlete daha sıkı ve ciddi bir bağlarla bağlanmasını amaçlamıştır. Kamu İktisadi Teşekkülleri üzerinde bir merkezîyet idaresi kuran Murakabe Kanunu, bu teşekküllere tâbi tâli teşekküllerin de muhtelif şirket teşekküllerinden çıkarak bu kanunda gösterilen şekilde birer müessese haline gelmelerini istemiş ve fakat istisnai halleri de dikkate almıştır. Sermayesinin tamamı devlet tarafından konulduğu halde, tamamen Murakabe Kanunu hükümlerine tâbi olmayan ve bu itibarla bu kategoriye dahil teşekküllere istisna teşkil eden

^[25] Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 4, C. 20, Birleşim 1, 1 Kasım 1937, s. 5.

^[26] Sermayenin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretile Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilâtine İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun, Resmi Gazete 3950 (4 Temmuz 1938), Kanun No: 3460, md. 53/1-4.

^[27] 17 Haziran 1938 tarihinde Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi teşekküllerin teşkilâtı ile idare ve murakabeleri hakkında kanun layihası kabul edilmiştir. Böylece uzun yıllardır meclis kürsüsünün de gündeminde olan iktisadi teşekküllerin denetimi çözüme kavuşturulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 4, C. 26, Birleşim 77, 17 Haziran 1938, s. 190.

^[28] T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu 2008-2012 Stratejik Planı, Ankara 2008, s. 9.

^[29] BCA, 30-18-1-2/84-87-15.

^[30] Bu kanun hakkında detaylı bilgi için bkz. BCA, 37-10-0-0/1-0-0.

bazı müesseseler de bulunmaktadır. Bunlar da Milli Korunma Kanunu gereğince kurulan ofislerdir^[31].

Bu yasada sermayesinin tamamı devlete ait olan ve kendi kuruluş kanunlarında bu kanuna tabi oldukları belirtilen, tüzel kişiliğe sahip, idari ve mali yönden özerk ve sorumluluğu sermayeleri ile sınırlı kuruluşlar olarak açıklanmıştır. Ayrıca sermayelerinin en az yarısı 3460 sayılı kanuna tabi devlet teşekküllerine ait bulunan şirketlerin de bilançolarının düzenlenmesi ve denetimleri yönünden 3460 sayılı kanunda geçen Umumi Murakabe Heyeti'ne tabi olduğu açıkça belirtilmiştir. 3460 numaralı kanunun birinci maddesinde, bu kuruluşların sermayelerinin tamamının devlete ait olacağı vurgulanmaktadır. KİT'lerin bu niteliği o dönem için devlet eliyle topyekün bir sanayileşme programının benimsendiğini ve bunların tamamının devlet kontrolünde bulunan kuruluşlar olduğu ifade edilmektedir. Bu kanunun ikinci maddesine göre; KİT'ler bugün de geçerli olan haliyle tüzel kişiliğe, bu kanun ve kendi özel kanunlarıyla ekonomik ve idari özerkliğe sahip, sorumlulukları sermayeleri ile sınırlı olan ve özel hukuk kurallarına göre idare olunan kuruluşlardır^[32].

KİT'lerin kuruluşunu sağlayan bu yasanın amacı; ilgili kuruluşlara bir zemin planı vermek, onlara gerekli ticari özerkliği sağlamak ve aynı zamanda da milli planlama ve idari rejim bakımından yararlı olacak bir genel denetime tabi tutmaktır^[33]. Kanunun amacını gösteren bu değerlendirmeler, iki noktaya dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, kanun kapsamına girecek işletmelerin yönetim ve denetim açısından tamamen aynı çatı altında birleşmeleridir. Böylece var olan bazı farklılıklar ortadan kaldırılıyor ve tek çalışma sistemi getiriliyordu. İkinci nokta ise, devlet işletmeleri ekonomik alanda toplum ihtiyaçlarını karşılamayı ilke edinerek faaliyette bulunacak ve bu faaliyetler kanunun ön gördüğü şekilde denetleyecektir^[34].

1938 yılından itibaren Sümerbank, Etibank, T.C. Ziraat Bankası, Denizbank, Ziraat İşletmeleri ve Toprak Mahsulleri Ofisi Kamu İktisadi Teşebbüsleri olarak belirlenmiş, sonradan kurulacak iktisadi teşebbüsler de bu kanuna tabi tutulmuşlardır. 3460 sayılı kanun, KİT'lerin amaçlarını açıklığa kavuşturmuş, bunların hukuki yapısında, kuruluş, yönetim ve denetimlerinde birlik ve düzen getirmiştir. 1964 yılında kabul edilen 440 sayılı kanunun yürürlüğe girmesine kadar 26 yıl uygulamada kalmıştır. Bu kanun hükümlerine tabi teşekküllerle kanunun 26.

[31] Sıddık Sami Onar, "İdare Hukuku Bakımından İktisadi Devlet Teşekkülleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 4, Eylül 2011, s. 763-764.

[32] Sermayenin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretile Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilâtine İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun, *Resmî Gazete 3950 (4 Temmuz 1938)*, Kanun No: 3460, md. 53/1-4.

[33] Hüseyin Yücel, *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluş ve Gelişimi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2017, s. 143.

[34] Serkan Tuna, *Türkiye'de Devlet İşletmeleri (1930-1940)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul 2002, s. 65-66.

maddesi gereğince kurulacak müesseseler idari, mali ve teknik bakımdan Umumi Murakabe Heyeti'nin daimî gözetimi ve denetimi altında bulunurlar. Bu teşkilat Başbakanlık'a bağlı olarak kurulmuştur^[35].

2.3. Umumi Murakabe Heyeti'nin Teşkilat Yapısı ile Görev ve Yetkileri

Umumi Murakabe Heyeti üyelerinin sayısını^[36] ve bu üyelerin aylık maaşlarını miktarını İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) belirler. Heyetin bir bürosu bulunur ve bu heyetle büronun kadro ve bütçesi^[37] İcra Vekilleri^[38] tarafından düzenlenmektedir. Umumi Murakabe Heyeti'nin başkanı ve üyeleriyle diğer memurlarının ücretleri^[39] de dahil olmak üzere Umumi Murakabe Heyeti'ne ait bütün masraflar bu kanun hükümlerine tâbi teşekküller tarafından ödenen sermayelere uygun bir şekilde miktarı tespit olunarak^[40] maliye bakanlığına verilen paradan ödenir.

Umumi Murakabe Heyeti'nin başkanı ve üyeleri yükseköğrenim görmüş, sanayi veya ticari işlerde ya da banka tekniğinde deneyimli^[41] ve bu kanunun kendilerine yüklediği görevleri başarılı bir şekilde yapan kişilerden oluşmak üzere Maliye ve İktisat^[42] Vekâletlerinin göstereceği eşit sayıda adaylar arasından bakanlar kurulu heyeti tarafından seçilir.

^[35] 1984 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Yayınları, Ankara 1986, s. 11.

^[36] 1938 yılında Maliye Vekâleti ile İktisat Vekâleti tarafından önerilen üyeler Cumhurbaşkanı tarafından murakabe heyeti üyeliğine seçilmiştir. Bu üyelerin alacakları maaşlar da böylece belirlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/85-102-8.

^[37] Umumi Murakabe Heyeti'nin 1939-1949 yılları arasındaki bütçe toplamı 6.563.888 liradır. Bu dönemler arasında kullanılan bütçe toplamı ise 5.574.034,40 liradır. Bu yıllar arasında murakabe heyeti bütçesi yaklaşık bir milyon lira fazla vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-1-0-0/38-229-4.

^[38] 1938 yılı sonunda Bakanlar Kurulu tarafından Umumi Murakabe Heyeti'nin 1939 takvim yılı kadrosu ile bütçesi kabul edilerek Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/85-106-8.

^[39] 1942 yılında Umumi Murakabe Heyeti bünyesinde görev yapan İsviçreli mühendisün ücreti 900 liraya yükseltilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/97-117-2.

^[40] Murakabe Heyeti'nin 1940 yılı için hazırlanıp 29/12/1938 tarih ve 741 sayılı tezkere ile tevdi olunan ilişik bütçe ve kadrolar, İcra Vekilleri tarafından 1940 yılında onaylanmıştır. Bakanlar kurulu onayından geçtikten sonra Cumhurbaşkanı da onaylayarak murakabe heyetini 1940 yılı kadro ve bütçesi netleşmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/89-124-9.

^[41] İktisat Vekâleti tarafından Sanayi Tetkik Heyeti reisliğine daha önce de bu görevde bulunmuş olan Umumi Murakabe Heyeti birinci sınıf uzmanlarından olan Şevket Süreyya Aydemir atanması için teklifte bulunulmuştur. Yapılan bu teklif Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmiştir. Yine farklı şekillerde ilgili bakanlıklar tarafından Murakabe Heyeti başkanlığı için öneriler dikkate alınarak görevlendirmeler gerçekleştirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/102-57-3.

^[42] İktisat Vekâleti, Cumhuriyet döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen 3 sayılı kanunla, İktisat Vekâleti kurulmuştur. İlk TBMM hükümetinde, ticaret, sanayi, maden, ziraat ve orman alanlarındaki hizmetler iktisat vekâleti tarafından yürütülmekle beraber, 6 Mart 1924 tarihli ve 63 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren "432 sayılı Ziraat ve Ticaret Vekâletleri Teşkilî Hakkında Kanun" ile iktisat vekâleti kaldırılarak bunun yerine Ziraat Vekâleti ve Ticaret Vekâleti olmak üzere iki farklı vekâlet kurulmuştur. Özetlemek gerekirse İktisat Vekâleti, kurulduğu dönemde günümüz Ticaret Bakanlığı'na eş değer bir kurumdur. Detaylı bilgi için bkz. <https://ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce>, (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2021).

Yabancı uyruklu kişiler, istihdam süreleri ve maaşları sözleşmelerinde açıkça belirtilmek kaydıyla Umumi Murakabe Heyeti azalığı kabul edilebilir.

Umumi Murakabe Heyeti'nin görevi, bu kanun hükümlerine tâbi teşekküllerle 26'nci^[43] madde gereğince kurulacak müesseselerin idare şekil ve tarzlarını ve amaçlarına ve iktisadi, ticari ve sanayi esas ve icaplara uygun, verimli ve rasyonel bir şekilde işleyip işlemediklerini ve özellikle mevcut şartlara göre örnek kuruluşlarla karşılaştırmalı maliyet hesaplarını her hesap yılı içinde en az bir defa araştırma, tahlil ve denetlemek ve buna dair raporlarını İktisat Vekâletiyle alakalı bakanlığa ve kuruluşa vermektir.

Umumi Murakabe Heyeti'nin vazife ve görevlerinin süresi^[44], bir nizamname ile belirlenir. İktisat vekâleti ile ilgili vekâlet, bu kanun hükümlerine tâbi herhangi bir kuruluş ile yirmi altıncı madde gereğince kurulacak müesseselere ait belirli işlere dair Umumi Murakabe Heyeti'nden görüş sorabileceği gibi gerekli konuların araştırılmasını da her zaman isteyebilir. İktisat vekâleti ve ilgili vekâlet, gerekli görüldüğü bu kanun hükümlerine tâbi teşekküllerle yirmi altıncı madde gereğince kurulacak müesseselerin işlerini ve hesaplarını ve idare tarzları ile ekonomik vaziyetlerini, tayin edeceği memurlar aracılığıyla tetkik ve teftiş ederek denetleyebilir^[45].

Umumi Murakabe Heyeti, kendisine verilen bilançolarla kâr ve zarar hesaplarını kuruluşlarla müesseselerin bütün işleri ve hesapları üzerinde yapmış olduğu araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırmak suretiyle bunların tahlilini içeren delilli bir rapor hazırlamaktadır. Bu rapor ve bilançolarla kâr ve zarar hesapları, her kuruluşun başlıca faaliyet safhalarını gösterecek şekilde kendi idare meclisi tarafından hazırlanacak diğer bir raporla birlikte, İktisat Vekâletine ve ilgili vekâlete gönderilmektedir. İktisat vekâleti ve ilgili vekâlet bunları umumi heyete verilmek üzere Başvekâlete göndermektedir. Bilançolarla kâr ve zarar hesaplarının^[46] ve bu husustaki bütün raporların en geç Ekim ayı içinde umumi heyete verilmiş ve bu heyetin üyelerine dağıtılmış olması gerekmektedir. Umumi heyet, en geç Kasım ayı sonuna kadar toplanarak incelemelere başlamaktadır. Bilançolarla kâr ve zarar hesaplarının umumi heyet tarafından onayı idare meclisinin o sene için ibrasını

^[43] Umumi Murakabe Heyeti 26'nci Madde: Bu kanun hükümlerine tâbi teşekküller, ellerinde bulunan teşebbüsleri özel hukuk hükümlerine göre idare edilmek ve kendilerine bağlı olmak ve hükmi şahsiyeti haiz bulunmak üzere kurulacak mahdut mesuliyetli müesseselere devretmeye mecburdurlar. Ancak, lüzum ve zaruret halinde herhangi bir teşebbüsü bakanlar kurulu heyeti bu hükümden istisna olabilir. Müessese haline getirilecek teşebbüslerden mahiyetleri veya buldukları yer itibarıyla idarelerinin birleştirilmesi faydalı görülecek olanların bir müessese halinde toplanmaları uygundur. Detaylı bilgi için bkz. *Resmî Gazete 3950 (4 Temmuz 1938)*, Kanun No: 3460, md. 53/26.

^[44] Bu duruma örnek verecek olur isek; Umumi Murakabe Heyeti'nde muhasebe ve hesabat uzmanı olarak istihdam edilmekte olan Polonyalı Karol Mestenhauer adlı personelin iki yıl daha çalışmasına karar verilerek görev süresi uzatılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/96-89-2.

^[45] *Başvekâlet Umumi Murakabe Heyetinin Murakabesine Tâbi Teşkilata Dair Mer'î Mevzuat*, Ankara 1954, s. 4-9.

^[46] Bunlarla ilgili müesseselerin idare meclisi raporları ve bilanço kâr-zarar hesapları ile bağlı oldukları vekâletlerin görüşleri ile Umumi Heyet komisyon raporları toplanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 37-10-0-0/3-0-0.

kabul edilmektedir. Bilançolar, umumi heyet tarafından kabul ve tasdik edildikten sonra yayımlanmaktadır^[47].

Umumi Murakabe Heyeti, iktisadi devlet teşekkülleri ve bunların iştirakleri, bu teşebbüslerin idari şekilleri, yönetimleri, amaçları ve ekonomik, mali, ticari ve sınai ilkelerine uygun olarak verimli ve uygun bir şekilde faaliyet gösterip göstermediklerini sürekli olarak kontrol etmektedir. Özellikle her mali yılda benzer kuruluşlarla karşılaştırmalı olarak en az bir defa tetkik, tahlil ve denetlenmesi, maliyet hesaplamalarının yapılması ve bu raporları iktisat vekâletine ve ilgili kurum ve kuruluşlara sunmakla görevlidir. Yine iktisat vekâletinden ve ilgili kurum ve kuruluşlardan sorulacak sorulara ve incelemelere bu görev ve yetkilerin usul ve kullarlar çerçevesi dahilinde yerine getirilmesiyle mükelleftir^[48].

2.4. Umumi Murakabe Heyeti'nden Yüksek Denetleme Kurulu'na Giden Süreç

Umumi Murakabe Heyeti, faaliyetlerini 1960 yılına kadar 3460 sayılı 'Sermayenin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan, İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun'da yer alan hükümlere göre yürütmüştür. 23 Temmuz 1960 tarihinde çıkarılan 23 sayılı Kanun, Umumi Murakabe Heyeti'ni, Yüksek Denetleme Kurulu (YDK) adıyla TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) başkanlığına bağlamıştır. Böylece bu kurul, hükümetlerin siyasi ve idari baskılarından kurtarılma, görevlerini serbestçe yapmasına imkân vermek istenilmiştir. Bu arada 3460 sayılı kanunun kapsamı genişletilerek bazı kuruluşlar YDK denetimi altına alınmıştır. Kurucu mecliste YDK'nın tıpkı Sayıştay gibi bir Anayasa kuruluşu haline getirilmesi ve TBMM'ye bağlanması için çaba harcanmışsa da bunun henüz erken olduğu düşünülerek bu düşünce o yıllarda ertelenmiştir.

21 Mart 1964 tarihinde çıkarılan 440 sayılı kanun, 3460 sayılı kanunu yürürlükten kaldırmakla birlikte, YDK ile ilgili kanun çıkarılıncaya kadar 3460 ve 23 sayılı kanunların kurulla ilgili hükümlerinin uygulanacağı hükmünü getirmiştir. Anayasanın 127'nci maddesi KİT'lerin TBMM'ce denetlenmesinin kanunla düzenleneceğini hükme bağladığı için bu gereği yerine getirmek üzere 12 Mayıs 1964 tarihinde 468 sayılı kanun çıkarılmıştır. YDK bu kanunla yeniden Başbakanlığa bağlanmıştır. Kanunun birinci maddesine göre Cumhuriyet Senatosu'ndan seçilen 15 üye ile Millet Meclisi'nden seçilen 35 milletvekilinden oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamu İktisadi Teşebbüsleri Karma Komisyonu kurulmuştur. Yasanın üçüncü maddesine göre Karma Komisyon, YDK raporları ile Başbakanlığın

^[47] Başvekâlet Umumi Murakabe Heyeti'nin 1939-1940-1941 ve 1942 yıllarına ait kesin hesap cetvelleri 1943 yılında onaylanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. *BCA*, 30-18-1-2/101-31-20.

^[48] *Başvekâlet Umumi Murakabe Heyetinin Murakabesine Dair Mer'i Mevzuat*, s. 29.

sevk edeceği diğer raporları inceler ve hazırlayacağı raporları TBMM başkanlığına sunar. Karma Komisyonun bütün KİT'leri içine alan raporları önce Cumhuriyet Senatosunda sonra Millet Meclisinde görüşülür ve sonuçlandırılır. 468 sayılı kanunun meclislerde müzakeresi sırasında YDK'nın TBMM'ye mi yoksa Başbakanlığa mı bağlanması gerektiği hususu yeniden tartışılmış bu konuda Cumhuriyet Senatosu ile Millet Meclisi arasında görüş ayrılığı çıkmış neticede kurul Başbakanlığa bağlanmıştır^[49].

440 sayılı kanun, 11/04/1983 tarihli ve 60 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ve daha sonra bu KHK'nın TBMM tarafından kabulüne ilişkin 19/10/1983 tarih ve 2929 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kuruluşları Hakkındaki Kanun'la kaldırılmış, ancak geçici 7. maddesi hükmü ile YDK'ya ilişkin hükümleri yürürlükte bırakılmıştır. Yüksek Denetleme Kurulu, 24/06/1983 tarihinde kabul edilen 72 sayılı KHK ile "Yüksek Bir Denetleme Organı" sıfatıyla yeniden yapılandırılmak suretiyle tüzel kişiliğe kavuşturulmuş olup, 19/12/ 2010 tarihine kadar çalışmalarını bu statü altında yürütmüştür^[50].

2010 yılında 6085 sayılı Sayıştay Kanunu'yla Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'nun tüzel kişiliği sona erdirilerek Sayıştay'a devredilmesi sonucu, KİT'ler 6085 sayılı kanun ve 233 sayılı KHK gereği Sayıştayın denetimine tabi olmuştur. 6085 sayılı Sayıştay Kanunu'nun denetim alanını düzenleyen 4'üncü maddenin birinci fıkrasının (a) ve (b) bentlerinde öngörülen %50 sınırının Anayasa Mahkemesi'nin 04/12/2014 tarih ve 2014/184 K. Sayılı kararıyla iptal edilmesi üzerine, birinci fıkranın (a) ve (b) bentlerinde sayılan tüm kuruluş, idare ve şirketler sermayesindeki kamu payının oranına ve doğrudan mı, dolaylı mı olduğuna bakılmaksızın Sayıştay'ın denetimi alanına girmiştir^[51].

Yaklaşık 75 yıllık faaliyetten sonra yaşanan gelişmeler YDK'nın tüzel kişiliğinin sona ermesine sebep olmuştur. Bu gelişmeleri özetlemek gerekirse ilk olarak, 1980'lerin başından itibaren özel sektörde yaşanan hareketlilik, devletin ekonomide mal ve hizmet üreten bir unsur olarak faaliyetlerinin daralması sonucunda zamanla KİT'lerin sayılarının azalmasına neden olmuş, bunun sonucu olarak da YDK'nın denetim kapsamı oldukça daralmıştır. İkinci sebep ise 2002 yılında ülkemizin Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsünün elde edilmesiyle beraber Avrupa Birliği müktesebatına uyum süreci kapsamında bazı düzenlemelerin yapılması gerekliliğidir. Bu düzenlemelere değinecek olursak, üye ülkelerde kamu denetimi alanlarında iç denetim ve dış denetim ayrımının yapılması ve dış denetimin tek çatı altında toplanmasıdır. Ülkemizde yapılan yasal düzenlemeler kapsamında Sayıştay'ın denetim kapasitesi artırılmış ve YDK ile Sayıştay'ın tek çatı altında

^[49] Cumhuriyet Senatosu Zabıt Ceridesi, Toplantı Yılı 17, S. Sayısı 811, 30 Haziran 1978, s. 4-5.

^[50] Recai Akşel vd., *Umumi Murakabe Heyeti'nden Sayıştay'a Yüksek Denetleme Kurulu (1938-1950)*, Sayıştay Yayınları, Ankara 2010, s. 6.

^[51] *Kamu İşletmeleri 2015 Yılı Genel Raporu*, Ankara 2016, s. 9.

toplanması kararlaştırılmıştır. 19/12/2010 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren 6085 sayılı Sayıştay Kanunu ile Yüksek Denetleme Kurulu'nun personeli, araç gereç ve her türlü taşınır taşınmaz malları ve bütçesi Sayıştay'a devredilerek tüzel kişiliği sonlandırılmıştır^[52].

2.5. Umumi Murakabe Heyeti'nin Denetim Esasları ve Standartları

Denetim standartları, denetim görevini yapan ve bu yetkiyi kullananların görev, yetki ve sorumluluklarını en iyi yerine getirmeyi sağlamak üzere uymak zorunda oldukları temel prensipleri ifade etmektedir. Bu prensipler, gerçekleştirilen denetimin içeriğine (kamu denetimi olup-olmadığına) göre çok az değişiklikler göstermekte ise de yapılan denetim faaliyetlerinin belli bir kalitede olmasını sağlama amacı değişmemektedir. Denetim standartları bir nevi yapılan işin kalitesine ilişkin ölçütler bütünü olup hem kişisel özellikleri itibariyle denetçiyi hem de denetim faaliyetinin başından sonunda kadar bütün denetim süresini kapsamaktadır. Bu standartlar, denetim görevlisine mesleki sorumluluğunun yerine getirilmesinde yardımcı olan ve denetçiye denetim faaliyetinde rehber olan genel prensiplerdir^[53].

Umumi Murakabe Heyeti, denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken aşağıdaki hususları incelemektedir:

- Denetlenen kurum ve kuruluşların kanun veya kanun hükümlerinde belirlenen amaç ve esaslara, uzun vadeli kalkınma planı programlarına uyulup uyulmadığı,
- İşletme finansmanlarının esaslar, işlemlerin bütçelere, maliyet, bilanço ve sonuç hesaplarının dönem faaliyetlerine uygunluğu,
- Çağdaş işletmecilik prensiplerin uyulup uyulmadığı,
- Faaliyet ve işlemlerin hukuka uygunluğu,
- Belirlenen verimlilik ve kârlılık ilkelerine uygunluğu,
- İşletmenin zarar uğratılıp uğratılmadığı denetlenmektedir^[54].

^[52] Akyel vd., *Umumi Murakabe Heyeti'nden Sayıştay'a Yüksek Denetleme Kurulu (1938-1950)*, s. 47.

^[53] Akyel vd., *Umumi Murakabe Heyeti'nden Sayıştay'a Yüksek Denetleme Kurulu (1938-1950)*, s. 12.

^[54] Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, *Resmî Gazete 18197 (20 Ekim 1983)*, KHK No: 72, md/22.

2.5.1. Umumi Murakabe Heyeti'nin Genel Standartları

Denetim standartları uzun bir zaman süreci içinde oluşan mesleki deneyim ve birikimlerin kazanımı olup, sürekli olarak gelişmekte ve günün şartlarına göre yenilenmektedir. Genel standartlar, denetim görevlisinin be denetim kurumunun niteliklerine ilişkin olup, özellikle denetçi kurumun bağımsız ve istenen yeterliliğe sahip olması, alanında detaylı ilkeleri kapsamaktadır. Ayrıca denetim faaliyetinin planlanması, denetim verilerinin belirlenmesi, toplanması ve incelenmesi ile denetim çıktılarının, sonuçlarının ve önerilerinin raporlanmasında belirlenen standartlara uyulmasında gerekli özenin gösterilmesi gerekmektedir^[55].

Denetim görevlilerinin bağımsızlığı ve tarafsızlığı, denetimin objektifliği, denetimde mesleki özen ve titizlik, denetimde davranış, denetimde mesleki yeterlilik Murakabe Heyeti'nin genel standartları arasında bulunmaktadır. Denetim görevlilerinin denetim çalışmalarında bağımsız olmaları en öncelikli prensip olarak belirlenmiştir. Denetim faaliyetlerinde bağımsızlık, denetim çalışmalarının güvenilir ve tarafsız olarak yürütülmesini sağlayacak anlayış ve davranışlar bütünü olarak algılanmaktadır. Hazırlanan denetim raporlarda yer alan bilgilerle rakamların doğruluğu, olaylara ve belgelere uygunluğu, şüphe uyandırmayacak kadar güvenilir olmalıdır. Bundan dolayı incelemelerde yazılı olmayan bilgiler üzerine hüküm verilmemekte, dayanak olan belgeler titizlikle incelenmektedir. Bu bakımdan denetim görevlilerinin denetim faaliyetlerinde denetim ilke ve kurallarına eksiksiz uymaları, yeterli oranda ve ihtiyaca cevap verecek nitelikte ve güvenilirlikte veri toplamaları, bunlara göre değerlendirme yapmaları vazgeçilmez bir zorunluluk olarak addedilmektedir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için belirli bir mesleki eğitime, tecrübeye ve yeteneğe sahip olması gerekir^[56].

2.5.2. Umumi Murakabe Heyeti'nin Çalışma Standartları

Çalışma standartları, denetim görevlisine denetim esnasında yapması gereken faaliyetler konusunda rehberlik yapan standartlardır. Adı geçen çalışma standartları, genel standartlara göre daha özel prensiplere sahiptir. Bu standartlar denetim personeline güvenilir bir denetim görüşüne ulaşmak için kanıt toplama sırasında ve bu değerlendirilmesinde rehberlik etmektedir. Çalışma standartları denetim faaliyetlerinin nasıl ve ne şekilde yürütüleceğini belirleyen standartlardır. Denetim planı yapılmadan önceki aşamadan başlayarak denetim raporunun hazırlanmasına kadar olan süreci kapsamaktadır. Denetim programı iyi bir şekilde planlanmalı ve varsa yardımcıları iyi bir şekilde kontrol edilmelidir. Denetim işlemlerinin bağlı olduğu sonuçların belirlenmesi amacıyla ve güvenilir bir ilke olarak, mevcut sistemin getirdiği gibi incelenmesi ve değerlendirmesi yapılmalıdır. İncelenen finansal

^[55] Hacı Ömer Köse, *Dünya'da ve Türkiye'de Yüksek Denetim*, Sayıştay Yayınları, Ankara 2007, s. 50-52.

^[56] T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu 2008-2012 Stratejik Planı, Ankara 2008, s. 26-27.

tablolar hakkında bir denetim görüşüne ulaşmak için araştırmalar, gözlemler teftiş ve doğrulamalar yoluyla gerekli bilgi, belge ve kanıtlar elde edilmelidir. Denetim faaliyetlerinde çalışma standartları; stratejik planlama, denetimin planlaması, meslek mensuplarının gözetimi, iç kontrol sisteminin incelenmesi, yeterli kanıt toplama süreçlerinden oluşmaktadır^[57].

2.5.3. Umumi Murakabe Heyeti'nin Raporlama Standartları

Raporların kapsamının, kuruluşların kendilerine karşı kanunen sorumlu olduğu şahıs ve müesseselerin ihtiyaç duydukları bilgilere göre saptanması gerekmektedir. Rapor sisteminin aşağıdaki noktaları kapsamı gerekmektedir:

- Tahminler, projeksiyonlar, bütçeler, standartlar veya önceden saptanmış diğer faaliyetlere ait amaçlarla ilgili konuların planlanması (raporların planlanması yönü)
- Raporların, görev ve sorumluluklara göre düzenlenmesi (raporların organize yönü)
- Oranlar ve yüzde bağlantıları aracılığıyla birbirleriyle ilgili faaliyet verilerinin karşılaştırılması işlemi (raporların koordinasyon yönü)
- Gerçekler ile tahminler arasındaki sapmanın gösterilmesi ve gerektiğinde bu sapmaların nedenleri ile giderilme çözümlerini bulmak için yapılan analizler (raporların kontrol yönü)
- Raporların özellikleri ise şunlardır:
- Raporlar, kuruluşlara ilişkin her özelliği, çekinmeden ve doğru olarak ortaya koymalıdır,
- Raporların zaman içerisinde tutarlılığı gerekir. Yani, art arda gelen yıllardaki denetim raporlarında, aynı konularda ileri sürülen görüşlerde çelişikler varsa bunun gerekçesi açıklanmalıdır,
- Rapor konuları arasında uyum sağlanması için denetim görevlileri arasında iş birliği sağlanmalıdır,
- Raporlarda aşırı derecede kalıplaşmalardan kaçınılmalı ve değişen ekonomik hayata ve koşullara uygun bir esneklik kazandırılmalıdır,
- Raporların dili işletmenin içinde bulunduğu ekonominin dili, yani maliye ve muhasebe dili olmalı ve bilgiler mümkün olduğu kadar mali ve fiziki ba-

^[57] Abdulkadir Bilen ve Aysel Akçay, "Denetim Kalitesi ve Göstergeleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Haziran 2018, s. 229-230.

kımdan veya her iki yönden anlam taşımalıdır. Raporlar sade, kısa, okuma ve anlamaya elverişli olmalı, başlık ve sütunlara ayrılmış ve planlanmış şekilde hazırlanmalıdır. Şekil ve düzen standart hale getirilmelidir,

- Raporlarda trendler ve ilişkiler mümkün olduğu ölçüde kolayca görülebilecek şekilde levhalar, grafikler ve resimlerle belirtilmelidir,
- Raporlar düzenlenen zaman cetveline göre tam zamanında hazırlanmalıdır^[58].

Murakabe Heyeti tarafından düzenlenen raporlar yıllık denetim raporu, ivedi durum raporu, özel inceleme raporu, genel rapor olarak dört şekilde hazırlanmaktadır. Yıllık denetim raporu, takım çalışması ile düzenlenip hazırlanmaktadır. Denetime tabii bir kuruluşun yıllık denetim raporunu oluşturan denetim ekibinde yeterli çoğunluğun idari ve teknik denetim görevlisinin bulunması gerekmektedir. Denetim ekibi, uzun süren araştırmalar ve detaylı incelemeler sonucunda kendi arasında bütün konuları detaylı bir şekilde tartışarak ve müzakere ederek kuruluşun yıllık denetim raporunu ilgili grup başkanı, üyenin ve denetim ekibinin hazır olduğu üyeler kurulunda görüşüp karara bağlamaktadır. Bu rapor türünde denetlenen kurum ve kuruluşlarının işlem, bilanço ve sonuç hesaplarının onaylanması veya onaylanmamasına ilişkin görüşleri içeren gerekçeli ve karşılaştırmalı olarak düzenlenmektedir^[59].

İvedi durum raporu, denetlemeler esnasında karşılaşılan ve ivedi olarak incelenmesi, teftişi ve tahkiki gereken konular ile alınması gereken önlemleri içeren rapor türüdür. Genel rapor, denetlenen kuruluşların yıllık faaliyetlerinin sonuçlarını, sektör esasına bağlı olarak, toplu bir şekilde ele alan rapordur. Genel raporda, denetlenen kurumun ülke ekonomisi içindeki yeri, istihdam durumu, mali durum, iştirakler, işletme çalışmaları, yatırımlar ve bu kuruluşların genel ve ortak sorunları ve bu sorunlara dair öneriler yer almaktadır. Özel inceleme raporu ise Başbakanın görevlendirmesi veya üyeler kurulunun kararı üzerine hazırlanmaktadır^[60].

2.5.4. Umumi Murakabe Heyeti'nin Mesleki Etik Kuralları

Murakabe Heyeti bünyesinde görev yapan meslek mensupları, mesleki etik kurallarına uymak zorundadır. Bu kurallar “Başvekâlet Umumi Murakabe Heyeti'nin Murakabesine Tâbi Teşkilata Dair Mer'i Mevzuat”^[61] ve “Yüksek Denetleme Kurulu Denetleme ve İnceleme Esasları Yönetmeliği” kapsamında hazırlanan denetleme kı-

^[58] Uğur Günege, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Denetim ve Türkiye'deki Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Mali Denetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul 1983, s. 97-98.

^[59] T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu 2008-2012 Stratejik Planı, s. 23.

^[60] Akyel vd., *Umumi Murakabe Heyeti'nden Sayıştay'a Yüksek Denetleme Kurulu (1938-1950)*, s. 31.

^[61] Başvekâlet Umumi Murakabe Heyetinin Murakabesine Tâbi Teşkilata Dair Mer'i Mevzuat.

lavuzunda ve çıkarılan genelgelerde uyulması istenilen mesleki etik kuralları beş başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki tarafsızlık ve nesnelliktir. Buna göre denetçiler görevlerini herhangi bir baskı, etkileme ve yönlendirme olmaksızın yerine getirmelidir. Tarafsızlığına zarar verecek veya çevresinde böyle bir izlenim uyandıracak herhangi bir faaliyet veya ilişkisinin içerisinde yer almaz. Her türlü baskıya karşı tarafsızlığını korumak zorundadır. Özellikle siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerden kaçınmalıdır^[62].

Eşitlik; denetim görevlisi denetim faaliyetlerini yaparken yasa önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmelidir. Denetçi, çalışmalarını yürütürken herhangi bir kişiye, zümreye veya kuruma karşı önyargılı hareket edemez, bunları kayırmacı veya dışlayıcı faaliyetlerde bulunamaz. Bir diğer mesleki etik kuralı dürüstlüktür. Bu prensip mesleki ahlak kurallarının temel değeri olarak belirlenmiştir. Denetçi, faaliyetlerini gerçekleştirirken dürüstlük, doğruluk, dikkat ve sorumluluk duygusu içinde yürütmelidir. Son olarak yetkinlik ve mesleki özen ilkesi gelmektedir. Denetçiler, görevin gerektirdiği bilgi, beceri ve deneyime sahip olarak görevlerine azami özen ve dikkati gösterir. Denetçiler, görevlerini yetkinlikle yerine getirebilmek için çalışmalarında uluslararası genel kabul görmüş mesleki standartlar ile örtüşen Murakabe Heyeti standartlarını bilmeleri ve bu standartları uygulamalarının yanı sıra denetlenen kurumun faaliyetlerini belirleyen mevzuat, kurumsal prensip ve ilkeleri hakkında da yeterli bilgiye sahip olmalıdır^[63].

2.6. Umumi Murakabe Heyeti'nin Kamu Yönetimine Sağladığı Katkıları

Denetim, yönetimin temel fonksiyonlarından birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla denetim, yönetimin sağlıklı bir biçimde işlemesi için olmazsa olmaz faaliyetlerinden biridir. Ayrıca denetim, kamu veya özel sektör kökenli tüm örgütlerin yönetsel sistemlerinde bulunan bir faaliyettir. Denetim, her örgüt, kuruluş ve hatta bireyler için ne derece öneme sahip ise aynı şekilde kamu yönetimi için de son derece gerekli ve önemlidir. Etkin, verimli, hesap verebilir, saydam ve dolayısıyla denetlenebilir bir kamu yönetimi, halk nezdinde devlete olan meşruluk inancını güçlendirmektedir. Demokratik, hakka ve hukuka dayalı bir yönetimin sağlanması adına da kamu yönetiminin bu görevlerini yerine getirirken ne derece hukuk kuralları çerçevesinde hareket ettiği ve eylem ve işlemlerinin kamu yararına yönelik olarak yerine getirilip getirilmediğini çeşitli yöntemlerle denetlenmektedir. Kamu yönetiminin denetlenmesinde parlamento, yürütme organı veya hükümet, yargı organları, kamuoyu, ombudsman, uluslararası kuruluşlar ve sözleşmeler gereğince yapılan denetimler gibi denetim yöntemleri etkili olmaktadır^[64].

^[62] Denetim Görevlilerinin Uyacakları Mesleki Etik Davranış İlkeleri Hakkında Yönetmelik, *Resmî Gazete* 27699 (14 Eylül 2010), md, 4-10.

^[63] Resmî Gazete 27699 (14 Eylül 2010).

^[64] Kadir Caner Doğan, "Yönetimin Bir Fonksiyonu Olarak Denetim ve Kamu Yönetimindeki Yeri", *Ombudsman Akademik Dergisi*, Yıl 2, S. 3, Temmuz-Aralık 2015, s. 128-129.

Yönetimin her alanında olduğu gibi kamu yönetiminde de denetim büyük önem arz etmektedir. Bir kuruluş ve örgütte yapılan işlerin belirlenen amaçlara uygunluğu, yerindeliği ve etkililiği ancak denetim aracılığıyla öğrenilebilir. Modern demokrasilerde gerek halkın gerekse temsil yetkisini kullanan yasama organının kamu harcamalarının yapılmasında, mal varlığının kullanılmasında ve gelirlerinin tahsilinde ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından kayıt düzenine, yasal düzenlemelere ve verimlilik, etkinlik ve tutumluluk kriterlerine uyulup uyulmadığını takip etmesi bakımından yüksek denetim büyük ve önemli bir yere sahiptir. Eğer bir ülkede halkın ve onun temsilcilerinin her bir kaynağının nerede, niçin ve ne şekilde kullanıldığından haberdar olması isteniyorsa ve tercihlerinin de ulaştıkları bu bilgiler aracılığıyla şekillendirilmesi isteniliyorsa yüksek denetimin kamu kaynağı ve malvarlığının kullanıldığı her alanda açıkça hissedilmesi gerekmektedir. Kamu kaynakları gerek kamu kurumları gerek özel sektör kuruluşları gerekse kamuya yararlı çeşitli teşekküller tarafından ya doğrudan ya da dolaylı olarak kullanılmaktadır. Gerek doğrudan gerekse dolaylı kaynak kullanımı halkın ödedikleri verginin nerede kullanıldığı yönünde açıkça bilgi sahibi olma isteğini oluşturur. Bu bilgi edinmenin yolu ise yüksek denetim kurumlarıdır^[65].

Umumi Murakabe Heyeti'nin tarihsel süreç içerisindeki gelişmeleri dikkate alındığında; 1947 yılında AICPA (Association of International Certified Professional Accountants) tarafından hazırlanan denetim standartlarından daha önce 1945 yılında Umumi Murakabe Heyeti denetim kılavuzunun hazırlanmış olması ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizde özellikle parlamentoda denetim uygulamaları müzakere edilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler denetim faaliyetlerine verilen önemi ortaya koymasından dikkate değer bir durumdur. Denetim faaliyetlerine verilen önemin daha iyi anlaşılması açısından bağımsız denetime ilişkin ilk standardın 1988 yılında SPK (Sermaye Piyasası Kurulu) tarafından yayınlandığı dikkate alındığında Umumi Murakabe Heyeti'nin önemli bir yere sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Denetim faaliyetleri sırasında özellikle hesapların nitelikleri, kategorize edilmesi, değerlendirilmesi açısından yapılan eleştiri ve getirilen önerilerle de ülkemizde uygulanan denetime değer katmıştır. 1970 yılından itibaren tüm KİT kuruluşlarında, ardından 1994 yılından itibaren mali kesim hariç tüm sektörlerde kullanılmaya başlanan hesap planı ve finansal tablo formatlarının o dönemde Umumi Murakabe Heyeti kılavuzlarında oluşturulduğu ve denetçiler tarafından uygulanması yönünde sürekli olarak KİT kuruluşlarına önerildiği dikkate alındığında Umumi Murakabe Heyeti'nin denetim faaliyetlerinin günümüz denetim uygulamalarının temelini oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Murakabe Heyeti denetçilerinin denetim faaliyetleri süresince muhasebe uygulamalarına ilişkin eleştiri ve önerileriyle KİT kuruluşlarında çalışan muhasebecilerin mesleki bilgilerinin gelişmesine de katkıları olduğu açıktır^[66].

^[65] Bayrak ve Avcı, "Yüksek Denetim Kuruluşlarının Denetim Kapsamı", s. 110-111.

^[66] Beyhan Güçlü Marşap ve Ganite Kurt, "Türkiye'de Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulunun Denetim Uygulamalarına Katkısı (1938-2008)", *I. Uluslararası Denetim Standartları Konferansı*, Mart 2009, s. 15.

Devlet sermayeli kurumların kuruluşunu sağlayan 3460 sayılı kanun ile adı geçen kuruluşlara yasal bir zemin hazırlanmış, onlara gerekli ticari özerklik sağlanmış, aynı zamanda da milli planlama ve idari rejim bakımından faydalı olan genel bir denetim uygulamasına geçilmiştir. Bahse konu olan yasa ile kanun kapsamına girecek işletmelerin yönetim ve denetim açısından aynı çatı altında toplanmıştır. Böylece var olan bazı farklılıklar ortadan kaldırılarak tek tip çalışma usulüne geçilmiştir. Bir diğer önemli nokta ise kamu iktisadi teşekkülleri ekonomik alanda toplum ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu kurumların faaliyetleri ise kanunun öngördüğü şekilde denetlenerek halkın devlete olan güvenilirlik ve şeffaflık düşüncesi pekiştirilmiştir.

SONUÇ

Yüksek denetim, kaynağını anayasadan alan, meslek mensuplarının anayasal teminatlarla sahip olduğu bağımsız kuruluşlar tarafından parlamento adına yapılan denetim türüdür. Bu özellikleri ile yüksek denetim dış denetimden ayrılarak kamu mali yönetiminin bir parçası olarak faaliyet alanı bulmaktadır. Kamu yönetimi kavramı ve disiplini de yönetim teorisinin önemli bir parçası olarak denetimin konusunu oluşturmaktadır. Kamu yönetiminde denetim ile kamu yönetimlerinin yapılan plan, program ve raporlarının hangi oradan, belirlenen taahhütlerle uygunluğu belirlenmekte ve kamu yönetimlerinin yerindelik esaslı denetim ile kamu yararına hizmet edip etmediği belirlenmektedir. Bu özelliğinden dolayı kamu mali yönetimindeki olumlu ve olumsuz gelişmelerden etkilenmektedir. Dolayısıyla denetim, yönetimin sağlıklı bir biçimde işlemesi için deyim yerindeyse olmazsa olmaz faaliyetlerinden biridir.

Denetim olgusu gerek teori ve uygulamasıyla gerekse kurumsal yapısı ve niteliğiyle son yarım yüzyılda büyük bir dönüşüm içerisine girmiştir. Bu dönüşüm kuşkusuz demokratik süreçteki gelişmelerden ayrı olarak değerlendirilemez. Bu dönemde demokrasinin kurumsallaşması ve kökleşmesi, denetim olgusunu yönetimin en önemli unsurlarından birisi durumuna getirirken, denetimin kurumsallaşması ve yaygınlaşması da demokratik süreci besleyen temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu işlemleriyle çağdaş, çoğulcu ve demokratik bir hukuk devleti anlayışının egemen kılınmasında yüksek denetim kurumlarının çok önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir. Tarihsel gelişim süreci içinde de denetim ve demokrasi ayrılmaz birer ikili olarak yol almaktadırlar. Demokrasi için kamu mali yönetiminin denetlenebilirliği temel koşul olduğu gibi, etkin ve sağlıklı bir denetim için de en uygun ortamı demokrasi sağlamaktadır. Özetlemek gerekirse denetim ile demokrasi arasında bir tür karşılıklı bağımlılık ilişkisi bulunmaktadır. Bundan dolayı demokrasi, hukuk ve denetim ayrılmaz bir üçlü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazar Katkı Oranları

Çalışmanın Tasarlanması (Design of Study): UU(%50), YET(%50)

Veri Toplanması (Data Acquisition): UU(%50), YET(%50)

Veri Analizi (Data Analysis): UU(%50), YET(%50)

Makalenin Yazımı (Writing Up): UU(%50), YET(%50)

Makalenin Gönderimi ve Revizyonu (Submission and Revision): UU(%50), YET(%50)

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi BCA, 37-10-0-0/1-0-0.
 BCA, 37-10-0-0/3-0-0.
 BCA, 30-1-0-0/38-229-4.
 BCA, 30-10-0-0/27-153-9.
 BCA, 30-10-0-0/27-153-10.
 BCA, 30-18-1-2/84-87-15.
 BCA, 30-18-1-2/85-102-8.
 BCA, 30-18-1-2/85-106-8.
 BCA, 30-18-1-2/89-124-9.
 BCA, 30-18-1-2/96-89-2.
 BCA, 30-18-1-2/97-117-2.
 BCA, 30-18-1-2/101-31-20.
 BCA, 30-18-1-2/102-57-3.

Resmî Yayınlar, Raporlar, Kanun Maddeleri, Meclis Kayıtları

1984 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Yayınları, Ankara 1986.
 Başvekâlet Umumi Murakabe Heyetinin Murakabesine Tâbi Teşkilata Dair Mer'î Mevzuat, Ankara 1954.
 Cumhuriyet Senatosu Zabıt Ceridesi, Toplantı Yılı 17, S. Sayısı 811, 30 Haziran 1978.
 Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı 1975, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 4, Yasama Yılı 4, C. 22, Birleşim 46, 3 Mayıs 1934.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 4, Yasama Yılı 4, C. 22, Birleşim 49, 10 Mayıs 1934.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 2, C. 11, Birleşim 63, 15 Mayıs 1936.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 3, C. 18, Birleşim 63, 24 Mayıs 1937.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 4, C. 20, Birleşim 1, 1 Kasım 1937.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 4, C. 25, Birleşim 59, 11 Mayıs 1938.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, Yasama Yılı 4, C. 26, Birleşim 77, 17 Haziran 1938.
 T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu 2008-2012 Stratejik Planı, Ankara 2008.
 T.C. Resmî Gazete, 4 Temmuz 1938, S. 3950.
 T.C. Resmî Gazete, 14 Eylül 2010, S. 27699.
 T.C. Resmî Gazete, 20 Ekim 1983, S. 18197.

Telif ve Tetkik Eserler

AKYEL, Recai, ÖZDEMİRCİ, M. Blada, GÜLMEZ, İsmail, ŞİMŞEK, M. Fahri, SEVEN, Mehmet, *Umumi Murakabe Heyeti'nden Sayıştay'a Yüksek Denetleme Kurulu (1938-1950)*, Sayıştay Yayınları, Ankara 2010.
 BAYRAK, Metin ve AVCİ, Mehmet Alpertunga, "Yüksek Denetim Kuruluşlarının Denetim Kapsamı", *Sayıştay Dergisi*, S. 86, Temmuz-Eylül 2012, ss. 101-113.
 BİLEN, Abdulkadir ve AKÇAY, Aysel, "Denetim Kalitesi ve Göstergeleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Haziran 2018, ss. 227-256.
 COŞKUN, Arife (hızl.), *Performans ve Risk Denetim Terimleri*, Sayıştay Yayınları, Ankara 2000.

- DALAK, Güldem, "Denetim ve Kalite Denetimi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 1, S. 1, Mart 2000, ss. 65-79.
- DOĞAN, Kadir Caner, "Yönetimin Bir Fonksiyonu Olarak Denetim ve Kamu Yönetimindeki Yeri", *Ombudsman Akademik Dergisi*, Yıl 2, S. 3, Temmuz-Aralık 2015, ss. 107-141.
- DURMUŞ, Savaş ve Aydemir, N. Kemal, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 12, Mart 2016, ss. 155-167.
- ERTAN, Temuçin Faik, "Atatürk İlkeleri", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Temuçin Faik Ertan (Ed.), Siyasal Kitabevi, Ankara 2019.
- GÜNEGE, Uğur, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Denetim ve Türkiye'deki Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Mali Denetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul 1983.
- Hafizoğulları, Zeki, "İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi*, y.y., ss. 289-311.
- KARAKAŞ, Mehmet, "Kamu Harcamalarında Sayıştay Tarafından Yapılan Denetime Tarihsel Bir Bakış ve 5018 Sayılı Kanun Çerçevesinde Sayıştay'da Yapılan Düzenlemeler", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, S. 48, Ekim 2011, ss. 51-70.
- KÖSE, Hacı Ömer, *Dünya'da ve Türkiye'de Yüksek Denetim*, Sayıştay Yayınları, Ankara 2007.
- , "Denetim ve Demokrasi", *Sayıştay Dergisi*, C. 10, S. 33, Nisan 1999, ss. 62-85.
- KULUÇLU, Erdal, "Yönetimin Denetiminden Denetimin Yönetimine", *Sayıştay Dergisi*, S. 63, Aralık 2006, ss. 3-37.
- MARŞAP, Beyhan GÜÇLÜ ve Kurt, Ganite, "Türkiye'de Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulunun Denetim Uygulamalarına Katkısı (1938-2008)", *1. Uluslararası Denetim Standartları Konferansı*, Mayıs 2009, ss. 1-15.
- MESSIER, William F., *Auditing: A Systematic Approach*, McGraw- Hill Higher Education, New York 1996.
- ONAR, Siddik Sami, "İdare Hukuku Bakımından İktisadi Devlet Teşekkülleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 4, Eylül 2011, ss. 731-789.
- TUNA, Serkan, *Türkiye'de Devlet İşletmeleri (1930-1940)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2002.
- TÜRKMEN, İsmet, *Doğu Kalkınması 1923-1946 Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, Kömen Yayınları, Konya 2013.
- , "Doğu Anadolu'ya Bayındırlık Hizmetleri Kapsamında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1920-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 12, S. 45, Yıl: 23, Mayıs 2010, ss. 117-156.
- YÜCEL, Hüseyin, *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluş ve Gelişimi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2017.

İnternet Kaynakları

<https://ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce> , (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2021).